

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВознавства
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 2

Видавництво «Десна Поліграф»
Чернігів
2012

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Кеда М. К. (голова редколегії), Петровська Ю. М. (заступник голови редколегії), Еткіна І. І., Маслюк О. Ю., Потій Н. М., Токарев А. С.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14   **Juvenia studia** : Збірник студентських наукових праць. Випуск 2 / Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів : Десна Поліграф, 2012. – 192 с.

ISBN 978-966-2646-17-7

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства. Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 9 від 27.04.12 р.)

Адреса редакційної колегії: 140000, м. Чернігів, Проспект Миру, 13. Тел. (0462) 699 - 481

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-966-2646-17-7

© Автори, 2012
© Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка, 2012

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Михайло Акатнов

ПРАВОСЛАВНЕ ВІЙСЬКОВЕ ДУХОВЕНСТВО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті на основі, переважно, джерел особового походження висвітлюється участь православного військового духовенства російської армії в Першій світовій війні, його функціональні обов'язки і подвиги безпосередньо на театрах воєнних дій.

Ключові слова: Російська імперія, Перша світова війна, військове духовенство, православ'я, богослужіння.

Перша світова війна за своїми масштабами не знала собі рівних. Нові тактики і схеми ведення бою, модернізована зброя, збільшення чисельності армій, більш жорстокі методи ведення війни, всі ці «надбаня» людства знайшли своє втілення саме під час Першої світової війни. До країн, що брали участь у війні, належали найбільші і найвпливовіші тогочасні світові імперії: кайзерівська Німеччина, Австро-Угорська, Британська та Османська імперії. Не оминув європейський конфлікт 1914–1918 років і Російську імперію. Усі верстви російського суспільства стали на боротьбу з ворогом, провідну роль у конфлікті, звичайно, відіграла армія як військова міць, а також православна церква як ідеологічний і релігійний осередок країни. Не залишилось осторонь і православне військове духовенство, яке саме поєднувало армію і церкву, стимулюючи їх спільну взаємодію і розвиток. Безпосередньо представляючи православну церкву на військових фронтах як на суші (сухопутні сили), так і на морі (військово-морські сили), підтримуючи солдат та офіцерів, допомагаючи їм у скрутних ситуаціях, військові православні священники відіграли одну з найважливіших ролей у перемогах російської імператорської армії.

Джерельна база роботи включає, насамперед, спогади, мемуари та щоденники військових священників, а також військові устави, в яких доволі докладно змальовуються обов'язки і права військового православного духовенства. Вказані джерела містять інформацію про матеріальне і духовне становище та участь військових священників під час Першої світової війни, їх настрої, а також стан армії та внутрішню атмосферу в ній. На основі цих джерел також можна деякою мірою дослідити взаємовідносини між армією та церквою у роки війни.

Безпосередньо про участь духівництва у військових конфліктах ми можемо знайти інформацію в мемуарах та щоденниках Митрофана Сребрянського, В. Гур'єва, А. Жукова, Т. Фруменкова, А. Бубнова [5]. Найбільш плідно участь військового духовенства висвітлено у роботі Л. Мельникової. Власне, це чи не єдина праця, повністю присвячена участі духовенства у воєнних кампаніях. Цінними для вивчення відносин церкви і армії, а також ролі та місця військового духовенства у роки Першої

світової війни, є спогади останнього протопресвітера російської імператорської армії та флоту Г. І. Шавельського.

Історіографія проблеми включає роботи переважно російських авторів. В першу чергу, це пов'язано з порівняно незначною зацікавленістю, а як наслідок, і дослідженням даної теми на теренах України. Фундаментальною працею з історії військового православного духовенства в загальному плані є дослідження Т. В. Барсова [1]. Значно спотворене вивчення історії військового православного духовенства було за часів радянської влади, що характеризувалося пануванням атеїстичних поглядів суспільства. До перших праць, які вийшли вже в епоху лібералізації радянської влади, що вивчали історію та участь православного військового духовенства у воєнних конфліктах, можна віднести праці А. С. Сеніна [4]. Зокрема, надзвичайно цікавими є його статті, присвячені саме участі військових священиків в бойових діях, прифронтових шпиталях та лазаретах. Дуже цінними для дослідження історії військового духовенства є праці В. М. Коткова та К. Г. Капкова, які найбільш повно та систематизовано підійшли до вивчення даного питання [2, 3]. Доречно зауважити, що систематизованих і повністю присвячених праць ролі та участі військового духовенства під час Першої світової війни, немає. Аспект участі військових священиків у воєнних конфліктах вивчається в системі розгляду всієї історії православного військового духовенства. З огляду на все це, можна констатувати, що історія участі інституту військового духовенства російської армії у Першій світовій війні в літературі висвітлена не повно, і тому ця тема потребує додаткових пошуків та досліджень.

Першу світову війну, яка почалась у липні 1914 року, населення Російської імперії зустріло неабияким патріотичним піднесенням. Осторонь не залишилась і православна церква, зокрема інститут військового православного духовенства. Як зазначає у своїх працях перший дослідник історії управління духівництвом військового відомства Т. В. Барсов, основними завданнями священика під час війни були: здійснення Божественної літургії, задоволення релігійних потреб війська, підтримка моральності і дисципліни у війську, відспівування загиблих воїнів [1, с. 74]. Традиційно Російська Православна Церква вважала, що результат війни цілком залежить від Божої волі, отже, військовий священик мав весь час молитися за перемогу своєї армії. В цілому на момент війни інститут військового духівництва був досить впливовою організацією. Посада протопресвітера дорівнювала чину генерал-лейтенанта в армії, протопресвітер також мав право особистої доповіді імператору. Це свідчить про те, наскільки високою була ця посада.

Обійнявши 22 квітня 1911 року посаду протопресвітера військового духовенства, Г. І. Шавельській одразу ж почав проводити реформування даного відомства. По-перше, найголовнішою проблемою в тогочасній армії була невизначеність щодо конкретного місця перебування військових священиків під час бойових дій. Так, наприклад, служителі могли самотужки йти поперед війська з хрестом в руках, очолюючи атаку, а інші – всю війну відсиджуватись в окопах або в тилу. Саме для вирішення цієї та ряду інших проблем був започаткований Всеросійський з'їзд військового та морського духовенства. Перший з'їзд проходив з 1 по 11 червня 1914 року у Петербурзі [5, с. 112]. На ньому були присутні 9 священиків від флоту і 40 священиків від армії. З'їзд виніс на порядок денний та обговорив наступні питання: створення спільної для всіх військових священиків інструкції («пам'ятки») про богослужіння, про вчителювання, про створення бібліотек як у ротах, так і в лазаретах та на гауптвахтах. Було сформовано вісім секцій для вивчення і вирішення даних питань та створення заключного документа. Прийнята на з'їзді інструкція значно розширювала і доповнювала повноваження військових священиків. Так, наприклад, принципово новими обов'язками для

священиків ставали: допомога лікарям під час перев'язки поранених, нагляд за прибиранням з поля бою поранених і вбитих, сповіщення рідних загиблих, інформування про стан здоров'я поранених їх рідних на батьківщині. Загалом з'їзд досить плідно вплинув на подальше розширення та глумачення повноважень священиків [3, с. 182], адже, якщо в мирний час їх у відомстві перебувало біля 730 осіб, то на час війни кількість військових священиків збільшувалась до 5.000 чоловік, персональне інформування яких було вкрай складним.

Також під час Першої світової війни значну увагу військово-духівництво приділяло проблемам вживання алкогольних напоїв в армії, що було досить поширеним. Святі отці проводили спеціальні бесіди з обер-офіцерським і рядовим складом про шкідливий вплив алкоголю на здоров'я воїнів. Спеціально було започатковане видавництво газети «Трезвость». Загалом, інструкція, з якою військові священики йшли на війну, не була чисто формальним, кабінетним документом, а, навпаки, враховувала усі можливі випадки, які могли статися з священиком на полі бою, та містила чіткі настанови щодо їх подолання. По мірі виявлення нових потреб інструкція поповнювалась розпорядженнями і вказівками протопресвітера, які оголошувались в особливих наказах. До таких вказівок входили: про проведення богослужінь для уніатів, які залишались без священиків, що було пов'язано з тим, що основний театр бойових дій проходив на території Західної України, де греко-католицька церква була досить поширеною, про толерантне ставлення до іновірних військових чинів, про обов'язкове інформування протопресвітера з приводу подвигів, видатних вчинків священнослужителів, воїнів, лікарів. В подальшому інструкція була доповнена.

Щодо структурної організації військового православного духівництва на момент Першої світової війни, то необхідно зазначити, що головою цього відомства був протопресвітер армії і флоту (з 1890 року). Посада протопресвітера була вершиною кар'єри для людини-представника білого духовенства. По церковних справах протопресвітер підпорядковувався тільки Синоду, з військових справ – тільки військовому міністру. Під час Першої світової війни протопресвітер мав повноваження представляти Синоду для затвердження кандидатури головних польових священиків для новостворених армій. 1910 року при протопресвітері була затверджена посада помічника, 1915 року була створена посада секретаря [2, с. 96]. При протопресвітері також була створена спеціальна рада – духовне правління, до складу якого входило три особи. Але ні помічник, ні духовне правління не могли забезпечити повноцінний зв'язок протопресвітера з його підлеглими – духовенством, яке було розкидане, практично, по всій території Російської імперії. Саме такими посередниками і ставали дивізіонні та місцеві благочинні, яких налічувалося понад 100 чоловік, розсіяних по всій території держави. До обов'язків благочинних входило: відвідувати підвідомственні їм церкви, слідкувати за викладанням закону Божого у полкових учбових командах, розглядати скарги, що надходили на адресу військових священиків. За наказом протопресвітера створювалися також посади гарнізонних і лазаретних благочинних. 1916 року були затверджені посади армійських проповідників, які займали найбільш досвідчені духовні оратори. Зокрема англійський генерал-майор, в подальшому учасник громадянської війни в Росії, відзначав, що ідея створення посади армійських проповідників є унікальною і навіть геніальною [4, с. 143]. Завершуючи аналіз структури військового духівництва, необхідно додати, що на випадок воєнних дій передбачалось створення посади головного священика армій фронту. Він призначався Синодом з кандидатур, представлених безпосередньо протопресвітером. Ця посада мала подвійне підпорядкування: протопресвітеру – з церковних справ, та начальнику канцелярії головного начальника постачань – з військово-адміністративних справ.

Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що духовний апарат по управлінню на театрах військових дій мав чітку і добре продуману організацію: протопресвітер, його помічники, головні священики армій, їх помічники, штабні священики, дивізійні і лазаретні благочинні, а також гарнізонні священики. 1916 року були започатковані посади головних священиків Балтійського і Чорноморського флотів.

Звичайно, досліджуючи участь військового православного духівництва під час Першої світової війни, не можна оминати і практичну діяльність священиків, безпосередньо на фронтах, їх боротьбу проти ворога, благородні вчинки та подвиги. З початком війни одним з найголовніших обов'язків військового духовенства стало роз'яснення солдатам причин та цілей війни, її виправдання. Так, наприклад, протопресвітер Г. І. Шавельський видав брошуру «За веру, царя и Отечество», в якій доводив, що мета Росії щодо розширення своєї території, світової величі є шляхетною і властивою лише богообраному народу [5, с. 190]. Також основним завданням для священнослужителів на фронтах було підтримання православної віри, її авторитету серед війська, адже всупереч популярній думці про високу релігійність російського населення в деяких військових частинах кількість новобранців, які зовсім були необізнаними в питаннях віри, досягала близько 70 % від загальної чисельності. Нерідко, окрім здійснення богослужінь та ідеологічної пропаганди, святі отці, ризикуючи своїм власним життям, подавали приклади моральної стійкості та мужності. Так, прикладом справжньої відданості справі є подвиг ієромонаха Бугульминського монастиря Антонія. 16 жовтня 1914 року (на той момент Антонію було 70 років) мінний заградитель «Прут», на якому служив Антоній, після обстрілу німецького лінійного крейсера «Гебен» почав опускатись під воду. Екіпаж корабля розпочав негайну евакуацію, рятуючись у шлюпках. В цей час Антоній стояв на палубі зі Святим Хрестом і Євангелієм в руках та благословляв своїх духовних підопічних. Отцю Антонію запропонували сісти в шлюпку і врятуватися, але він відмовився, поступившись своїм місцем матросу, після чого разом з кораблем пішов під воду. За цей мужній подвиг ієромонах Антоній був посмертно нагороджений орденом св. Георгія 4 ступеня [2, с. 210].

Такі приклади не є поодинокими. Так, наприклад, 1 травня 1915 року, ідучи разом зі своїм підрозділом в атаку, благочинний 7-ого Фінляндського стрілкового полку священик Сергій Соколовський був поранений у стегно. Дізнавшись про цю подію, протопресвітер написав на рапорті: «...горжусь чудной работой о. Соколовского...» За цей подвиг С. Соколовський був представлений командиром 7-ого Фінляндського полку до ордена св. Георгія 4 ступеня [4, с. 117]. Після цього протоієрей Сергій Соколовський разом зі своїм полком воював на французькому фронті, де у 1916 році був удостоєний ордена Почесного Легіону і Військового Хреста Франції.

Варто згадати і про подвиг ієромонаха Амвросія, що служив у 3-ому Гренадерському Перновському полку. Коли 24 червня 1915 року, після затяжного бою гренадери стомилися і не могли вже йти у чергову атаку, ієромонах Амвросій представ перед ними з хрестом в руках із патріотичною проповіддю, після чого гренадери пішли в атаку, остаточно розбивши ворога. Разом з військом у перших рядах йшов ієромонах Амвросій який був вбитий ворожою кулею. За свої героїчні дії Амвросій був представлений до ордена св. Георгія 4 ступеня.

Цікавим є той факт, що з піднесенням неабиякого патріотизму серед народу та збільшенням кількості бажаючих серед духовенства йти до армії, указом Св. Синоду у 1915 році категорично заборонялося священикам у армії обіймати не духовні посади. 7 листопада 1916 року до ордена св. Георгія 4 ступеня був представлений протоієрей 154-ого піхотного Дербентського полку Павло

Смирнов за те, що після двох невдалих атак повів з хрестом в руках батальйон полку на штурм турецького укріплення біля поселення Тарходжа, після чого укріплення було взято, а отець Павло тяжко поранений. Відчайдушний подвиг вчинив 19 жовтня 1916 року священник Черноярського піхотного полку Олександр Тарнауцький. В боях біля селища Юльяновки, коли окопи Черноярського піхотного полку були зайняті німецькими солдатами, отець Олександр, зібравши деяку кількість бійців, з хрестом в руках під сильним кулеметним вогнем повів їх в атаку, в якій і загинув. Але підбадьорене ним військо зайняло окопи, вибивши ворога. 31 серпня 1917 року за цей вчинок отець Олександр був представлений до ордена св. Георгія 4 ступеня [2, с. 120].

Красномовними щодо діяльності військового духовенства під час Першої світової війни є слова генерала Брусилова: «В тих страшних контратаках серед солдатських гімнастерок блимали чорні фігури – полкові батюшки, підібравши рясни, в грубих чоботях шли з військом, підбадьорюючи його простим євангельським словом та своєю поведінкою». А в 1915 році великий князь Микола Миколайович зазначав: «Ми в ноги повинні вклонитися військовому духовенству за його блискучу роботу в армії».

За деякими даними дослідників, у роки Першої світової війни військовим священникам було вручено: 227 золотих наперсних хрестів на георгіївській стрічці, 85 орденів св. Володимира 3 ступеня з мечами, 203 ордена св. Володимира 4 ступеня з мечами, 304 ордени св. Анни 2 ступеня з мечами, 239 орденів св. Анни 3 ступеня з мечами [3, с. 152]. Сам протопресвітер Г. І. Шавельський був нагороджений орденами Олександра Невського і св. Володимира 2 ступеня [5, с. 123].

Таким чином, можна констатувати, що в роки Першої світової війни інститут військового православного духовенства не залишився осторонь подій. Саме ця установа активно співпрацювала з армією, ефективно поєднуючи в своїй діяльності як церковний, так і суто військовий аспекти. Чітко організована структура військового духовництва дозволила контролювати у моральному відношенні практично всі стратегічно важливі території імперії, що дало змогу чітко розподілити священників на місця своєї служби. Також необхідно підкреслити участь військових священників безпосередньо на фронтах, де святі отці поділяли важку долю солдатів та офіцерів в окопах, разом з ними переносили всі труднощі воєнних часів, а нерідко, підбадьорюючи їх, самі ставали на чолі війська, вели його в атаку, часто ризикуючи своїм життям, але виконати свій обов'язок перед народом, державою і Богом було для них важливішим.

Джерела та література:

1. Барсов Т. В. Об управлении русским военным духовенством / Т. В. Барсов. – СПб. : Типография Ф. Г. Елеонского и Компани, 1879. – 168 с.
2. Капков К. Г. Памятная книга Российского военного и морского духовенства XIX – начала XX века : Справочные материалы / К. Г. Капков. – М. : Информационный центр «Летопись», 2008. – 136 с.
3. Котков В. М. Военное духовенство в России: Страницы истории / В. М. Котков. – СПб. : Нестор, 2004. – 320 с.
4. Сенин А. С. Армейское духовенство России в Первую мировую войну / А. С. Сенин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.august-1914.ru/senin.html>
5. Шавельский Г. И. Воспоминания последнего протопресвитера Русской армии и флота / Г. И. Шавельский. – Нью-Йорк : Изд. им. Чехова, 1954. – 702 с.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА У ЛІВІЇ

У статті розглянуто причини та перебіг громадянської війни у Лівії. Особлива увага приділяється участі в ній іноземних держав. З'ясовуються причини повалення режиму М. Каддафі. Ключові слова: Лівія, М. Каддафі, опозиція, революція, НАТО.

Взимку 2010–2011 рр. в країнах арабського світу почалася хвиля демонстрацій і протестів спрямованих проти правлячих кіл [2]. Ці події вже отримали назву «арабської весни». Не минули вони і Лівію, де вони набули характеру громадянської війни. Лівія виявилось також єдиною країною, де революції допомогли ззовні – у війні на стороні повстанців взяли участь деякі країни члени НАТО. Це дозволило окремим спостерігачам висунути версію, що саме світова економічна криза «скинула» лівійського лідера. На її початку саме Каддафі став ініціатором відмови від розрахунків у доларах, та закликав арабський і африканський світ до переходу до розрахунків у новій валюті – золотому динарі. Амбіції лідера пішли ще далі – він запропонував створити єдину африканську державу з арабо-негритянським населенням [4].

Коли «революційна епідемія» охопила Арабський Схід, мало хто вірив, що вона прокотиться по Лівії, режим Каддафі вважався непорушним. Однак, незадоволення значної частини лівійців діючим режимом виявились серйознішими, ніж передбачали. Його багаторічне перебування при владі не дозволяло провести в країні повноцінні політичні та економічні реформи.

З самого початку протистояння влади та опозиції стало безкомпромісним та швидко переросло у конфронтацію і громадянську війну. Вимога реформ трансформувалася у вимогу повалення режиму Каддафі. Правда, Лівійські повстанці досить умовно можуть називатися опозицією, адже справжня опозиція зберігає можливість діалогу та співпраці з владою. Але усі натяки на опозицію були знищені самим Каддафі за роки його правління. Тому Лівійські повстанці відкинули неодноразові, але ультимативні пропозиції про переговори, оскільки прагнули повалити його режим [2].

Громадянська війна в Лівії почалася з подій ввечері 15 лютого 2011 року, коли в Бенгазі зібралися родичі убитих в 1996 р. при нез'ясованих обставинах в'язнів тріполійської в'язниці «Абу-Слім». Вони зажадали визволення адвоката і правозахисника Фетхіє Тарбеля. Але, навіть незважаючи на його звільнення, розпочалося протистояння з силами безпеки [1].

У наступні дні антиурядові виступи стали придушуватися вірними Каддафі силами – поліцією, армією, а згодом й іноземними найманцями. Це призвело лише до поширення руху.

18 лютого 2011 року демонстранти взяли під свій повний контроль місто Аль-Байда, причому місцева поліція перейшла на бік протестувальників. До 20 лютого 2011 року під контроль противників лівійського керівництва перейшов Бенгазі, після чого заворушення перекинулися на столицю. За кілька днів хвилювань східна частина країни опинилася під контролем протестувальників, в той час Каддафі зберіг за собою контроль над заходом Лівії. Основною вимогою опозиції стала відставка полковника Каддафі. 26 лютого 2011 року Рада безпеки ООН ввела санкції на поставки до Лівії зброї та будь-яких матеріалів військового призначення, а також заборону на міжнародні поїздки Каддафі, були заморожені і його закордонні активи.

До середини березня 2011 року урядові війська перейшли в наступ на позиції заколотників і

протягом декількох днів повернули під свій контроль міста Рас-Лануф і Марса-ель-Брег. 10 березня 2011 року на заході Лівії урядовими військами був відбитий Ез-Завія [3].

Рада Безпеки ООН в ніч з 17 на 18 березня 2011 року прийняла резолюцію, яка передбачала заборону на польоти лівійської авіації. Резолюція передбачала також прийняття будь-яких заходів для захисту мирного лівійського населення, за винятком проведення наземної операції [6]. 19 березня 2011 року збройні сили Франції та США приступили до операції «Світанок Одиссеї» по ураженню військових цілей в Лівії. Операція проводилась на підставі резолюції Ради безпеки ООН «з метою захисту мирного населення». Майже відразу до операції приєднався ряд європейських і арабських країн.

За підтримки авіації країн міжнародної коаліції, повстанцям вдалося протягом декількох днів відновити контроль над Адждабією, Марса-ель-Брегом і Рас-Лануфом, та просунулись в напрямку до Сирта. Однак, урядові війська не тільки зупинили просування повстанців поблизу Сирта, але й розгорнули масований наступ, відкинувши до кінця березня повстанців на 160 кілометрів на схід країни.

24 червня 2011 року організація «Міжнародна Амністія» опублікувала результати попередніх розслідувань дій Муаммара Каддафі. Були виявлені як беззаперечні докази військових злочинів, так і випадки, коли повстанці намагались сфабрикувати дані про злочини режиму. 27 червня 2011 року Міжнародний карний суд в Гаазі (МКС) видав ордер на арешт Каддафі – за організацію вбивств, затримань та позбавлення волі опозиціонерів у перші 12 днів лівійського повстання.

Після кількох місяців боїв, за підтримки іноземної авіації, 20 серпня 2011 року загони повстанців атакували столицю. Запеклі бої між протиборчими сторонами розгорнулися навколо урядового комплексу Баб аль-Азізія, який піддався авіаударам НАТО. До 23 серпня 2011 року був встановлений контроль над периметром комплексу, але самого Каддафі там не виявилось. Захопивши його резиденцію, повстанці обезголовили позолочену статую Каддафі й, кинувши голову на землю, стали копати її ногами. Крім цього, вони спалили його знаменитий бедуїнський шатер, в якому він приймав іноземних гостей і з яким їздив за кордон. Через деякий час Муаммар Каддафі виступив з аудіозверненням до нації, назвавши здачу Баб аль-Азізії «тактичним маневром», заявивши, що «бункер фактично зрівняли із землею в результаті 64 авіанальотів НАТО». Він також додав: «Я трохи оглянув Тріполі, залишившись непоміченим людьми. Я не відчув, що Тріполі в небезпеці».

Повстанці оголосили нагороду \$ 1,6 млн. тому, хто передасть Каддафі чи його тіло новій владі. 9 вересня 2011 року Муаммар Каддафі був оголошений Інтерполом в міжнародний розшук.

Після падіння Тріполі під контролем полковника залишилось усього два міста – Бані-Валід і Сирт. Вранці 20 жовтня 2011 р. загони Національної перехідної ради взяли Сирт. При спробі вирватися з оточення Муаммар Каддафі був полонений повстанцями.

Із відеозаписів останніх хвилин життя Каддафі стало ясно, що він був убитий в результаті самосуду. Крім Каддафі, був захоплений його син Мутаззім, якого пізніше, за ще нез'ясованих обставин, вбили. Був страчений і один з головних учасників перевороту 1969 року, міністр оборони і головнокомандувач збройними силами, бригадний генерал Абу Бакр Юніс Джабер [3].

Тіла Муаммара Каддафі, його сина та Абу Бакра Юніса Джабера, були виставлені на загальний огляд у торговому центрі в Місураті. Тіла зберігались у промисловому холодильнику для овочів. На світанку 25 жовтня 2011 року вони були таємно поховані у Лівійській пустелі. Після загибелі Муаммара Каддафі в Сирті осквернили могили його матері, дядька і ще двох родичів.

За повідомленнями алжирської газети «Ан-Нахар», бойовики з угруповання «Перебіг джихаду» зруйнували надгробки, витягли з могил кістки покійних і спалили їх. Осквернення піддалася також і могила батька Каддафі [5].

На цьому закінчилося 42-річне правління полковника Каддафі і революція, яку він проголосив після повалення монархії в 1969 році.

Джерела та література:

1. Акции противников и сторонников режима Каддафи прошли в Ливии [Електронний ресурс] / РИА Новости // Режим доступу: <http://ria.ru/world/20110216/334824664.html>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 16.02.2012.

2. Волович А.А. Ливия в огне: мятеж или революция? [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/10-03-11d.htm>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

3. Каддафи Муаммар [Електронний ресурс] // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%B4%D0%B4%D0%B0%D1%84%D0%B8_%D0%9C%D1%83%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D1%80. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

4. Стерлигов Г. Каддафи хотел заменить доллар золотом [Електронний ресурс] / Украинский банковский портал // Режим доступу: http://banker.ua/bank_news/govregulations/2011/03/23/1180448410/. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

5. Могилы родителей Каддафи осквернили в Сирте [Електронний ресурс] / Россия 2045 // Режим доступу: <http://vz.ru/news/2011/11/8/536981.html>.

6. СБ ООН принял резолюцию по Ливии [Електронний ресурс] / Лента.Ру // Режим доступу: <http://www.lenta.ru/news/2011/03/18/un/>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

Сергій Бондаренко

СЕРПНЕВИЙ ПУТЧ 1991 р. ТА ПРИЧИНИ ЙОГО ПОРАЗКИ

У статті розглянуто причини провалу серпневого путчу 1991 р. Здійснюється спроба з'ясувати, чи міг «ГКЧП» запобігти розвалу Радянського Союзу.

Ключові слова: серпневий путч 1991 р., «ГКЧП», гекаченісти.

Тема серпневого путчу 1991 р. є науково актуальною, оскільки її вивчення допомагає зрозуміти подальший хід суспільно-політичного розвитку Росії, України та інших країн СНД. Тоді разом з КПРС поразки зазнала сама комуністична ідея, що призвело до розпаду СРСР, а це в свою чергу, негативно позначилося на економіці усіх союзних республік. Серпневі дні 1991 р. стали для України часом, коли визначалася політична сила, що стане біля керма новоутвореної держави. Як показав історичний досвід, головну роль у суспільно-політичному житті в Україні продовжило відігравати коло осіб, що обіймали ключові посади в республіці. Саме вони визначали зміст та напрям державотворчих процесів.

Актуальність теми полягає також у тому, що осмислення впливу спроби державного перевороту 1991 р. на УРСР у цілому та на подальшу політичну долю перших осіб України дозволяє виявити витоки багатьох проблем сучасної України [2, с. 41]. Необхідним є розуміння того, що розпад країни відбувся саме з середини, через боротьбу двох політичних центрів: з одного боку – представники Державного комітету з надзвичайного стану (або «ГКЧП»), а з іншого – Єльцин та його команда. Дослідження причин поразки

«ГКЧП» допомагає виявити перспективність, чи, навпаки, недолугість кроків різних політичних угруповань у визначальний момент політичного життя країни.

Незважаючи на численні існуючі публікації, залишаються недостатньо проаналізованими багато деталей і механізми підготовки та реалізації спроби «ГКЧП», мети дій його формальних та неформальних прибічників і супротивників. У більшості досліджень відсутня системність зв'язків у вивченні серпневих подій 1991 р. з подальшими етапами політичної історії в країнах СНД. Створення «ГКЧП» багатьма дослідниками розглядається як спроба державного перевороту. В той же час існують й інші інтерпретації цієї події.

Отже, мета статті – дослідити причини провалу «ГКЧП». Для реалізації запланованого необхідно комплексно проаналізувати основні тенденції соціально-політичних змін в СРСР у серпні 1991 р.

Понад двадцять років тому, коли розпад Радянського Союзу вже ні у кого не викликав сумнівів, коли йшлося тільки про терміни, вище партійне і радянське керівництво, що знаходилося в опозиції до М. С. Горбачова, зробило спробу зберегти радянську державність. Провал цієї спроби, неабиякою мірою завдяки народному опору, багато в чому сприяв зламу механізму партійно-державної радянської системи і розпаду Радянського Союзу. Зазначені події увійшли до світової історії як протистояння сил демократії з останнім оплотом радянської імперії – самопроголошеним органом СРСР – «ГКЧП».

Намічене на 20 серпня 1991 р. підписання нового союзного договору підштовхнуло керівництво країни до рішучих дій. Іншим безпосереднім приводом став наказ російського президента від 20 липня 1991 р. про департизацію держустанов, що завдало сильного удару по монополії КПРС. На місцях почалося витіснення партноменклатури з владних структур і заміна її новими людьми.

19 серпня 1991 р. в Москві, під час відсутності М. Горбачова (який знаходився в цей час в Криму на відпочинку), було оголошено про перехід усієї влади в країні до Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР. У Москві, Санкт-Петербурзі та інших великих містах було введено комендантську годину. Постановами «ГКЧП», до якого увійшла група високопоставлених чиновників (віце-президент Г. Янаєв, голова КДБ В. Крючков, міністр оборони Д. Язов, прем'єр-міністр В. Павлов), призупинялися діяльність демократичних партій і організацій, випуск газет, встановлювався контроль над засобами масової інформації. У зверненні «До радянського народу» комітет оголосив себе дійсним захисником демократії і реформ, обіцяючи в найближчий час змінити ситуацію на краще [3, с. 650].

Втім, «ГКЧП» проіснував усього лише декілька днів – з 18 по 21 серпня 1991 р. Вже 21 серпня усі члени «ГКЧП» були заарештовані, окрім міністра внутрішніх справ Б. К. Пуго, який застрелився. Дії «ГКЧП» були розцінені як спроба державного перевороту.

Щоб зрозуміти, чого домагалися члени ГКЧП, які були наслідки їх дій, чому ГКЧП не зуміла захопити повністю владу, слід звернутися до джерел. Г. Янаєв з цього приводу зазначав: «Створюючи «ГКЧП», ми прагнули запобігти запланованому «суверенітетчикам» підписанню так званого Союзного договору, покликаного фактично скасувати на території СРСР пряму дію союзної Конституції і затвердити верховенство конституцій республіканських» [1, с. 56]. Отже, «гекачепісти» розцінювали свої дії як спробу зберегти радянський державний устрій, вивести країну з економічної, соціально-політичної кризи. У зверненні до народу вони підкреслювали патріотичний і демократичний характер своїх дій, стверджували, що вчинили ці дії з метою «відновити законність і правопорядок, покласти край кровопролиттю, оголосити нещадну війну кримінальному світу,

викорінювати ганебні явища, що дискредитують наше суспільство і принижують радянських громадян».

Тільки три дні комітет зміг протриматися у влади. Путчисти діяли нерішуче. Їм не вдалося притягнути на свою сторону армію, значну частину еліти, яка раніше перебувала при владі, держпарат, які зайняли вичікувальну позицію, а головне — широкі народні маси і, в першу чергу, інтелігенцію та робітників.

Керівництво Російської Федерації з першого моменту відмовилося визнати ГКЧП і мобілізувало народ на захист конституційного ладу. Горбачов був повернений до влади, змовники заарештовані і згодом засуджені. Поразка консерваторів не означала переходу влади і власності від одного класу до іншого. Після серпневих подій в країні установилася не влада буржуазних демократів, а влада блоку ліберальної бюрократії. Такий альянс давав, нарешті, можливість почати реформи, але створював потенційну загрозу нового жорсткого протистояння політичних сил.

Серпневі події прискорили остаточний розпад Радянського Союзу. 25 серпня 1991 р. Україна оголосила про утворення незалежної держави і відмовилася брати участь в підписанні нового союзного договору. За нею повторили усі інші республіки, окрім Росії і Казахстану. Погіршення економічної ситуації в республіках сприяло їх подальшій самоізоляції, розриву економічних зв'язків. На українському референдумі 90,32% виборців висловилися за повну незалежність України. За чотири дні після референдуму Верховна Рада України прийняла «Послання до парламентів і народів усіх країн», в якому йшлося про те, що Договір про утворення СРСР 1922 р. втратив свою силу [3, с. 651].

Серпневий путч 1991 р. в Москві перервав договірний процес, незалежники в колишніх союзних республіках використали його як відмінний привід для того, щоб відкинути навіть видимість лояльності до Конституції СРСР [4, с. 452].

У своєму зверненні вони прагнули створити образ демократичного органу влади, що воює проти націоналістів, органу, який прагне зберегти єдність і цілісність Радянського Союзу на абсолютно нових принципах. Проте, самі їх дії, і передусім, введення військ до Москви, визвали обурення народу. Крім того, однією з головних помилок «гекачепістів», як потім вони самі неодноразово визнавали, було те, що вони не змогли здійснити арешт Б. Н. Єльцина та його прибічників.

Що ж до лідерів союзних республік, то їх дії можна розцінювати як лояльний саботаж. Небагато лідерів відкрито визнали ГКЧП. Втім, не дивлячись на усі зусилля, під зростаючим тиском з боку народу і політичних сил, «гекачепісти» були вимушені визнати свою поразку.

Доводиться визнати, що у «ГКЧП» не було жодного шансу на перемогу, не дивлячись на введення військ і підтримку деяких членів уряду. На той час, коли був організований комітет, центробіжні сили вже охопили усю країну. Між союзними республіками і Росією перестали існувати політичні зв'язки. Усі прагнули, подібно до Прибалтійських республік, набути незалежності і національного суверенітету.

Головний прорахунок путчистів полягав у нездатності реалістично оцінити ситуацію і спрогнозувати можливі варіанти розвитку подій. Переважна більшість населення країни відмовили «ГКЧП» у підтримці. По республіках прокотилася хвиля мітингів і протестів проти змовників. 20 серпня навколо «Білого дому» вирости барикади. Частина військових підрозділів перейшла на сторону тих, хто оборонявся, інша частина зайняла вичікувальну позицію. Більшість союзних республік відмовилися підкорятися указам Державного комітету. До числа причин провалу путчу слід віднести його погану організацію, нерішучість і розгубленість членів «ГКЧП», призвело до їх арешту 22 серпня 1991 р. Їм було пред'явлено звинувачення у спробі державного перевороту.

Вирішальну роль у розвитку серпневих подій відіграли активні дії керівництва Російської Федерації на чолі з Б. Єльциним, яке врешті-решт, скористалося цими подіями для дискредитації і ліквідації КПРС, що була «основою» комуністичної системи. Після скасування «ГКЧП» діяльність КПРС була одразу призупинена. За вказівкою Єльцина були закриті й опечатані будівлі ЦК КПРС, обкомів, райкомів, партійних архівів.

У результаті політичних подій серпня 1991 р. державна влада з союзного центру перемістилася в республіки [5, с. 461]. Що ж стосується результатів серпневого путчу – ними стали остаточний розпад СРСР і виникнення на його території незалежних держав.

Таким чином, члени «ГКЧП», за умов, що склалися в країні на той час розгубилися і діяли вкрай невизначено. Ця слабкість, невпевненість, погана організація, половинчастість у прийнятті рішень, на які очікувало радянське суспільство, не могли не позначитися на результатах подій у серпні 1991 р. [1, с.117]. Путчисти навіть не спромоглися скласти чітку програму дій.

Бездіяльність М. С. Горбачова деякі політики пояснюють його нерішучістю, а деякі вважають, що він переслідував одну стратегічну мету – довести всі процеси розвалу держави до такого стану, коли вони вже будуть незворотніми [1, с. 135]. Крім того, за свідченнями учасників серпневих подій, він не був ізольований в Криму, а очікував чия сторона перемаже. Бездіяльність президента стала однією з причин поразки «ГКЧП».

Багато людей не підтримало путчистів через те, що «гекачепісти» висували непопулярні серед населення пропозиції, як-то закриття демократичних партій, громадських об'єднань, преси, телебачення з метою збереження держави. Натомість прибічники Б. Єльцина наполягали на боротьбі за свободу та незалежність, що і стало вирішальним моментом у боротьбі політичних сил.

Джерела та література:

1. Янаев Г. ГКЧП против Горбачева. Последний бой за СССР / Геннадий Янаев. – М. : Эксмо, 2010. – 240 с.
2. Кузьменко Ю. В. Серпневий путч та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР / Ю. В. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 41–55.
3. Сахаров А. Н. История России с древнейших времен и до наших дней / А. Н. Сахаров. – Т. 2. – М. : Проспект, 2011. – 720 с.
4. Чешко С. В. Трагедия великой державы: национальный вопрос и распад Советского Союза / С. В. Чешко. – М. : Социально-политическая мысль – 2005. – С. 443–468.
5. Яргаев М. Х. Отечественная история: учебное пособие / М. Х. Яргаев. – Хабаровск : Изд. Хабаровского гос. техн. ун-та, 2004. – 503 с.

Марина Гаврилiна

«СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ТА ЙОГО ВИРІШЕННЯ У ПЕРІОД РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА ІІ

В статті зясовується роль «селянського питання» у внутрішній політиці урядів Російської імперії першої половини ХІХ ст. Звертається увага на особливості його вирішення у період правління Олександра ІІ.

Ключові слова: селянське питання, Маніфест 19 лютого 1861 р., «Положення про селян».

Друга половина XIX ст. виявилась для України, яка була складовою Російської імперії, часом радикальних змін. Це був період значної активності освіченого суспільства, коли воно отримало можливість обговорювати економічні, соціальні і навіть політичні питання. Це була епоха реформ зверху і природних змін всередині самого суспільства й влади. Пошук шляхів подальшого розвитку виявився дуже складним, суперечливим, зі зміною пріоритетів, з постійним переосмисленням перетворень та їх результатів.

Проблема вирішення «селянського питання» вивчалась багатьма істориками, зокрема С. О. Борисевичем [1], П. А. Зайончковським [4], Л. Г. Захаровою [5], В. В. Опанасенком [7], Т. Ф. Літвиною [6]. Метою даного дослідження є визначення місця «селянського питання» у внутрішній політиці Олександра II.

У першій половині XIX ст. Росія ще залишалася аграрною країною. Основну масу населення складали селяни, більшість яких належала поміщикам і знаходилася у кріпацтві. У рішенні «селянського питання» Росія значно відставала від європейських держав. Особиста залежність селян від поміщиків і, отже, їх незацікавленість у результатах праці робили сільське господарство менш ефективним. Необхідність зміни існуючого становища стала очевидною ще у другій половині XVIII ст. [4, с. 36–39].

На початку XIX ст. уряд спробував приховати найбільш осуджувані суспільством форми кріпацтва. Так, було заборонено друкувати в газетах оголошення про продаж кріпаків, у 1803 р. видано указ «про вільних хліборобів».

Під час правління Миколи I селянське питання загострилося ще більше. Передові громадські діячі вимагали його негайного розв'язання. Селяни висловлювали невдоволення через заворушення, більшу частину яких довелося вгамовувати не лише поліцейськими засобами, а й за допомогою військових загонів, що здебільшого завершувалось кровопролиттям [1, с. 37]. Це свідчило, що становище селян потребувало змін. Відтак селянське питання відіграло далеко не останнє місце у політиці Миколи I. Для пошуку засобів поліпшення становища селян кілька разів скликалися Секретні комітети, членами яких були вищі державні чиновники, обрані імператором, зв'язані підпискою про нерозголошення інформації щодо своїх засідань. Імператор ставив перед Секретними комітетами проблему з вироблення загальних принципів перебудови села, зокрема створення приватних законодавчих актів. Комітети створювались на розсуд імператора, і діяльність більшості з них була безрезультатною [11, с. 112–117].

Микола I селянське питання розумів, перш за все, як питання про скасування кріпосного права, про звільнення селян. При цьому попередній досвід свідчив, що звільнення селян, яке не супроводжувалось наділенням їх землею, значною мірою погіршувало їхнє економічне становище. Селян можна було звільнити лише за умови, якщо вони будуть наділятися частиною земель, яка належала поміщикам [5, с. 67]. Однак Микола I, як прибічник старих порядків, був переконаний, що земля є приватною власністю дворян за законом, а порушити закон імператор не міг, тому що вважав це несумісним з гідністю монарха.

У результаті головним інструментом пом'якшення соціальної напруженості при Миколі I стала дріб'язкова регламентація відносин між поміщиками і кріпаками. За Миколи I було видано більше указів для захисту селян від поміщиків, ніж за його попередників. Загалом з 1826 до 1855 рр. їх налічувалося понад 100 [5, с. 64–70].

Отже, впродовж царювання Миколи I вибудовувалася система законодавчих заборон, покликана показати урядову турботу про селян і обмежити поміщицьке свавілля. Зокрема, було

заборонено передавати кріпаків на заводи, обмежено право поміщиків засилати селян до Сибіру. У 1841 р. був прийнятий закон, який заборонив продавати селян поодинці без землі. У 1843 р. безземельних дворян позбавили права купувати селян [3].

У цілому ж політика уряду щодо селянського питання за Миколи I не мала значущих результатів. Укази і закони про селян, що видавалися, були необов'язкові для поміщиків і знаходили вкрай обмежене застосування. Для того, аби уряд розпочав скасування кріпосного права, необхідно було таке велике потрясіння, як Кримська війна 1853–1856 рр. Ця війна сприяла поглибленню існуючої кризи, надавши їй всеосяжний характер, засвідчувала, що саме кріпосне право є головною причиною економічної і військово-технічної відсталості країни [7, с. 8–9].

Перед Олександром II, що вступив на престол у 1855 р., постали гострі економічні і політичні завдання: розв'язати соціальні проблеми, вийти з важкої економічної кризи і зберегти становище Росії як однієї з провідних держав світу [1 с. 76–79].

Вперше про необхідність скасування кріпосного права Олександр II офіційно заявив у короткій промові, виголошеній ним 30 березня 1856 р. до представників московського дворянства [3, арк. 164–167]. У цій промові імператор, згадавши про небажання дати свободу селянам зараз, заявив про необхідність розпочати підготовку реформи їхнього звільнення, зауваживши, що скасувати кріпосне право краще «зверху».

Втім, протягом всього 1856 р. в зазначеному напрямі практично нічого зроблено не було, окрім того, що були здійсненні спроби з'ясувати ставлення дворянства до майбутньої реформи і добитися ініціативи останніх у намічуваній справі. Варто зазначити, що переважна більшість дворянства була негативно налаштована і виступала проти будь-яких серйозних реформ. Імператора підтримувала ліберальна частина поміщиків, господарство яких було сильніше втягнуто в ринкові відносини. Саме ця частина поміщиків протягом 1855–1857 рр. виступила з різними проектами скасування кріпосного права, які передбачали різні умови звільнення селян. Об'єднувало ці проекти прагнення зберегти поміщицьке землеволодіння, влада поміщиків, самодержавний політичний лад, але з урахуванням нових соціально-економічних процесів [6, с. 14–15]. Розробка практичних засад селянської реформи була доручена спочатку Міністерству внутрішніх справ. Влітку 1856 р. А. І. Левшин подав «Записку», у якій виклав принципи цієї реформи: за поміщиком зберігалось право власності на всю землю у маєтку, включно з селянською; при звільненні земля надавалася селянам, за що вони повинні були нести на користь поміщика регламентовані законом повинності у вигляді панщини або оброку. Іншими словами, селяни з реформи повинні були отримати особисту свободу й у користування (а не у власність) – землю [1, с. 37].

Сам імператор змушений був ставитись до цього питання інакше. Він і його найближчі соратники бачили, що в країні назріває революційна ситуація, яка може призвести до скасування кріпосного права знизу на явно невідгідних для поміщиків умовах. При цьому він, як і раніше, прагнув домогтися від поміщиків, аби ті самі проявили ініціативу в справі підготовки реформи. Влітку 1856 р. міністр внутрішніх справ С. С. Ланской і його заступник А. І. Левшин намагалися переконати представників дворянства, які прибули на коронацію, клопотати про надання селянам свободи, але відгуку не зустріли. Виняток склали лише представники дворянства литовських губерній, які висловили готовність звільнити кріпаків. Так, 20 листопада 1857 р. вийшов рескрипт генерал-губернатора В. І. Назімова про створення з числа місцевих поміщиків губернських комітетів для підготовки місцевих проектів селянської реформи. Аналогічні рескрипти упродовж 1858 р. були дані й іншим губернаторам [6, с. 78].

Усвідомивши, що взяти за основу думку дворянства не вдасться, Олександр II пішов традиційним бюрократичним шляхом: 3 січня 1857 р. за вказівкою Олександра II був утворений Таємний комітет, якому доручалася розробка основного проекту скасування кріпосного права. Проте сама ідея скасування кріпосного права зустріла опір з боку кріпосників-поміщиків, комітет, що висловлював інтереси останніх, не поспішав приступати до вироблення необхідного документа. Членам Таємного комітету було не вигідно відмовлятися від своїх привілеїв і втрачати таку безкоштовну робочу силу, як кріпаки [8, с. 38].

16 січня 1858 р. Таємний комітет було перейменовано у Головний комітет з селянської справи. До його складу увійшли 12 вищих царських сановників під головуванням Олександра II. 4 березня 1859 р. у складі комітету виникли дві редакційні комісії, на які покладался обов'язок зібрати і систематизувати думки губернських комітетів. Одна з комісій повинна була підготувати проект «Загального положення про селян...», інша – «місцеві положення» про їх поземельний устрій щодо великих регіонів з урахуванням їх особливостей. Фактично ж обидві комісії у своїй діяльності злилися в одну, зберігши множинне найменування – Редакційні комісії. Головою комісій був призначений Я. І. Ростовцев, а після його смерті в 1860 р. – міністр юстиції В. М. Панін. Губернські комітети займали в цілому консервативні позиції, зумовлені особистими інтересами місцевого дворянства: висловлювалися пропозиції запровадити безстроково тимчасовозобов'язаний стан селян, побажання у разі припинення цього стану повернути поміщикам селянські наділи [5, с. 68–72]. Редакційні комісії не пішли назустріч даним домаганням дворянства, хоча і в самих комісіях не було єдності: не вщухала боротьба з питань щодо конкретних розмірів наділів і повинностей, функцій селянського самоврядування. Крім того, депутати редакційних комісій самі були поміщиками, і це також призводило до протиріч.

Величезна кількість супротивників реформи, не усвідомлюючи нагальної необхідності, звинувачувало Редакційні комісії в бажанні пограбувати дворян, а інші навіть у прагненні анархії. У серпні 1859 р. проект «Положень про селян» у цілому був Редакційними комісіями підготовлений. У кінці серпня 1860 р. до Петербургу були викликані 36 депутатів від 21 губернського комітету, у лютому 1860 р. – 45 депутатів від інших 25 комітетів для обговорення підготовленого проекту [5, с. 91]. При цьому активність викликаних депутатів стримувалася: їм заборонили подавати колективні прохання, подання і навіть спілкуватись між собою, за чим стежила поліція. Тим не менше, викликані депутати піддали діяльність редакційних комісій суворій критиці, вважаючи розміри селянських земельних наділів завищеними, а повинності – заниженими. Думки ці були враховані при підготовці остаточного проекту реформи. Разом з тим, при підготовці реформи не можна було не враховувати думки і самих селян, які виражали невдоволення тривалим рішенням селянського питання. Велике враження на уряд справив так званий «тверезницький рух» в 1859 р. [2, с. 187].

10 жовтня 1860 р. Редакційні комісії завершили роботу, проект «Положень» надійшов до Головного комітету з селянської справи, де обговорювався до 14 січня 1861 р. Тут проект зазнав нових змін на користь поміщиків (це знайшло відображення в зменшенні норм селянських наділів для деяких місцевостей і збільшенні оброку у промислових місцевостях). 28 січня 1861 р. проект надійшов на розгляд Державної ради. Відкриваючи засідання Державної ради, імператор вказав на необхідність якнайшвидшого завершення реформи. Нарешті, 19 лютого «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності» було підписано Олександром II і отримали силу закону. Одночасно імператор підписав Маніфест про звільнення селян. Оприлюднення підписаних документів відбувалося з 5 березня (у Москві та Петербурзі) до 2 квітня (на місцях). Колишні кріпаки

отримували особисту свободу і більшість загальногромадянських прав (укладати угоди, відкривати торговельні та промислові заклади, переходити в інші стани). При цьому селяни залишалися неповноправним станом: вони як і раніше платили подушний податок, мали виконувати рекрутську повинність, зазнавали тілесних покарань, були закріплені за місцем проживання [5, с. 194]. Реформа повністю зберігала за поміщиками землю впродовж двох років, селяни в цей час мали продовжувати виконувати повинності (тимчасовозобов'язаний стан). За два роки обрані з місцевого дворянства мирові посередники укладали документи (статутні грамоти) щодо надання селянам орних земель за викуп. Позику надавала поміщикам держава, приблизно 75–80% одноразово; селянам надавалися в користування наділи, за які вони повинні були сплачувати борг державі впродовж 50 років. Але власником землі був не селянин, а громада. В середині громади обмін наділами припускався, але юридично продаж землі не дозволявся. Основний земельний фонд після викупної угоди залишився у поміщиків. На тих же принципах були звільнені посесійні і дворові селяни [4, с. 154–157].

Реформа запроваджувала селянське самоврядування – створювані на основі громади сільські та волосні (з кількох сільських) общини, що віддали дрібними судовими справами, збором податей і розподілом податків, які виплачувалися від імені громади як юридичної особи. Владу громади над особистістю передбачалося зберігати лише на перших порах, щоб уберегти селян від швидкого обезземелення.

Отже, селянська реформа 1861 р. була кроком вперед у вирішенні селянського питання в Російській імперії в умовах революційної ситуації, ключовою з реформ 1860–1870 рр., проведеної царським урядом в інтересах поміщиків.

Джерела та література:

1. Борисевич С. Законодавче врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.) / С. Борисевич. – К. : НАДУ, 2007. – 424 с.
2. Гуржій Г. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту з 80-х рр. XVIII ст. – 1861 р. / Г. Гуржій. – К. : Радянська школа, 1958. – 168 с.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 18, спр. 943, 165 арк.
4. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России / П. Зайончковский. – М. : Наука, 1968. – 264 с.
5. Захарова Л. Самодержавство і скасування кріпосного права в Росії 1856–1861 рр. / Л. Захарова – М. : Наука, 1984. – 256 с.
6. Литвинова Т. Селянська реформа 1861 року на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі / Т. Литвинова // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 73–78.
7. Опанасенко В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 року / В. Опанасенко // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 2. – С. 7–16.
8. Семевский В. Крестьянский вопрос в России в XVIII – в первой половине XIX века / В. Семевский. – М. : Наука, 1968. – 315 с.
9. Теплицкий В. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні / В. Теплицкий. – К. : Радянська школа, 1959. – 308 с.
10. Шевченко В. Скасування кріпосного права в 1861 р.: спроба нетрадиційного аналізу / В. Шевченко. – К. : Аспект – Поліграф, 2008. – 97 с.
11. Федоров В. История России 1861 – 1917 гг. / В. Федоров. – М. : Наука, 2000. – 456 с.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН РОСІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В АНГЛОМОВНІЙ НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття містить порівняльний аналіз динаміки формування та розвитку політичної культури у свідомості громадян наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у дослідженнях англомовних істориків новітнього часу. Розглядаються тенденції розвитку англомовної русистики з середини ХХ століття: концепції, методологічні основи, особливості термінологічного апарату.

Ключові слова: суспільна свідомість, політична культура, політичні уявлення, політичні ментальності, історичний конформізм, політична ідентичність, культурно-політична історія, сценарії влади.

Проблема відносин між владою і суспільством є актуальною протягом усієї історії людства. У зв'язку з цим особливого значення набуває розгляд питання того, як влада сприймається широкими колами громадськості, адже її авторитетність у поєднанні з рівнем довіри є основою соціальної стабільності. У суспільній свідомості державна влада персоніфікується в образі її представників – носія верховної влади та державних службовців.

Загалом, політичні уявлення – система, що має складну структуру, включаючи в себе базовий рівень – основні поняття, стереотипи мислення і поведінки, установки, і вторинний рівень – структуру, що втілює певний тип політичних ментальностей, за допомогою якої встановлюються норми політичної поведінки у відношенні до реальних ситуацій політичного життя. Починаючи з другої половини ХІХ століття і до 1920-х рр. в рамках російської політичної свідомості відбувався внутрішній діалог між трьома ментальними потоками: традиціоналістським, модернізаційним та революційним.

Трансформація уявлень про владу, в більшості випадків, вказує не тільки на локальну динаміку перетворення емоційного сприйняття поточного політичного процесу, а й на глибинні зміни в системі значущих соціально-історичних уявлень та установок населення. З точки зору наукового інтересу, період російської історії, датований кінцем ХІХ – початком ХХ ст., надзвичайно важливий, бо відображає правління останнього російського імператора Миколи ІІ. Причини та наслідки ключових подій за його правління, проблема кризи влади, роль особистості монарха в соціальних катаклізмах початку ХХ століття – ці та інші питання стали предметом дослідження як представників історичної науки, так і низки інших наукових дисциплін, і до сьогодні викликають жваву дискусію. Дана стаття покликана проаналізувати наявні історіографічні джерела західноєвропейського історичного дискурсу та дослідити теоретичні та методологічні підходи до вивчення вищенаведеного питання в англомовній історіографії.

Зарубіжна історіографія державного управління в Росії активно розробляється з 70-х рр. ХХ ст. Дослідниками порушувалися питання функціонування системи державної влади, характеризувався склад апарату управління в Росії, зазначалося існування патрональних відносин в управлінській системі та суспільстві. Серед американських істориків Росії відбувається поділ у поглядах на її трактування між поколіннями і що, певне, викликає найбільший інтерес – поділ по темпераменту між «оптимістами» і «песимістами». Він стосується таких питань, як вибір наукових підходів,

предмету дослідження, визначення термінів, інтерпретації даних.

Однак, щоб оцінити сучасне різноманіття поглядів, варто зазначити, що американська історична наука до 1989 року відрізнялась певним конформізмом. Тоді історіографія про Росію знаходилась під сильним впливом політики «холодної війни» у її західному вимірі. За кожним науковим аргументом нівелювалась певна мораль щодо Радянського Союзу. Відтак, наукова позиція американського дослідника Росії періоду кінця XIX – початку XX ст. служила індикатором його політичної ідентичності. Така політизація негативно впливала на історичну науку – як на вибір предметів дослідження, так і на всю професійну діяльність загалом. Набула популярності «політична історія», але всі предмети досліджень інтерпретувались з точки зору їх політичного сенсу. Деякі явища не піддавались дослідженню в силу захисту істориком свого політичного положення.

Подальші події в Росії та Східній Європі розірвали ці історіографічні і політичні рамки, дозволили передивитись та перебудувати апарат історичної науки. У західноєвропейській історіографії виникла безліч нових течій, змінилась загальна орієнтація досліджень: значно розширилось коло наукових питань, почали застосовуватись нові методологічні підходи, виникла т. зв. «культурно-політична історія». Однією з нових тенденцій в англомовній історіографії стало її зосередження не на подіях 1917 року та їх наслідках, а на виявленні глибших передумов виникнення революційних настроїв серед широких верств населення.

Історіографічні дослідження, присвячені XIX – початку XX століття, розглядали теми, тісно пов'язані з тезою про відсталість самодержавства і передреволюційну боротьбу [3; 7]. Однак досліджень імперії, як живого державного та суспільного організму, за невеликим винятком, не було [25; 31; 32; 35]. Помітною прогалиною у західноєвропейській історіографії була недослідженість формування образу влади в Росії напередодні революції.

Після заполітизованих 1970–1980-х рр. ставлення американських дослідників до історії імперії стало плюралістичним і варіативним. Західноєвропейська історіографія новітнього часу, присвячена дослідженню політичного життя Російської імперії, пропонує поглянути на історію, вільну від шкіл, партій та самої ідеї єдиного об'єктивного висновку. Як зазначає Ю. Барлова «Нова історіографія не означає влити старе до нової чавунової форми, вона повинна надихнути на нові дослідження і роздуми у багатьох великих та малих питаннях» [1]. Крім того, прослідковується відмова від виокремлення одного підходу до вивчення історії – суспільного, політичного, інтелектуального, класового і т. д. – як провідного. Перевага надається їх поєднанню. Головна мета досліджень – створення повномасштабної історичної картини, відхід від історичного критицизму.

Досліджуючи англомовну історіографію нового часу щодо висвітлення трансформації уявлень російського суспільства про політичне життя імперії та образу влади, слід виокремити низку проблемних питань, які набувають нового значення і привертають увагу історіографів. По-перше, в залежності від теми дослідження, вживаються такі історичні категорії, як «нація» та «імперія». Розуміння Росії як імперії стало популярним протягом останніх десятиліть, але воно має певні недоліки. Низка дослідників наголошує, що більш продуктивно вважати Росію «мультинаціональною сумішшю різних національних і етнічних груп, серед яких росіяни домінують не лише в демографічному і політичному сенсі, а, що більш цікаво, у т. в. російськості» [11]. Вони закликають відмовитись від таких штучних категорій, як радянські стереотипи та різноманітні національні канони. Натомість пропонується зосередитись на аналізі значення російської політичної культури для підданих імперії. Це відповідає тенденціям в західноєвропейській історичній науці, де прослідковується поступова відмова від опису колоніалізму буржуазного типу лише в його

негативному сенсі. Наголос все частіше робиться на тому, що імперський устрій, попри відомі недоліки, дав підвладним суб'єктам нові ідеологічні принципи і заклав підвалини майбутнього державного будівництва.

Друге проблемне питання стосується розробки концепції «суспільства» в історіографії Росії. Багато істориків, досліджуючи імперський період, виказують невдоволення структурним поділом «держава – суспільство», ідеєю їх протистояння в масовій свідомості. Тут прослідковується ще один з наслідків парадигми протистояння Росії і Заходу. Західноєвропейський шлях розвитку суспільства позиціонується в цьому контексті як «нормальний», а інші шляхи автоматично набувають статусу «ненормальності». Такі несприятливі порівняння утверджують думку, що російське суспільство понад століття (аж до 1917 року) перебувало у стані «дезінтеграції» і кризи. Телеологічний підхід, згідно з яким вся історія Російської імперії XIX – початку XX століття – неминучий «шлях до революції», довгий час був домінуючим в західній історіографії. Сьогодні ж М. Конфіно наголошує: «Уривчастість і згуртованість, ізоляція і злиття, стабільність і нестабільність – феномени, що існують у всіх суспільствах на різних віках їх розвитку» [14]. В такій історіографічній перспективі російське суспільство стало «не більше й не менш фрагментарним, аніж інші європейські суспільства» [14]. Інший спосіб «нормалізувати» російське суспільство та його політичні погляди полягає в розробці нової суспільної теорії імперського простору. Як зауважила В. Ківельсон, у разі відсутності в Росії публічної сфери, визначеної Ю. Хабермасом, тут було суперечливе суспільство, публіка, що здобула власну назву – «громадськість», і багато в чому була подібна до західної [5; 13].

Для англomовних русистів дослідження ідеї «політичної культури» приваблює тому, що воно відкриває можливості для нового розуміння «суспільства», значно розширює його межі. Вони шукають визначення, щоб вийти за межі класу чи стану, простої констатації політичних настроїв. Професор Річард Стайтс зазначав, що історіографія трансформації політичної культури суспільства протягом останніх двох десятиліть досягла успіху в багатьох областях, але при цьому «страждала через те, що вона зазвичай пропускала – почуття, емоційне сприйняття, особистісне ставлення до політичних процесів» [19]. Р. Стайтс дивиться на дослідження політичної культури як на можливість оживити історію і звертає особливу увагу на «популярну політичну культуру», або «народну політичну культуру», як протилежність звичайній зосередженості на елітарній культурі. Водночас, він захищає дослідження різноманітних сфер політичної культури – урядової, міської, сільської, народної, імперської, революційної та ін. субкультур, пропонуючи з'єднати окремі сфери в єдину «політико-культурну систему, в одне цілісне будівництво ідеї, ціннісних орієнтацій і образних уявлень про загальнодержавний політичний процес громадян Росії всіх класів» [19].

Особливе місце в сучасній західноєвропейській історіографічній науці відводиться поняттю «держава». Хоча ідея історії «згори» сьогодні не користується популярністю, аналіз російського суспільства неможливий без розгляду держави. Дослідження суспільства, як чогось незалежного і вільного, заперечує існування його діалектичного партнера – держави. Не випадково, один з кращих представників історичної науки Р. Уортман присвятив символізму влади в царській Росії працю «Сценарії влади» [22]. В ній порушуються проблеми історії політичної культури, поведінки монархічної влади, символік та церемоніалів російського імператорського дому – питання, якими історіографія до останнього часу майже не цікавилася. Автор пропонує оригінальну культурологічну концепцію, згідно з якою кожен імператор створював свій образ і сценарій царювання, виходячи з основоположного європейського або національного «міфу». Вперше в одній праці пов'язані політика, ідеологія і символічна репрезентація влади. Продовжуючи зазначений напрямок, Сеймур Беккер

у своїй праці «Міф про російське дворянство», зазначає, що за такого образу влади в свідомості громадян федеративний принцип побудови країни був єдиною можливістю для більшовиків захопити прихильність більшості населення під час Громадянської війни [2].

Образ верховної влади, який уособлював Микола II, був багатограним. Він об'єднував у собі різноманітні риси і якості: глави імператорської сім'ї, богообраного царя, «Царя-Батьюшки» (народного захисника і покровителя), православного монарха, «державного вождя», авторитетного монарха серед правителів інших держав, «царя-реформатора», царя, що веде активне світське життя та інші [12; 23]. В залежності від подій, що відбувались, в образі монарха актуалізувались ті чи інші риси, з'являлись нові ідеї, бачення. Образ державних службовців також включав в себе різноманітні уявлення про їх повсякденне життя, поведінку на службі, соціальне положення. Такі характеристики чиновництва, як хабарництво, байдужість, схильність до тяганини при виконанні обов'язків, матеріальне благополуччя, рівень освіти, управлінські якості, кар'єризм – постійно виявлялись в масовій культурі та зайняли важливе місце у формуванні тогочасної політичної культури.

Еволюція образу мала циклічний характер. У кризові періоди збільшувалася увага суспільства до негативних характеристик, у періоди стабілізації – акцент робився на гарних адміністративних вміннях. Впродовж кінця XIX – початку XX ст. зусилля влади, насамперед, були спрямовані на популяризацію образу монарха, а не чиновників [10; 20; 21]. Як наслідок, суспільні настрої в ситуації соціальної нестабільності були багато в чому спрямовані саме проти державних службовців. Їх діяльність все частіше піддавалась критиці. Діяв стереотип сприйняття влади, згідно з яким цар був гарним, а його слуги – поганими.

Новітня англomовна історіографія також розглядає активні, державотворчі сили – населення Російської імперії кінця XIX – початку XX століття та динаміку розвитку політичного життя через призму національного складу російської держави [4; 9; 19; 30; 31–34]. Конфліктам і боротьбі інтересів приділяється опосередкована увага. На першому місці – ідеї, дії, енергія та політичні образи тогочасного суспільства. Формування та еволюціонування образу влади у суспільстві не до кінця осмислені теоретично й уявляються історіографами ланкою, що поєднує між собою окремих політичних діячів та населення імперії в одну систему, єдиний історичний процес. Науковий менталітет англomовних русистів характеризують еkleктизм, плюралізм, поєднання методів і категорій. Перехід, що відбувся в Росії наприкінці XIX – поч. XX ст. від самодержавної необмеженої монархії до думської монархії, значно вплинув на трансформацію образу верховної влади в свідомості громадян. Образ православного монарха був однією з центральних ідей російської імператорської влади. Зміна сутності влади в період думської монархії призвела до появи нових рис в її сприйнятті. Перша російська революція спричинила виникнення в масовій культурі негативних характеристик образу верховної влади. Відбулось зниження авторитету як її інститутів, так і безпосередніх представників [18].

Проблема відчуження влади від народу виявлялася в тому, що імператор не бажав йти шляхом подальшої демократизації. Тому в образі влади робився акцент саме на самодержавних ідеях, що не відповідало потребам суспільства [15; 17]. Як правило, влада майже не прозора для суспільства і масова свідомість оперує образами, які виникають під впливом як суб'єктивних уявлень, так і зовнішніх інформаційних впливів. Тотожність образів бажаної та реально діючої влади багато в чому визначає ступінь легітимності і, в кінцевому рахунку, прийняття її суспільством. Отже, слід відзначити важливість образу влади в свідомості населення, престиж і стабільність якої залежить як від її верховного носія, так і від цивільних службовців.

Джерела та література:

1. Барлова Ю. Новая политическая история в современной историографии / Ю. Барлова // Актуальные проблемы всеобщей истории: дипломатия и безопасность, коммуникация и политическая культура, гендер. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, 2003. – 342 с.
2. Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 288 с.
3. Безансон А. Россия – европейская страна? (спор с Марином Малиа) / А. Безансон // Отечественные записки. – М. : Финансовый издательский дом «Деловой экспресс», 2004. – № 5. – С. 246–265.
4. Беллингтон Дж. Россия в поисках себя / Дж. Беллингтон. – М. : РОССПЭН, 2006. – 224 с.
5. Беляев А. Социально-философская концепция Ю. Хабермаса: восприятие в российской социологии // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб. : Интерсоцис, 2001. – Том IV – № 3. – С. 28–34.
6. Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. Бромлей; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 1987. – 334 с.
7. Бурбанк Д. Новые течения в американской историографии о России: власть и культура / Д. Бурбанк; Мичиганский университет, США // Исторический ежегодник. – Омск : Омский госуд. ун-т, 1997. – С. 60–68.
8. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; сост., общ. ред. Ю. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
9. Гройс Б. Поиск русской национальной идентичности / Б. Гройс // Вопросы философии. – М. : Наука, 1992. – № 9. – С. 52–60.
10. Григорьев С. Придворная цензура и образ верховной власти / С. Григорьев. – СПб. : Алетейя, 2007. – 371 с.
11. Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер; пер. с англ. Т. Бердиковой, М. Тюнькиной. – М. : Прогресс, 1992. – 319 с.
12. Евгеньева Т. Социально-психологические основы формирования политической мифологии / Т. Евгеньева // Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996. – С. 22–32.
13. Кивельсон В. Презлые советники и лихие бабы: Политическое колдовство при московском дворе / В. Кивельсон; пер. с англ. А. Филюшкин // Родина: Российский исторический журнал. – М. : Родина-Пресс, 2004. – № 12. – С. 32–41.
14. Конфино М. Общество и коллективная ментальность в старорежимной России / М. Конфино. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2001. – 389 с.
15. Мировосприятие и самосознание русского общества (XI–XX вв.) : Сборник статей / Под ред. А. Пушкарева. – М. : ИРИ РАН, 1994. – 206 с.
16. Миронов, Б. Социальная история России периода империализма (XVIII – нач. XX вв.) / Б. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 548 с.
17. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс; пер. с англ. В. Козловского. – М. : Захаров, 2004. – 255 с.
18. Россия в XX веке: Историки мира спорят / Под ред. И. Ковальченко. – М. : Наука, 1994. – 750 с.
19. Стайтс Р. Крепостничество, общество и искусство в царской России / Р. Стайтс. – М. : Наука, 2005. – 275 с.
20. Трушкова С. Структура, динамика и функции социальных представлений (Обзор) / С. Трушкова // Социология. – М. : Издательство Института социологии РАН, 1996. – № 3. – С. 180–201.
21. Романович Н. Образ власти как отражение российской политической культуры / Н. Романович // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 1. – Воронеж, 2010. – С. 169–172.
22. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Р. Уортман. – М. : ОГИ, 2004. – 520 с.

23. Хомяков Д. Православие, самодержавие, народность / Д. Хомяков. – М. : Институт русской цивилизации, 2011. – 576 с.
24. Almond G. The Intellectual History of the Civic Culture Concept / G. Almond // Civic Culture Revisited. – Boston, 1980. – P. 68–77.
25. Dittmer L. Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis / L. Dittmer // World Politics : A Quarterly Journal of International Relations. – New Haven, 1977. – Vol. 29, № 4. – P. 122–136.
26. Dukes P. A history of Russia / P. Dukes. – London : Longman, 1990. – 425 p.
27. Fuller W. Civil-military conflict in imperial Russia, 1881–1914 / W. Fuller – Princeton : Princeton University Press, 1985. – 295 p.
28. Majeska G. The study of Russian history in the United States / G. Majeska // Актуальные проблемы преподавания российской истории в университетах России и США. Российско-американский симпозиум. – Самара, 1998. – С. 9–14.
29. Malia M. Clio in Tauris: American historiography on Russia / M. Malia // Imagined histories: American historians interpret the past / Ed. by A. Molho a. G. Wood. – Princeton : Princeton University Press, 1998. – P. 414–433.
30. Manning R. The crisis of the Old order in Russia: Gentry and government / R. Manning – Princeton : Princeton University Press, 1982. – 555 p.
31. Parsons T. Theories of Society. Part V / T. Parsons. – N. Y. : Free Press, 1961. – 350 p.
32. Pushkarev, S. The emergence of modern Russia, 1801–1917 / S. Pushkarev. – N.Y. : Holt Rinehart and Winston, 1963. – 512 p.
33. Raeff M. The Russian autocracy and its officials / M. Raeff // Political ideas and institutions in imperial Russia. – Boulder : Westview press, 1994. – P. 77–91.
34. Raeff M. Understanding the Imperial Russia: State and Society in the Old Regime / M. Raeff. – N.Y. : Columbia University Press, 1984. – 420 p.
35. Reform in modern Russian history: Progress or cycle? / Ed. and transl. by T. Taranovsky – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 436 p.

Ольга Гончаренко

ІНСТИТУТ ОБЕР-ПРОКУРАТУРИ ЯК ЧИННИК РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті висвітлюється питання ролі обер-прокуратури в системі державно-церковних відносин в період посилення політичної залежності Російської Православної церкви від державного управління.

Ключові слова: Російська імперія, Російська Православна Церква, обер-прокуратура, церковна ієрархія.

Важливим питанням в історії Російської православної церкви загалом та синодального періоду зокрема є проблема взаємовідносин церкви і держави, насамперед, зважаючи на специфічні історичні умови, які перетворили Російську імперію і Православну церкву фактично на єдиний функціонуючий організм. Така єдність Імперії та Церкви не завжди мала позитивний характер і породжувала антагонізми світських та духовних елементів, тому інститут обер-прокуратури мав виступити регулятором в системі державно-церковних відносин.

Джерельна база дослідження включає, насамперед, законодавчий матеріал, вміщений в праці Т. В. Барсова «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» [1], мемуарні джерела, представлені спогадами обер-прокурорів та найвизначніших ієрархів синодального періоду Руської Православної церкви.

Особливості історіографії, присвяченій даній проблемі, полягають у недостатній увазі до неї вітчизняних авторів, тому абсолютна більшість праць є надбанням російських істориків. В історіографії, присвяченій дослідженню інституту обер-прокурорства, умовно можна виділити дореволюційний, радянський та пострадянський періоди. Найвизначнішою працею дореволюційного періоду є монографія Ф. В. Благовидова «Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVII и в первой половине XIX столетия: Отношения обер-прокуроров к Святейшему Синоду. Опыт церковно-исторического исследования», яка стала першою роботою, присвяченою даній тематиці, а саме юридичному аспекту взаємовідносин між Святійшим Правлячим Синодом та інститутом обер-прокурорства. Проблеми розвитку інституту обер-прокурорства в контексті загальної історії розвитку церковного управління піднімаються також в працях І. К. Смоліча [4], який вбачав своїм головним завданням висвітлити взаємовідносини між державою та церквою, а також у фундаментальній праці А. В. Карташова «Очерки по истории Русской Церкви». Інтерес сучасних дослідників до даної проблеми зумовлений, зокрема, бажанням порівняти в історичній ретроспективі принципи єдиновладдя та колегіальності в системі церковного управління.

Російська православна церква займала провідне становище серед інших релігійних організацій, оскільки православ'я було державною релігією. Давній і тісний зв'язок церкви і держави оформився завдяки особливій галузі юриспруденції – церковному праву, що включає в себе канонічне і догматичне право, цивільні і світські закони. Джерелом церковного права в Росії було Святе письмо, правила апостолів, вселенських та помісних соборів, отців церкви – з одного боку; духовний регламент, царські укази, постанови Святійшого Правлячого Синоду і діючі громадянські закони – з іншого. Ці законодавчі акти, як правило, підпорядковували її державі і позбавляли певною мірою самостійності.

Діяльність синоду контролювала призначена імператором світська особа – обер-прокурор Св. Синоду, який був офіційним представником влади імператора. Юридичною основою створення інституту обер-прокуратури була необхідність інформування верховної влади щодо перебігу церковних справ [1; 4]. Обер-прокурор мав обов'язки охорони державних інтересів у сфері церковного управління і контролю над органами влади Російської Православної Церкви в центрі і на місцях. Хоча обер-прокурори і мали практично необмежені можливості впливу на органи центральної та місцевої церковної влади, проте у цілому компетенція обер-прокурора обмежувалася адміністративним управлінням і не поширювалася на сферу віросповідання та церковного права.

З XIX – початку XX ст. намічається поступове посилення ролі обер-прокурорів в системі церковного управління, зосередження в руках останнього повної адміністративної влади. Цьому сприяла як політика державної влади по відношенню до Церкви, так і суб'єктивний чинник, який полягав у особистій активності та наполегливості у відстоюванні власних інтересів самих обер-прокурорів. В багатьох випадках перетворенню Церкви в державну установу і підкорення Святійшого Правлячого Синоду обер-прокурорам сприяла пасивність членів Синоду та найвизначніших ієрархів щодо відстоювання власних інтересів і прав перед державною владою. Ця пасивність полягала у тому, що ієрархи сподівалися на державну ініціативу у вирішенні протиріч, що періодично виникали. Процес зближення церковного управління з державними структурами призвів до того, що Синод був позбавлений цілого ряду функцій публічної влади.

Опіка та контроль держави позбавляли самостійності православної Церкву, яка перебувала під пильним оком обер-прокурора Синоду. Архієреї пов'язували негативні зміни для Синоду і церкви в цілому виключно з чиновницькими ініціативами, з діяльністю обер-прокурора [2, с. 169].

Важливим аспектом дослідження ролі інституту обер-прокуратури в державно-церковних процесах є стосунки вищої церковної ієрархії та обер-прокурорів: такі взаємовідносини найчастіше характеризуються чисельними конфліктами, що ґрунтуються, насамперед, на спробах обер-прокурорів розширити свою владу за рахунок обмеження функцій вищої церковної ієрархії. В свою чергу архієреї не обмежувалися компетенцією в сфері суто духовних питань і намагалися розширити свої політичні повноваження, що нерідко відбувалося за рахунок церковних. Крім того, конфлікти між сторонами траплялися на ниві вирішення фінансових питань, а саме щодо збільшення чи зменшення жалування синодальним архієреям, питань надмірних витрат монастирських вотчин і т. п. Характеризуючи церковно-державницьке значення синодальної обер-прокуратури, князь М. Жевахов наголошував на тому, що обер-прокурорський контроль існував лише в теорії, адже будь-які спроби здійснення фактичного впливу обер-прокурорів натикалися на різку опозицію ієрархів [3, с. 303].

У перше десятиліття XIX століття серед членів Святійшого Правлячого Синоду були такі видатні особистості, як митрополит Санкт-Петербурзький Амвросій (Подобєдов) і митрополит Московський Платон (Левшин). Перший здійснював сильний вплив на синодальне управління і навіть домігся відставки двох обер-прокурорів, другий поклав початок мирному вирішенню проблеми розколу. Але за О. Голіцина навіть ці два видатних церковних та громадських діячі повинні були відійти від активної діяльності в сфері церковного управління. Вони не могли протистояти обер-прокуророві, який був провідником волі царя в церковній сфері. Діяльність О. Голіцина, яка була сприятливою для православної церкви, утримувала православних кліриків від формування опозиції. Іншою причиною було те, що православний клір не міг протистояти царю єдиної в світі православної держави. З цих причин у першій половині XIX століття кадровий склад Святійшого Правлячого Синоду незначною мірою впливав на роботу обер-прокурора. Згодом демонстрація незалежних поглядів навіть для таких видатних церковних діячів, як митрополит Санкт-Петербурзький Амвросій (Подобєдов) і митрополит Московський Філарет (Дроздов), закінчилася їх усуненням з ключових посад у Святійшому Синоді [4, с. 510–521].

Яскравим прикладом деструктивних протиріч, що виникали між вищою церковною ієрархією та обер-прокурорами, було протистояння обер-прокурора С. Нечаєва та архієреями. Обер-прокурор відкрито виявляв своє неприязне ставлення до ієрархів, інспіруючи доноси, в яких вище духовенство було звинувачене в політичній неблагонадійності. В свою чергу, архієреї, здобувши підтримку деяких членів Синоду, домоглися усунення С. Нечаєва з посади [6, с. 150].

За часів правління Миколи I було небезпечно з боку вищої ієрархії висловлювати хоча б найменшу опозицію обер-прокуророві М. Протасову, який до того ж користувався необмеженою довірою монарха. Історик І. Смоліч наголошує на тому, що Протасов знищував будь-які прояви самостійності з боку єпархіальних архієреїв. Відкритою зневагою до духовництва відрізнявся обер-прокурор Д. Толстой, за часів якого особливо посилився тиск на ієрархів.

Деяким обер-прокурорам, таким, як, наприклад, О. Мусін-Пушкін, К. Побєдоносцев, В. Саблер, вдавалося залишатися в добрих відносинах з ієрархами Російської Православної Церкви завдяки вдалій політиці лавірування між державною та церковною владою або ж шляхом відкритих поступок.

Значна роль синодального обер-прокурора в церковно-державних відносинах зумовлена, як

зазначає церковний історик І. Смолич, наслідком церковності держави і спиралася на багаторічну традицію [3, с. 177]. Слід відзначити неабияку роль обер-прокурорів у сфері зовнішньої церковної політики, зокрема, у зносинах з вищою ієрархією Східних церков. Однак, напрями векторів зовнішньої політики цілком залежали від загальнодержавних геополітичних інтересів.

Таким чином, взаємовідносини між обер-прокурорами та вищою ієрархією не завжди засновувалися на засадах співробітництва, що було зумовлено як об'єктивною необґрунтованістю керування системою церковного управління світською особою, так особистісними факторами.

Розглядаючи роль обер-прокурора в контексті церковно-державних відносин, можна констатувати, що Святійший Синод як вища інстанція управління Російською Православною Церквою з часом потрапляв у все більшу залежність від держави, що стало причиною посилення влади обер-прокурора. Адміністративний апарат Церкви був так сильно централізований, що в руках обер-прокурора опинилися всі сфери його діяльності. Численні управлінські фактично інстанції обмежували діяльність Святійшого Синоду.

Джерела та література:

1. Барсов Т. В. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Т. I / Т. В. Барсов. – СПб. : Синодальная типография, 1885. – 864 с.
2. Благовидов Ф. В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVII и в первой половине XIX столетия: Отношения обер-прокуроров к Святейшему Синоду. Опыт церковно-исторического исследования / Ф. В. Благовидов. – Казань : Типолиитография Императорского Университета, 1900 – 450 с.
3. Воспоминания товарища Обер-Прокурора Святейшего Синода князя Н. Д. Жевахова. Том II. / Н. Д. Жевахов. – М. : Изд-во Родник, 1993 – 562 с.
4. Смолич И. К. История Русской Церкви. Кн. 8, ч. 1. : История Русской Церкви, 1700 – 1917 / И. К. Смолич. – М. : Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – 800 с.
5. Тальберг Н. История Русской Церкви / Н. Тальберг. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2008. – 960 с.
6. Цыпин В. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды / В. Цыпин – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2006. – 816 с.

В'ячеслав Гунейко

ПІДГОТОВКА НІМЕЦЬКОГО СОЛДАТА Й ОФІЦЕРА ЗА ЧАСІВ ДРУГОГО РЕЙХУ

У статті аналізується система комплектування армії Німецької імперії в останній третині XIX – на початку XX ст. Акцентується увага на фаховій підготовці офіцерів та унтер-офіцерів. Визначаються особливості строкової служби, добровільної служби та резерву.

Ключові слова: німецька армія, Генеральний штаб, військова служба, солдат, офіцер, унтер-офіцер.

Проблема збирання німецьких земель під проводом Пруссії та розбудова централізованої імперії і сьогодні залишається актуальною, особливо у вітчизняній історіографії. Історична наука не полишає шукати та аналізувати чинники, які дозволили у досить стислий термін сформувати з

роздрібненого упродовж століть етносу могутню консолідовану націю, що самотужки спромоглася не тільки постати на тлі вже існуючих сильних сусідів, але й кинути їм виклик.

Цілком очевидним є той факт, що лівовою часткою успіху об'єднувачі Німеччини зобов'язані збройним силам, адже державу було створено «залізом і кров'ю» [6, с. 297]. Не викликає жодних сумнівів, що боєздатність армії залежить не тільки від кількісних характеристик, а й від якості, яка обумовлена багатьма факторами, в тому числі і кадровим складом. Слід зауважити, що німецька армія мала професійних, ініціативних та сміливих офіцерів, навчених, наполегливих і хоробрих солдат, підрозділи й полки були відмінно організовані, а різні роди військ вміли ефективно взаємодіяти між собою. Після франко-пруської війни пруський Генеральний штаб заслужив звання непереможного, став вищою військовою владою в Німеччині і зразком для інших держав, отримавши майже містичний вплив на суспільну свідомість [3, с. 97–98].

Мета даної статті – проаналізувати основні умови і засади виховання та підготовки німецького солдата та офіцера як запоруки створення висококласної та вмілої армії, що здатна була в умовах зростаючого антагонізму між імперіалістичними країнами не тільки захистити свої кордони, але і позмагатись за світову гегемонію.

У досліджуваній період Німецька імперія була молодим державним об'єднанням, що утворилося у 1871 р. як союз німецьких держав, ядром якого стала Пруссія [5, с. 546]. У західноєвропейській науковій літературі цю державу часто називають Другим Рейхом (Der Zweite Reich).

Згідно з Конституцією, прийнятою у 1871 р., у кожному королівстві, герцогстві й князівстві, які входили до складу імперії, залишалась номінальна влада свого суверенного правителя. Внаслідок цього німецька армія нагадувала «збірну команду» з армій німецьких держав. Проте тільки Баварія, Вюртемберг та Саксонія мали окремі армії, всі інші члени союзу німецьких держав формували спільне військо [8, с. 162]. Кожен король, герцог або князь просто делегував право командування своєю армією імператору Німеччини. Це цілком чітко проглядається у присязі солдат, які вступали на службу до армії. Солдат присягав не кайзеру, а своєму королю, і тексти присяги в кожному королівстві були свої [12, с. 27].

Наприклад, у Пруссії в тексті присяги були такі слова: «...присягаюся перед Богом всезнаючим і всемогутнім цією клятвою, що я Його Величності королю Пруссії Вільгельму II...»; у Баварії: «...служити всепроникливому, наймогутнішому королю і панові Отто I, нашому найвеличнішому полководцю...»; у Вюртемберзькому королівстві: «...клянуся Богу всевишньому і всемогутньому святою клятвою, що я буду служити Його величності королю Вільгельму Вюртемберзькому...». Причому, якщо чоловік вступав на службу не в своєму королівстві, він все одно присягав своєму королю. І тільки для воєнного часу в присязі оговорювалося: «...Також присягаюся на війні виконувати накази Його Величності Германського імператора як федерального полководця...» [13, с. 43].

Німецька армія комплектувалася на основі загальної воїнської повинності, яка однаково стосувалася усіх підданих імперії, крім членів імператорської династії. Члени інших королівських домів імперії підпадали під цей закон [10, с. 118].

Необхідно наголосити на усвідомленні німцями важливості формування потужної регулярної армії, чого не розуміють сучасні українські політики, які вперто ратують за професійну найману армію. В цьому контексті цікавим видається пункт Версальського мирного договору, який забороняв Німеччині після поразки у Першій світовій війні вводити закон про загальну військову повинність. Версаль дозволив Німеччині мати «маленьку професійну армію» чисельністю 100 тис. чол. І не

випадково першим заходом Гітлера по відновленню військової могутності Німеччини став закон про загальну військову повинність від 15 березня 1935 р.

Організація війська належала до найважливіших і першочергових завдань об'єднаної Німеччини. Перший парламент вже у 1871 р. визначив кількість війська мирного часу в 1% населення, що давало 400 тис. жовнірів. У 1874 р. під тиском начальника Генерального штабу фон Мольтке парламент прийняв закон про септинат, затвердивши на сім років постійні норми набору рекрутів, що, на його думку, було потрібно «для підтримання престижу Німеччини та забезпечення миру». У 1887 р. цей закон було підтверджено [7, с. 85]. Одночасно Німеччина розбудовує флот. І хоча перший шеф адміралтейства фон Штош у своєму експозе заявив, що головні сили Німеччини лежать у сухопутній армії, а флот служитиме тільки для оборони узбережжя, вже у 1880-х рр. імперія наздоганяла воєнно-морські сили європейських держав [8, с. 162].

Кожен підданий імперії від 17 до 45 років був військовозобов'язаний. Він міг бути призваним на дійсну військову службу будь-коли, якщо його вік коливався в межах від 20 до 39 років. Все визначалося потребами армії в особовому складі. З 17 років людина ставилася на військовий облік [2, с. 76] і служила в армії зазвичай до 27 років [5, с. 481].

Отже, приблизно в 20 років німець призивався на строкову військову службу (aktive Dienstpflicht), котру проходив або у сухопутних військах, або на флоті. Питання щодо розподілу між родами військ враховувало декілька факторів. Наприклад, всіх, хто жив в приморських населених пунктах, а також тих, хто мав морські спеціальності, направляли служити виключно на флот. У кавалерії перевагу віддавали сільським жителям, які вправно їздили верхи. Всі, хто мав бодай найменше відношення до медицини, відправлялися служити до медичних закладів. Ковалі, ремісники, робітники заводів – у ремонтні служби, на підприємства військової промисловості. Також враховувалися фізичні та інтелектуальні здібності рекрута. Строки служби в різних родах військ були різними: у кавалерії та кінній артилерії – 3 роки, в обозі – частково рік, частково 2 роки, в інших родах військ – 2 роки, на флоті – 3 роки [13, с. 35].

Оскільки призивного контингенту зазвичай було більше, ніж потребувала армія, то надлишкових записували в резерв (Reservepflicht) або морський резерв (Marinereservepflicht).

Підданий Німеччини, не чекаючи призову, міг вступити на військову службу добровільно на 2, 3 або 4 роки (einjährig-freiwilligen Dienst). Для цього необхідним був пакет документів, який включав дозвіл батьків та відгук із поліції про моральність і добру поведінку. Призовник повинен був мати відмінне здоров'я, рівень освіти і скласти іспити на право добровільної служби.

При цьому доброволець під час служби був зобов'язаний повністю утримувати себе власним коштом, починаючи з пайка, обмундирування, місця проживання і закінчуючи витратами на зброю і боєприпаси. Інакше кажучи, добровільний солдат нічого не коштував казни [11, с. 53].

Щоб зрозуміти німецьку добровільну службу, варто поглянути на закони того часу, згідно з якими, особа, яка не служила в армії (незалежно від причин), не може володіти землею, нерухомим майном, служити в державних закладах, працювати на державних підприємствах, обирати або бути обраним до місцевих органів влади. Такій особі не може бути заповідане жодне майно. Отже, людина, що не служила – громадянин другого сорту, права якого обмежені.

Але існували обмеження щодо кількості добровольців, яких мав право прийняти командир полку. Наприклад, в артилерії могло бути не більше чотирьох добровольців на батарею. В цьому є сенс, адже якщо ти володієш майном, ти усвідомлюєш необхідність захищати і оберігати його. Це фактично суспільний договір – всі власники по черзі на деякий час відриваються від своїх

безпосередніх справ і зі зброєю в руках захищають власне майно.

Призовник строкової служби міг піднятися у військовому званні лише до гефрайтера. За термін строкової служби він не міг стати командиром відділення або посісти будь-яку посаду унтер-офіцерського рівня, як і отримати унтер-офіцерське звання.

Німецькі унтер-офіцери були особливою категорією військовослужбовців. Строк їхньої служби складав не менше 4 років. У середньому вони служили від 12 до 25 років і більше. Це був кадровий командний склад з високими знаннями і великим службовим досвідом.

Гефрайтер наприкінці строкової служби за клопотанням командира роти або ескадрону теж міг бути зарахований наказом командира полку до унтер-офіцерського складу, але при цьому він був зобов'язаний служити 4 і більше років.

Основним джерелом поповнення унтер-офіцерського складу були унтер-офіцерські школи (Unteroffizierschule). Строк навчання в них складав 3 роки. До цих шкіл приймалися молоді люди віком від 17 до 20 років. Після її закінчення випускник повинен був прослужити в армії не менше 4 років. У період навчання учень школи відносився до категорії солдат строкової служби, але у випадку дострокового відрахування зі школи час навчання у стаж солдатської служби не враховувався.

Бажаючий поступити до унтер-офіцерської школи надавав у місцевий військкомат (Bezirkskommando) своє посвідчення особи, церковне свідоцтво про конфірмацію, церковну довідку про прийняття першого причастя, офіційні довідки про перенесені хвороби. Він проходив медичне обстеження і здавав іспити з читання, письма і рахування.

Зарахування в унтер-офіцерську школу відбувалося згідно конкурсу в межах наявних вакантних місць. Перевага надавалася тим молодим людям, які закінчили підготовчу унтер-офіцерську школу (Unteroffiziere-Vorschule) [4, с. 79].

До підготовчої школи вступали юнаки віком 15-16 років, зростом від 151 см. При цьому вони обов'язково були добре складені фізично і здорові. Також мали бездоганну поведінку та задовільні елементарні знання. Термін навчання в підготовчій школі складав 2 роки. Одночасно юнак продовжував навчання в загальноосвітній школі [1, с. 34]. Варто зазначити, що зазвичай не менше 70% учнів унтер-офіцерських шкіл були випускниками підготовчих унтер-офіцерських шкіл.

Отже, ми бачимо, щоб стати унтер-офіцером у німецькій армії, необхідно було навчатися від 3 до 5 років. Для порівняння: в цей же період у російській армії офіцерів піхоти готували в військових училищах із молодих цивільних людей за 2 роки, а унтер-офіцерів із солдат у полковій унтер-офіцерській школі – у кращому випадку за рік. При цьому російський унтер-офіцер залишався по суті солдатом, трохи вище за рядових, і звільнявся з армії після строкової служби. Унтер-офіцерство не ставало професією, як у німецькій армії.

Основним джерелом поповнення армії офіцерським складом був кадетський корпус у Берліні (Königlichen Kadettenkorps) і в столицях великих німецьких королівств.

При вступі до кадетського корпусу не існувало станових обмежень. Права були однакові як у селянського, так і у князівського сина. Однак для того, щоб до кадетських корпусів не потрапляли люди з нижчих прошарків суспільства, навчання було платним. Вартість навчання складала 800 марок на рік, а для іноземців – 1500 марок. Безкоштовно або за зменшеною платою навчалися сини загиблих офіцерів, сини офіцерів, які стали інвалідами, та сини кадрових офіцерів, що перебували на службі. В деяких випадках за зменшену платню могли навчатися сини видатних громадян або унтер-офіцерів [4, с. 80].

Був ще інший шлях потрапити до офіцерського корпусу. Молода людина, маючи цивільну

середню освіту, могла вступити до полку фаненюнкером, пройти навчання безпосередньо в полку і стати лейтнантом. Однак для цього необхідним був рекомендаційний лист від людини, яка має солідний статус у суспільстві або в армії, та гарантії батьків, що вони будуть забезпечувати свого сина коштами на час навчання (приблизно 45 марок щомісяця). Також треба було скласти вступні іспити. Остаточне рішення приймав командир полку. Далі офіцерське зібрання полку вирішувало, чи вартий даний фаненюнкер чина фенріха, а потім – чи вартий фенріх офіцерського звання. У такий спосіб офіцерський корпус було надійно захищено від представників бідноти.

До кадетського корпусу вступали хлопчики віком від 10 до 15 років. Їх називали кадетами (Kadetten), але на відміну від австро-угорської армії німецькі кадети не були військовослужбовцями. Назва «кадет» не означала військового звання.

У кадетському корпусі майбутні офіцери отримували повну середню освіту (13 класів). По закінченні 13 класу кращі кадети залишалися на навчання в корпусі ще на один рік. По закінченні цього року вони складали офіцерський іспит і направлялися в війська в званні фенріха рівня віце-фельдфебеля. Вони отримували звання лейтнанта, щойно в полку з'являлося вакантне місце.

Інші кадети складали іспит на фенріха (Faehnrliche), після чого вони вступали на військову службу в військові частини в чині фенріха рівня сержантена. Одночасно фенріхи мали пройти річний курс у військовій школі. Через 6 місяців вони отримували право складання офіцерського іспиту, після чого офіцерські збори вирішували, кому присвоювати офіцерське звання, а кому – ні. Гідні отримували звання лейтнанта, займаючи в полку вакантне місце. Всі інші звільнялися в резерв [9, с. 38].

Варто зазначити, що офіцери були вільні від господарських клопотів свого підрозділу, навчання і виховання солдат. Навчання і виховання цілком лягало на плечі унтер-офіцерів, які в підготовці майже ні в чому не поступалися офіцерам.

Всі побутові і господарські справи були покладені на військових чиновників. На офіцерів покладалися лише контрольні функції і функції управління підрозділами в бою. Виокремлення офіцерів в особливу категорію виключало можливість змішування їх основних функцій із другорядними задачами. Це визначало високий статус і авторитет офіцерського складу, давало можливість короні мати порівняно невеликий за чисельністю офіцерський корпус. Перевага надавалася якості офіцерів, а не їхній кількості.

Отже, можна зробити висновок, що склад німецької армії відповідав потребам часу. Його комплектування, навчання і виховання здійснювалися за чітко розробленою, логічною та цілком виправданою, з огляду на потреби армії, військові традиції Німеччини та ментальні особливості німців. В армії панували порядок, дисципліна і сувора субординація. Солдати були витривалими, слухняними та відданими, а офіцери – високо професійними, ініціативними та ідеологічно вмотивованими. Це дозволило перетворити німецьку армію на злагоджений військовий механізм, інструмент міжнародного впливу і школу національного патріотизму.

Джерела та література:

1. Адамов Е. Воспитание шовинизма в немецком народе для тотальной войны / Е. Адамов // Исторический журнал. – 1943. – № 11. – С. 34–39.
2. Бабанцев Н. Ф., Прокопьев В. П. Германская империя 1871–1918 гг. : Ист.-правовое исслед. / Н.Ф. Бабинцев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. – 176 с.
3. Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Герлиц. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 478 с.

4. Деметр К. Германский офицерский корпус в обществе и государстве. 1650–1945 / К. Деметр. – М. : Центрполиграф, 2007. – 383 с.
5. Егер О. Всемирная история. – Т. 4. Новейшая история / О. Егер. – М. : ООО АСТ, 2002. – 624 с.
6. История Европы с древнейших времен до наших дней : В 5 т. –Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны –М. : Наука, 2000. – 667 с.
7. Кареев Н. История Западной Европы в Новое время. – Т. 6. Последняя треть XIX в. – Ч. 2. (1880-1900 годы) / Н. Кареев. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 230 с.
8. Крип'якевич І. Всесвітня історія. У 3 кн. – Кн. 3. Найновіші часи / І. Крип'якевич. – К. : Либідь, 1995. – 286 с.
9. Леер, генерал-майор. Публичные лекции о войне 1870-1871 гг. между Францией и Германией / Генерал-майор Леер. – СПб. [б/в], 1873. – 266 с.
10. Перцев В. Н. Гогенцоллерны. Характеристика личностей и обзор политической деятельности / В. Н. Перцев. – Мн. : Харвест, 2003. – 304 с.
11. Прокопьев В. П. Армия и государство в истории Германии X–XX вв. Историко-правовой очерк / В. П. Прокопьев. – Ленинград : Из-во Лен. ун-та, 1982. – 129 с.
12. Туполев Б. М. Германия 1870-1914 гг. / Б. М. Туполев // Новая история стран Европы и Америки. Второй период : учеб. по спец «История» / [под ред. И. М. Кривогуза, Е. Е. Юровского] – М. : Наука, 1998. – С. 26–43.
13. Das kleine Buch vom Deutsche Heere. Verlag von Lipsins & Tischer. – Kiel und Leipzig, 1901. – 352 с.

Ярослава Калиновська

ПОШИРЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО БОГА АМОНА У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

У статті розглянуто основні теорії походження єгипетського бога Амона, процес перетворення його з локального божества на загальнодержавне, проаналізовано його функції та роль у релігійній системі Стародавнього Єгипту.

Ключові слова: Фіви, Амон, ттонічні функції, енеада, огдоада, жрецтво.

Міфологія Стародавнього Єгипту як раніше, так і тепер, продовжує привертати увагу дослідників та широкого загалу. Центральну групу міфів Стародавнього Єгипту становлять теогонічні міфи – сюжети про походження богів. Одним з найбільш цікавих богів Стародавнього Єгипту є Амон. Саме основи вчення про Амона лягли в основу іудаїзму, а звідти потрапили у християнство та іслам. Інтерпретація міфів про Амона допомагає більш ґрунтовно вивчити історію Стародавнього Єгипту, яка є складовою частиною історії людства. Дослідження проблеми виникнення та поширення доктрини Амона має на меті реконструкцію давньоєгипетських уявлень про головного бога Єгипту епохи Середнього та Нового царства, від його появи у пантеоні до набуття статусу загальнодержавного божества, а також вивчення важливих сторін психології та світогляду давніх єгиптян.

Дослідженням вчення Амона займалися єгиптологи ще кінця XIX – початку XX ст. (німецькі єгиптологи К. Зете, А. Ерман, М. Мюллер, французькі єгиптологи Г. Лефєбюр, Г. Готьє, російський

египтолог І.Г. Франк-Каменецький [15, 16]). Серед радянських дослідників культу Амона можна назвати праці М. Матєє та М. Коростовцева [6, 4]. У сучасній історіографії дослідженням культу Амона займається російська дослідниця О.І. Павлова [10, 11].

Епоха Стародавнього царства з пануванням в політиці та релігії Геліополлю завершилася децентралізацією країни, економічною кризою і боротьбою за нову автономію. Ця боротьба закінчилася в 2040 р. до н.е., коли фіванський цар Ментухотеп II об'єднав обидві частини країни під владою Фів [3, С. 531]. Пізніше Фіви стали столицею Єгипетської імперії, володіння якої поширювалися далеко за межі країни. Проте, перед лицем загрози з Персії та Ассирії, столицю переносять у міста Дельти (спочатку Пер-Рамсес, потім Бубастіс). Фівам залишилися лише храми і славетне минуле. Коли в 664 р. до н.е. останній фараон Тантаміні втік до Нубії, рятуючись від армії ассирійців під командуванням Ашшурбаніпала, Фіви залишилися відкритими для загарбників, які пограбували і спалили місто, що вважалося одним із красивіших міст у світі [3, с. 574]. Такими були історичні умови, у яких проходив процес формування культу бога Амона.

Зі зростанням економічної й політичної могутності Фів, зростав і вплив релігійної системи міста. Виникнувши пізніше релігійної доктрини таких стародавніх релігійних центрів як Геліополь та Мемфіс, фіванська система засвоїла ряд елементів теогонії та космогонії цих двох стародавніх у порівнянні з Фівами міст. У XVI ст. до н.е. цариця Хатшепсут відмовилася від попередньої традиції фараонів називати себе «дочкою Ра» і оголосила, що її батько – бог Амон. Відтак, в епоху правління XVIII династії бог Амон поступово набуває статусу головного національного божества.

В епоху Нового царства культ верховного бога Фів Амона розвивався в умовах економічної та політичної гегемонії Фів, в умовах виникнення першої в історії Єгипту «імперії», тому Амон, в очах єгиптян, перетворюється на бога-деміурга, творця і правителя всього світу, «царя богів» [4, с. 122]. Жерці бога Амона створили власну космогонію, згідно якої на початку світу Амон виник з вод первинного океану, а потім з самого себе створив усе живе: з його очей з'явилися люди, а з губ – боги, він навчив людей будувати міста, найдревнішим з яких, звісно ж, були Фіви, які жерці проголосили центром творіння [12, с. 39]. В Лейденському папірусі № 1350 часів XIX династії (XIII ст. до н.е.) сказано: «Фіви – зразок для всіх міст. Вода та земля були в них на початку. І з'явився пісок, щоб окреслити межі піхотних земель і окреслити їх основний ґрунт, на пагорбі. Так постала земля. Потім з'явилися люди, щоб завершити благоустрій міст» [4, с. 126].

В Лейденському папірусі також розміщено гімн Амону, в якому відображено окремі моменти теогонії цього божества [4, с. 125 – 126]. Згідно нього Амон – ніким не створений, він створив сам себе, а інші боги з'явилися після нього. В папірусі розповідається, що Амон з'явився в образі гуся, «великого гоготуна» і почав «говорити серед мовчання» [4, с. 126], а енеада¹ була в частинах тіла Амона, і усі боги склали частини його тіла [4, с. 126]. Згідно вчення фіванських жерців, Амон створив усіх живих істот [4, с. 126]. В іншому тексті, в папірусі Булак №17, який відноситься приблизно до того ж часу, що і Лейденський, розповідається: «Ти [Амон] єдиний, який створив все, ти єдиний, який створив живе, з очей якого з'явилися люди, із губ якого з'явилися боги» [4, с. 126]. Тут яскраво простежується геліопольський і мемфіський впливи: Ра і Птах творять світ за допомогою слова, Амон теж починає творіння зі слова; мемфіський Птах з'являється з яйця, яке було відкладено гусем хаосу, а Амон з'являється у вигляді самого гуся. Але культ Амона більше злився з геліопольським богом Ра ніж з Птахом, оскільки після гіксоської навали солярний культ стає більш популярним ніж культ землі. Злиття Амона з Ра, який був верховним богом та деміургом,

1 Від гр. – «дев'ятка» – дев'ять головних богів Стародавнього Єгипту, яка спочатку виникла у Геліополі.

означало, що з локального божества Амон перетворюється на верховне божество, творця богів та всесвіту. На думку І.Г. Франка-Каменецького, ототожнення Ра і Амона стало вихідним пунктом у розвитку фіванської релігії [15, с. 12]. Таким чином жерці Амона вирішили питання творення світу і людей та підкорили усі більш ранні концепції Амону, який в геліопольській космогонії був відсутній взагалі, а в гермопольській космогонії грав лише другорядні ролі.

Походження фіванського бога Амона та поява його в єгипетській космогонії – процес багатоетапний та суперечливий. До поширення культу Амона, на території майбутнього Фіванського ному, окрім Фів, існувало ще три поселення (Джакарті, Маду, Іуні), головним богом яких був бог Монту. Монту довго мав атрибути бога-переможця (був схожий на римського бога Марса) і втілював ту боротьбу, яку вели Фіви за політичну владу в країні [4, с. 123]. Найбільш ранні фіванські пам'ятки, на яких зафіксовано ім'я «Амон», на думку О.І. Павлової, належать до I перехідного періоду (XXI ст. до н.е.) [11, с. 190]. Проте, у єгиптології закріпилася думка, що починаючи з засновника XII династії (кін. XXI – поч. XVIII ст. до н.е.) Аменемхата I (1991 – 1962 рр. до н.е.) з'являються найбільш конкретні свідчення про культ Амона в Фівах – ім'я Аменемхат означає «Амон на чолі» [4, с. 123]. Згадки про Амона в епоху XI династії є не чисельними [11, с. 193], тому можна зробити висновок, що саме релігійна політика царів XII династії зробила культ Амона загальнодержавним, витіснивши культ Монту [4, с. 124].

Щодо походження культу Амона, то серед дослідників і на сьогоднішній день точиться полеміка: чи був Амон локальним божеством Фів і саме Карнаку, чи його культ було «експортовано» сюди з іншого ному? Г. Лефєбюр, Г. Готьє, А. Ерман, М. Мюллер вважали, що Амон є фіванським варіантом локального божества м. Коптоса (староєгипетське місто у районі сучасного селища Куфт, бл. 43 км від Луксору), бога Міна [4, с. 124]. К.Зете вважав, що Амон – гермопольське божество, а його культ було експортовано з Гермополя в Фіви. Англійський єгиптолог Г.Уенрай, автор ряду досліджень про походження і характер бога Амона, вважає, що присутність Амона в гермопольській огдоаді – результат богословської спекуляції жерців, а Амон «експортований» з Фів в Гермополь [4, с. 125]. Французький єгиптолог Ф.Дома стверджував, що існування Амона в іпостасі Амона-Ра засвідчено набагато раніше епохи сходження на престол XII династії: в кінці минулого століття в Карнаці було знайдено статую з каменю фараона IV династії Пепі I з висіченим на спині іменем та епітетом фараона «улюблений Амон-Ра, володар Фів». Отже, на думку Ф.Дома, культ Амона-Ра існував вже наприкінці епохи Стародавнього царства [4, с. 125]. На користь цієї теорії свідчить той факт, що згадки про Амона було виявлено в піраміді царя V династії Уніса, де Амон та його дружина присутні в списку первозданих богів, пов'язаних з Нуном, – «отців та матерів», які знаходилися в глибинах первинного океану на початку часів [3, с. 230]. Проте, можливо, не слід приділяти великої уваги теоріям жерців епохи Уніса, оскільки вони готові були абсорбувати всі релігійні міфи, які існували в країні. Мабуть, Амон був місцевим божеством, який пройшов багато стадій розвитку і тепер дуже складно зрозуміти його початкову племінну концепцію. К. Зете характеризував Амона як космічне божество повітря та вітру, бога неба та грози [4, с. 126].

Фіванські жерці зробили Амона не лише царем богів, але й надали йому і хтонічні функції: вони зробили його володарем загробного світу, завершивши цим універсалізацію бога [4, с. 133]. Амон витісняє Осіріса і виступає головним суддею душі [16, с. 18]. Ім'я Амона все частіше починає траплятися в заупокійних текстах; в «Книзі Мертвих» ці згадки ми зустрічаємо вже в епоху XVIII династії, а в заупокійних молитвах, що збереглися на стелах, статуях або стінах гробниць і стосуються XIX і XX, звернення до Амона стає домінуючим [16, с. 38]. У багатьох текстах Амона називають

«великою живою душею, яка [повеліває] над всіма богами» [4, с. 125]. Звідси уявлення про Амона як про Духа, який оживляє і дає життя. Пізніше це єгипетське уявлення проникло в іудаїзм, а потім у християнство та іслам. Перша глава біблійної книги Буття починається зі слів: «На початку бог створив небо і землю. Земля була пустою та темною, і дух бога носився над водою». У цих двох лаконічних віршах містяться у стислому вигляді деякі основні положення фіванської космогонії.

З ім'ям Амона пов'язана одна з найяскравіших сторінок єгипетської історії, коли цілий ряд сильних фараонів крок за кроком створювали світову державу і споруджували безсмертні пам'ятники богу, під егідою якого здійснювались великі завоювання. В цьому відношенні кожен фараон намагався перевершити свого попередника і грандіозні розвалини храмів, створені в цю епоху, і в наш час викликають заслужений захват у всьому світу. З утворенням Єгипетської імперії Амон починає набувати характер загальної сили, від якої залежить доля людини і держави. Військові перемоги розглядалися як дар фіванського бога фараонам-завойовникам. Наочно й яскравіше про це говорить текст, висічений в XV ст. до н.е. на стелі, яка стояла в Карнаці, а зараз зберігається в Каїрському музеї. Він містить розповідь самого Амона, який звертається до свого сина, великого фараона-завойовника Тутмоса III: «Говорить Амон-Ра, володар Карнаку... я даю тобі допомогу і перемоги над всіма чужоземними країнами... Я втоптую своїх твоїх ворогів під твої сандалі... я ... віддаю жителів заходу і сходу під твою владу...» [4, с. 128]. Таким чином, бог Фів Амон – це не тільки деміург, творець усіх богів та людей, але й творець єгипетської імперії, який дає перемоги і завоювання єгипетському фараону, володар самого царя та його армії, божественний організатор єгипетської агресії за межами країни. Приписуючи Амону головну роль у перемогах фараонів, фіванська релігійна система зменшувала значення фараона, роблячи його зброєю в руках божества. На думку І.Г. Франка-Каменецького для єгипетського суспільства це було істотним прогресом у поглядах на царську владу [15, с. 6]. Фіванські жерці залишили догмат про божественне походження фараона, проте дещо змінили його. Якщо спочатку фараон вважався богом на землі, то в період поширення геліопольського культу фараон перетворюється на сина бога Ра, а в фіванській релігійній системі фараон – посередник між богом та людьми, але як звичайний смертний повністю залежить від волі бога [15, с. 6]. Отже, фараони, починаючи з XVII династії, оголосили Амона богом-покровителем, захисником фараона, його війська та усієї країни. Але абсолютно новим є те, що милість Амона поширюється не лише на самого фараона, а й на його оточення – на панівні верстви населення, на військо. Оскільки Амон став покровителем війська, а у війську служили й прості єгиптяни, культ Амона стає доступним широким верствам населення. Амон перетворився на бога, який починає виступати захисником пригноблених й обездолених. Про це яскраво свідчать джерела періоду XIX династії в яких, у зверненні до Амона, звучать ноти страждання, благання про допомогу, заклики до милосердя і справедливості [4, с. 129 – 130]. В одному з гімнів цього періоду Амона нагороджено епітетами «Милосердний», «Добросердечний» [15, с. 14]. У каїрському папірусі Амона зображено як втілення справедливості на землі: «він [Амон] слухає бідного, який зазнав утисків, судить між бідним та багатим» [15, с. 9].

У фіванського бога Амона була своя енеада, як і у геліопольського Ра. У згаданому лейденському папірусі розповідається: «Енеада була частиною твого тіла ... усі боги були об'єднані з твоїм тілом» [4, с. 135]. Таким чином, фіванська енеада походила від Амона, була його плоттю.

Отже, перші свідчення про поширення культу бога Амона у Фівах ми маємо ще з часів XI династії, проте найбільшого поширення культ Амона набирає за XII династії. Саме в цей час фараони починають активно включати ім'я «Амон» до свого імені. Фіванський Амон та геліопольській

Ра по своїй суті були конкуруючими божествами. Для того, щоб обґрунтувати першість Амона фіванські жерці абсорбували усі попередні міфи, не намагаючись логічно узгодити їх між собою. Це призвело до багатьох протиріч в середині самої фіванської релігійної системи й до появи в ній різноманітних релігійних течій, з яких одно крило більше тяжіло до геліопольського вчення про Ра, інше надавало перевагу вчення мемфіських жерців. Звісно, що така строкатість не сприяла зміцненню і популярності релігійної доктрини. Фіванські жерці прагнули звести весь єгипетський пантеон до ідеї верховенства лише одного бога – Амона, зробивши його царем богів, творцем світу та людей, володарем загробного царства, ідеалом «справедливості». Об'єднання Амона і Ра, тобто злиття місцевого бога зі загальноновизнаним, було зумовлене прагненням жерців поставити в центрі релігії універсальне божество, яке буде користуватися всезагальним визнанням в країні, але буде тісно пов'язане з Фівами. Саме в надрах фіванської політичної системи формуються передумови до виникнення єгипетського монотеїзму, який спалахнув яскравим факелом в кінці правління XVIII династії, проте який так і не став загальноновизнаною ідеологією в Єгипті [4, с. 122].

Подальше всебічне вивчення культу Амона може розкрити багато «нових сторінок» у духовній культурі Стародавнього Єгипту, процесі його релігійно-історичного розвитку, а також допоможе реконструювати основи психології, ментальності і світогляду давніх єгиптян.

Джерела та література:

1. Авдиев В. Религия Древнего Египта / В. Авдиев // Антирелигиозник. – 1938. – № 11. – С. 30–38.
2. Антес Р. Мифология в древнем Египте / Р. Антес // Мифологии Древнего мира. – М. : Наука, 1977. – С. 55–121.
3. Египетская Книга Мёртвых: папирус Ани Британского музея. – М. : Алетея, 2003. – 415 с.
4. Коростовцев М. А. Религия древнего Египта / М. А. Коростовцев. – СПб. : Нева, Летний сад, 2000. – 166 с.
5. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта / Я. Липинская, М. Марциняк. – М. : Искусство, 1983. – 223 с.
6. Матье М. Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта / М. Э. Матье. – М. : Восточная литература, 1966. – 326 с.
7. Мерц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Б. Мерц. – М. : Центрполиграф, 2004. – 363 с.
8. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – 722 с.
9. Морэ А. Нил и египетская цивилизация / А. Морэ. – М. : Центрполиграф, 2007. – 479 с.
10. Павлова О. И. Амон фиванский. Ранняя история культа (V–XVII династии) / О. И. Павлова. – М. : Наука, 1984. – 139 с.
11. Павлова О. И. Культ Амона при XI династии / О. И. Павлова. // МЕРОЭ. – 1985. – Вып. № 3. – С. 190–201.
12. Рак И. В. Мифы Древнего Египта / И. В. Рак. – СПб. : Перто-РИФ, 1993. – 270 с.
13. Тарасенко Н. А. Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мёртвых / А. Н. Тарасенко. – К. : Интерпресс ЛТД, 2009. – 336 с.
14. Тексты пирамид / Под общ. ред. А. С. Четвертухина. – СПб. : Летний сад, 2000. – 462 с.
15. Франк-Каменецкий И. Г. Памятники египетской религии в фиванский период [Электронный ресурс] / И. Г. Франк-Каменецкий // Культурно-исторические памятники Древнего Востока. – Вып. 5. – М., 1917. – 35 с. – Режим доступа: <http://www.egyptology.ru/scarcebooks.htm>
16. Франк-Каменецкий И. Г. Памятники египетской религии в фиванский период [Электронный ресурс] / И. Г. Франк-Каменецкий // Культурно-исторические памятники Древнего Востока. – Вып. 6. – М., 1918. – 41 с. – Режим доступа: <http://www.egyptology.ru/scarcebooks.htm>

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ САМУРАЇВ ТА РИЦАРІВ

В статті розглядаються принципи та особливості морального виховання військовослужбових станів середньовічної Японії та Франції.

Ключові слова: мораль, виховання, самураї, рицарі.

Сучасні японські вчені вважають, що рівень культури народу залежить, в першу чергу, від його морального виховання. Саме моральне виховання супроводжувалося усними настановами, поясненням основних філософських понять (добро, зло, смерть, скінченне та нескінченне, безсмертя). Моральне виховання на підсвідомому рівні сприяє розвитку людини [1].

Як правило, у Середньовіччя моральні настанови рідко переносили на папір, хіба що в країнах ісламського світу, де мораль і право не розрізнялися. Але це не стосувалося можновладських верств населення, згадаємо давньоруські «повчання», середньовічний кодекс самураїв «Бусідо», чи утаємничені кодекси середньовічного європейського рицарства.

Сучасні енциклопедії визначають рицарство, передусім, як кодекс поведінки і честі, властивий середньовічним рицарям. Це слово також позначає клас феодалів у Середні віки. Свій першопочаток рицарство бере із середньовічної Франції й Іспанії, пізніше воно поширилось на всю Європу і досягло найбільшого розквіту в XI–XIII ст. Період піднесення рицарства припав на часи Хрестових походів. Найзначнішими були ордени госпітальєрів та тамплієрів. Принциповими цінностями рицарства були побожність, честь, доблесть, шляхетність, цнотливість і вірність [4]. Чи не найближчим до європейського рицарства був стан самураїв в середньовічній Японії.

Самурай (з японської – «той, хто служить») – представник військового стану в Японії X–XIX ст. Хоча зміст поняття «самурай» і змінювався згідно з обставинами конкретної історичної епохи, однак його основна складова – військова служба, залишилася непорушною [7].

Середньовічні європейські лицарські кодекси ретельно зберігалися і не були доступні широкому загалу, на відміну від складеного в часи процвітання самурайства кодексу «Бусідо» («Шлях воїна»). Рицарські ж кодекси, в своїй більшості, нам відомі лише за опосередкованими джерелами – оповідями про рицарські турніри, з рицарського епосу та поезії, частково з героїчного епосу.

Як самурайський кодекс, так і рицарські кодекси склалися з декількох розділів. Кожен з них мав власну назву, зокрема, в рицарському кодексі можна зустріти розділ, присвячений зовнішньому вигляду рицаря, містилися клятви сюзеренам, але, передусім, кодекси були носіями моральних імперативів європейського рицарства.

На відміну від європейських рицарських кодексів, кодекс «Бусідо» не мав чіткого розмежування між клятвами, не звертається тут увага на зовнішній вигляд самурая, однак, моральні повчання цього кодексу частково носили статус закону.

Самурайська мораль складалась одночасно з формуванням системи сьогунату. Основа цієї моралі, на думку японського вченого Нітобе Інадзо, складалась з чотирьох релігійно-філософських течій – буддизму, синтоїзму, вчень Конфуція та Мей Цзи. Останні мали досить широке розповсюдження серед аристократії й тому досить швидко поширились в самурайському середовищі. Основні чесноти, що найбільше шанувалися в самураїв – це патріотизм та вірнопідданство, були сформовані на настановах

синтоїзму. В їхній основі були уявлення про культ родини і клану, взаємини людини і природи, культ предків, віра в духів природи, любов до країни та правителя [6].

Середньовічний рицарський кодекс не мав такого яскравого релігійного забарвлення. Чітко зазначався перелік чеснот, яких повинен дотримуватися рицар. Відмінними від настанов «Бусідо», які почасти носять суто філософський характер, є й десять рицарських законів, котрі повинен був виконувати європейський воїн. Ці закони прививалися дітям аристократів відмалечку:

1. Будь завжди готовий, завжди при зброї, хіба що крім нічного відпочинку.
2. До чого б ти не брався, прагни здобути своєю доброчесністю честь і добре ім'я.
3. Обороняй убогих і немічних.
4. Допомагай тому, хто не може себе обороняти сам.
5. Не роби нічого, що завдасть комусь шкоди чи зневаги.
6. Будь готовий обороняти свою Батьківщину.
7. Бажаніше працєю за честь, аніж за зиск.
8. Ніколи не порушуй своєї обіцянки.
9. Честь Батьківщини борони своїм життям.
10. Краще чесно помри, аніж живи ганебно [5].

Як можна помітити, у рицарів далеко не всі настанови мали суто моральне навантаження.

Кодекс «Бусідо» складається з одинадцяти розділів, де представлено чимало повчальних оповідей самураїв та їхніх учнів. В оповідах часто згадується ритуал сеппуку (більш поширена назва – хакері), наявні постійні нагадування про безперечну покору своїм сюзеренам. Чимало уваги приділено настановам, що і як повинен робити самурай у разі загибелі сюзерена. Подібні оповіді викарбовували в пам'яті кожного самурая певні моральні норми, згідно яких він міг беззаперечно віддати власне життя за сюзерена та його володіння. Фактично, ці хаотично розташовані в тексті приклади поведінки самураїв при власному сюзерені, формували моральні та етичні стереотипи поведінки.

Як бачимо, більше моральне навантаження ніс кодекс «Бусідо». У свою чергу, рицарські кодекси були більш точними та лаконічними й також несли певні моральні настанови. Обидва зразка середньовічної літератури безперечно надали могутній поштовх розвитку моральних норм та поглядів усього людства. На нашу думку, чимало моральних настанов Середньовіччя (як системи поглядів, уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві) не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Джерела та література:

- 1.Гвоздєв С. А. Самураи: Путь меча. – Минск : «Современное слово», 2001. – 384 с.
- 2.Осокина И. Как формировалось рыцарство. Идеальный образ рыцаря. Рыцарский этнос и образ жизни [Електронний ресурс] / И Осокина // Историк. Общественно-политический журнал. – Режим доступу: <http://www.historicus.ru/159/>
- 3.Кодекс Бусидо. Хагакурэ. Скрытое в листве. – М. : Эксмо, 2004. – 432 с.
- 4.Лицарство [Електронний ресурс] / Аналітичний центр «ODRODZENIE» // Режим доступу: http://4-respublika-ua.blogspot.com/p/blog-page_1934.html
- 5.Лицарський кодекс честі [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://karpatskivohni.wordpress.com/about/kodex/>
- 6.Путь самурая. Кодекс Бусидо. Идеология самурайства [Електронний ресурс] / Айкидо и путь самурая. Все о традиционных боевых искусствах Японии. – Режим доступу: http://www.aikidoka.ru/bushido_2/
- 7.Самурай [Електронний ресурс] / Вікіпедія. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B9>

ВИХОВАННЯ НІМЕЦЬКИХ ДІВЧАТ У ПЕРІОД ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

У статті розглянуто систему жіночих виховних організацій Третього Рейху, їх цілі і методи, а також їх різновиди: «Юнгмедель», «Союз німецьких дівчат» і «Віра і краса».

Ключові слова: Третій Рейх, «Юнгмедель», «Союз німецьких дівчат», «Віра і краса».

Період нацизму в Німеччині – один з найдраматичніших і одночасно один з найжахливіших періодів німецької та світової історії. Це часи, коли «головною» метою існування німецької нації і людини було повне підкорення офіційній догматиці правлячих нацистських властей. Свобода особистості, слова і совісті відкидалася повністю та вважались руйнівними для фундаменту народу. Забезпечити повне підкорення народу загальній ідеї можна лише шляхом систематичної ідеологізації всіх верств і прошарків суспільства: багатих і не дуже; старих і молодих; чоловіків і жінок, і т.д. Особливе місце в цій практиці нацисти відвели саме молодіжному вихованню жіноцтва. Адже, хоча жінка здебільшого не буде стояти за верстатами на стратегічно важливому заводі, не буде воювати у вирішальних битвах, але в неї є не менш важлива роль – народити і виховати підрастаюче покоління молодих німців – майбутнє покоління світової імперії Третього Рейху.

Відтак, виховання німецьких дівчат відповідно до основних догм нацизму стало важливим завданням режиму А.Гітлера. Одним із дієвих інструментів цього процесу стають дитячі та молодіжні організації, такі як: Піпф (Pipf) – члени молодшої групи (хлопчики 10-14 років) Гітлерюгенду. Старша же група (14-18 років) називалася власне Гітлерюгенд. В Гітлерюгенді було і жіноче відділення «Союз німецьких дівчат» (Bund Deutscher Mädel), або (BDM), в якому також був поділ за віком: молодша група «Юнгмедель» (10-14) і старша, власне BDM (14-18). Перші нечисленні організації дівчат під егідою (NSDAP) виникли ще 1923 р. і називалися «Сестрами гітлерюгенду». Їх об'єднання в союз сталося лише в 1930 р. 1931 р. склад Союзу німецьких дівчат збільшився до 1711 чоловік, і в цьому ж році Союз, яким керувала Елізабет Грайфф-Вальден, увійшов до складу Гітлерюгенду. Процес утворення місцевих відділень BDM, як і Націонал-соціалістичного союзу школярок (Nationalsozialistischer Schülerinnenbund, NSS) і груп дівчаток під крилом жіночої організації у рамках NSDAP (NS – Frauenschaft, NSF), припадає на 1930-31 рр.

Займалися вони тим що і Гітлерюгенд вцілому – навчання, спорт, культпоходи. «Союз німецьких дівчат» був досить значною і вагомою організацією свого часу і нічим не поступався «чоловічому аналогу». Союз дівчаток (Jungmädelbund, JM) – молодша вікова група жіночої молодіжної організації «Союз німецьких дівчат», яка входила до складу Гітлерюгенду, для дівчаток у віці від 10 до 14 років. Організація німецькою мовою називається Jungmädelbund, у зв'язку з чим в сучасній історичній літературі назву організації зазвичай скорочують як JM. Оскільки це була організація дівчаток, то вона знаходилася в Союзі німецьких дівчат, який очолював єдиний глава «Гітлерюгенду» Бальдур фон Ширах (якого пізніше змінив Артур Аксман). Після Гляйхшалтунг у 1933 р. Союз німецьких дівчат став єдиною організацією дівчат. Усі інші об'єднання, включаючи церковні групи і скаутські організації, або були поглинені Гітлерюгендом, або заборонені. У 1936 р. закон про Гітлерюгенд зробив членство в Союзі обов'язковим для усіх дівчаток у віці від 10 років і старше. У цьому ж законі було вказано про обов'язкове членство в Гітлерюгенді для усіх хлопчиків у віці старше 10 років. Нові члени були зобов'язані реєструватися в період з 1 по 10 березня кожного року. Реєстрація проводилася у місцевих

відділеннях Союзу німецьких дівчат. Дівчатка повинні були закінчити четвертий клас і відповідати наступним вимогам:

- ✓ бути расовою/етнічною частиною німецької нації;
- ✓ бути громадянкою Німеччини;
- ✓ не мати спадкових захворювань [11, с. 236].

Якщо дівчинка відповідала цим вимогам, то вона розподілялася в групу Союзу дівчаток за місцем проживання. Для того, щоб стати повноправним членом Союзу, вона повинна була відвідувати підготовчі курси, які полягали в участі в одному засіданні Союзу, одному спортивному дні, який повинен був включати перевірку її мужності, і лекції про завдання Союзу. Після того, як вона виконала ці вимоги, проходила церемонія введення кандидатів у ранг членів Союзу. Це дійство відбувалось 20 квітня – в день народження Гітлера. Під час церемонії нові члени приводилися до присяги, їм видавали Посвідчення про членство, і їх особисто вітав лідер групи. Для того, щоб стати «повноправним» членом, кожна дівчинка повинна була пройти ряд випробувань: взяти участь в одноденній поїздки з групою та відповідати ряду спортивних вимог. Дівчинці було потрібно шість місяців, щоб виконати вказані вимоги для повноправних членів Союзу. 2 жовтня кожного року ті, хто пройшов випробування, ставали повноправними членами в ході іншої церемонії, де дівчаткам офіційно надавалося право носити чорну краватку і коричневу шийну хустку з вузлом. Дівчинка була членом Союзу і залишалася в групі до 14 років, після чого вона переходила до Союзу німецьких дівчат [1, с. 67]. Разом з тим, варто також зазначити про величезний ідеологічний вплив на дівчат у цій організації, фактично для цього вона і була створена – користуючись дитячою наївністю та відсутністю стійкого життєвого досвіду, нацистський режим планомірно втовкмачував підростаючому поколінню свої ідеологічні настанови. І головне в цьому процесі, щоб індоктринація здійснювалась не прямо (тобто відразу ж прямим текстом говорити, що євреї погані і Німеччина має володіти світом), а поступово – «дозовано», в різних, на перший погляд безвинних іграх, на зразок: постріляти по мішені у вигляді шестигранної зірки, або виконати шкільну математичну задачу, на кшталт: «Скільки бомб треба скинути, щоб очистити певну територію за певний проміжок часу» і т.п. Молодь і не помічала, як поступово мінявся її світогляд, що можна простежити зі спогадів власне самої тогочасної німецької молоді. Наведемо деякі міркування колишніх учасниць Союзу дівчат: «Я вважала ударом долі народитися дівчинкою. Адже я не могла надати своє життя в розпорядження вітчизни» (Гудрун Паузеванг, рік народження 1928); «Німецька дівчина мала бути світловолоосою, блакитноокою і з купою здорових діточок, як це показувалося на пропагандистських плакатах» (Ірмгард Розі, рік народження 1927); «Жінок не варто було навчати. Вони повинні були стати матерями, піклуватися про вогнище і збільшувати сім'ю» (Сабине Шауер, рік народження 1924)» [6, с. 76].

Можна зробити висновок, що нацизм дуже ретельно і методично навертав молодих людей в свою віру, використовуючи для цього розгалужену систему різноманітних організацій, що в свою чергу були покликані справити якомога більший вплив на контингент своїх членів, виходячи з їхніх, в даному випадку вікових, особливостей. Взагалі, ідея розділити молодіжні організації за віковим принципом – досить продуманий і виважений крок, адже світогляд і свідомість 10-річної дитини все-таки будуть відрізнятися від світогляду і свідомості 18-річних. Тому щоб пропагандистсько-ідеологічний вплив укорінювався більш ефективно, варто шукати особливі підходи до кожної статі і вікової групи відповідно. І як показала практика – починати варто з наймолодших, оскільки їхній власний світогляд тільки ще формується, і «розвернути його в потрібному напрямку» – не складає особливих труднощів.

Як вже зазначалося, членство у Союзі було обов'язковим, виняток становили дівчата єврейської національності та інші виключені за «расовими обставинами». І це був лише початок цілої системи

цькування «негерманських народностей». Як зазначили з цього приводу Д.Мельников і Л.Черная: «Як казали самі гітлерівці, вони проводили відбір, а точніше розділення всього народу на расово «повноцінних і неповноцінних» особин» [8, с. 136]. До 1944 р. Союз німецьких дівчат був найбільшою жіночою молодіжною організацією світу, в його складі налічувалося 4,5 млн. чоловік. Відразу після свого призначення лідером імперської молоді, 17 червня 1933 р., Бальдур фон Ширах прийняв постанову про розпуск або заборону конкуруючих молодіжних об'єднань. Щоб уникнути втручання націонал-соціалістів, деякі молодіжні групи пішли на саморозпуск. Молодіжні об'єднання, що залишилися, в примусовому порядку перейшли в підпорядкування Гітлерюгенду і Союзу німецьких дівчат, що зумовило значне зростання складу цих організацій. Відповідно до Закону «Про гітлерюгенд» від 1 грудня 1936 р., усі хлопці і дівчата Німецького рейху були зобов'язані перебувати в рядах відповідно Гітлерюгенду і Союзу німецьких дівчат [4, с. 203–4].

Неважко помітити, що як і чоловіче відділення Гітлерюгенду, жіноче відділення також мало розгалужену структуру і велику чисельність. Проводячи паралелі з Гітлерюгендом загалом, можна простежити певну історичну схожість: обидві організації на початку їх діяльності були маленькими і ще маловідомими; обидві спочатку ще не мали чіткої організації і склалися з невеликих угруповань; за рахунок приєднання, поглинання а то й заборони інших молодіжних організацій, обидві організації (HJ і BDM) значно зросли чисельно і позбавилися конкурентів; обидві організації мали чітко виражені расистські настрої. Але з часом ці організації перетворилися на ту вагому силу, якій вдалося порівняно за невеликий проміжок часу докорінно змінити світогляд цілого молодого покоління німців – і чимала активність Гітлерюгенду впродовж Другої Світової війни, а особливо під її кінець – тому прямий доказ. І зміна цього світогляду проходила ще задовго до появи таких «потужних важелів впливу» на свідомість, як інтернет і телебачення. Можна собі уявити ту масштабність і продуманість ідеологічного впливу, який застосовували нацисти на молодих німців.

Відповідно до націонал-соціалістичної ідеології, Союз німецьких дівчат ставив своїм завданням виховання сильних і сміливих жінок, які стануть товаришами і політичним солдатам рейху (вихованими в Гітлерюгенді) і, ставши дружинами і матерями, організувавши своє сімейне життя відповідно до націонал-соціалістичного світогляду, роститимуть горде і загартоване покоління. Німецькі жінки знають про потреби і сподівання німецького народу і працюють в цьому напрямі, а не ведуть дебати в парламентах. Зразкова німецька жінка доповнює німецького чоловіка. Їх єднання означає расове відродження народу. Союз німецьких дівчат прищеплював расову свідомість: справжня німецька дівчина має бути хранителькою чистоти крові і народу і виховувати його синів героями. Це можна простежити і у висловлюваннях відомих діячів нацизму. Зокрема Й. Геббельс у 1929 р. наголошував: «Жінці потрібно бути красивою і народжувати дітей. Пташка-самиця чепуриться перед самцем і відкладає для нього яйця. Самець же піклується про харчування. А ще він охороняє гніздо і відганяє ворогів». «Ми ніколи не висуватимемо принципові вимоги про рівноправ'я чоловіків і жінок нашого народу. Ми пов'язуватимемо інтереси жінки з насущними потребами нашого народу», – наголошував Гертруд Шольц-Клинк у 1935 році [7, с. 198].

У офіційному видавничому органі «BdM» «Дівчина на службі» (Mädel im Dienst) друкувалися репортажі про дівчаток у віці 10–14 років, які не просто уміють готувати і вести домашнє господарство, але і створити затишок в будинку і зберегти «тепло домівки». Стандартна уніформа Союзу німецьких дівчат була наступною: темно-синя спідниця, біла блуза і чорна краватка. Дівчатам заборонялося носити високі каблукі і шовкові панчохи. З прикрас допускалися каблучки і наручний годинник. На думку Гітлера, форма одягу повинна служити цілям виховання молоді. І взагалі, як зазначає А. А.

Галкін: «В союзах молодь піддавалася активній ідеологічній обробці в націонал-соціалістичному дусі. Як чоловічі, так і жіночі організації були побудовані за військовим зразком: для їх членів була введена спеціальна форма, чини, звання і знаки відзнаки» [5, с. 67].

Союз німецьких дівчат організовував турпоходи, в які дівчата вирушали з повними рюкзаками. На привалах розводили вогнища, готували їжу і співали пісні. Користувалися успіхом нічні спостереження за повним місяцем з ночівлею в стозі сіна. Дівчата готували театральні постановки і лялькові вистави, займалися народними танцями і вчилися грі на флейті. Особливе місце займали заняття спортом і групові ігри. Якщо у хлопчиків акцент робився на силу і витривалість, то гімнастичні вправи для дівчат були покликані формувати у них грацію, гармонію і відчуття тіла. Спортивні вправи підбиралися з урахуванням жіночої анатомії і майбутньої ролі жінок. У зимовий час дівчата займалися рукоділлям.

Усі отримані знання під час навчання та занять у Союзі німецьких дівчат, його учасниці використали під час Другої світової війни. Дівчата з BDM працювали в лазаретах, брали участь у протиповітряній обороні і працювали в сільському господарстві. Після закінчення війни Союз німецьких дівчат, як підрозділ Гітлерюгенду, був заборонений і розпущений [12].

Аналізуючи таку політику нацистів стосовно дівчат більш старшого віку, можна сказати, що крім ідеологічного навантаження, верховні власті переслідували тепер значно глибші і практично значущі цілі:

I. Забезпечити безперебійне і максимальне відтворення людських ресурсів нації (під час війни це дуже актуально).

II. Забезпечити надійне (в соціальному і ідеологічному плані) виховання майбутніх маленьких німців в сімейному колі.

III. Через «майбутніх дружин і матерів» укорінити в свідомості майбутнього покоління почуття уніфікованості та патріотизму.

Дитинство дитинством, але і всі діти коли-небудь подорослішають, як і подорослішає їх світогляд і потреби. Як наслідок, нацистському режиму в цих реаліях необхідно було підлаштувати свій ідеологічний вплив вже не на молодих дівчат, які відчували себе дорослими і суспільнозначущими (до чого так методично підштовхував їх існуючий режим), а на дорослих сформованих жінок, які вже серйозно думають про облаштування майбутньої сім'ї і професійної кар'єри.

«Віра і краса» (Glaube und Schönheit) – в нацистській Німеччині організаційний підрозділ Союзу німецьких дівчат, який у свою чергу входив до складу Гітлерюгенду. Організація «Віра і краса» була складовою частиною системи виховання при націонал-соціалізмі. У сфері уваги цієї організації знаходилися дівчата у віці від 18 років до 21 року. Дівчата цієї вікової групи вже не були членами Союзу німецьких дівчат, але ще не могли вступити до Жіночої організації NSDAP (NS – Frauenschaft, NSF), тому держава і партія за допомогою «Віри і краси» прагнули утримати їх в руслі громадського життя [3]. «Віра і краса» була утворена 1938 р. наказом лідера імперської молоді Бальдура фон Шираха за узгодженням з керівництвом Союзу німецьких дівчат. «Віра і краса», як й інші молодіжні організації, що контролювались NSDAP, мала чітку ієрархічну структуру, її керівництво здійснювалося за «принципом фюрерства». Законом встановлювалося добровільне членство в цій організації, але на практиці усі, хто випускався з лав Союзу німецьких дівчат, автоматично вступали в ряди «Віри і краси». Вихід з організації давав привід підозрювати дівчину та її батьків (повноліття наставало в повний 21 рік) в опозиційних поглядах [13, с. 216].

Цікавим є той факт, що у 1937 році безробіття було переможене. Рівень життя виріс, і, як наслідок, народжуваність також виросла. Важливо розуміти, що рівень життя – це не єдиний чинник, який впливає на народжуваність. Так, рівень життя в сучасній Європі високий, а народжуваність

падає; навпаки – найбільша кількість дітей в сім'ях народів, що живуть за традиційного устрою. Але за часів Рейху ще не було лібералізму і устрій був цілком традиційний, тож чинник рівня життя цілком діяв. Політика Рейху була пов'язана з розширенням території – lebensraum. Нові землі потрібно було заселяти, а також контролювати «унтерменшів» на захоплених територіях. Зрозуміло, що з такою доктриною неминучі були як расова політика, так і курс на збільшення народжуваності «чим більше, тим краще». Було прийнято, що в кожній німецькій сім'ї має бути четверо дітей, а краще – ще більше. З таких вимог неминуче витікала бажаність ранніх шлюбів. Але і цього було недостатньо: основні програми стимуляції народжуваності в сім'ях були актуальні для заміжніх жінок, а війна призводила до дефіциту чоловіків [9, с. 77]. Як наслідок, нацистам доводилося йти на різні хитрощі, що стимулювати народжуваність. Наказ Гімлера від 28 жовтня 1939 року містив прямий натяк народжувати незалежно від сімейного стану: «Виходячи за межі, ймовірно, в іншому необхідних цивільних законів і звичаїв, вищим завданням німецьких жінок і дівчат хорошої крові (також і незаміжніх) має бути бажання – не з легковажності, а з якнайглибшої моральної причини! - стати матір'ю дітей солдата, що вирушає на фронт, про якого тільки одній долі відомо, чи повернеться він на батьківщину або загине за Німеччину» [10].

Тиск на дівчат Німеччини ще більше посилювався з набуттям чинності 4 вересня 1939 р. Закону про імперську трудову повинність. Діяльність «Віри і краси» відповідала політичним цілям організації. Вона проводилася в гуртках, що функціонували один раз на тиждень в неробочий час. Спортивні, танцювальні заняття або курси догляду за тілом були покликані зміцнювати здоров'я молодих жінок, як майбутніх матерів нового покоління Німеччини. Гуртки, що поширювали знання в області охорони здоров'я, служби зв'язку або протиповітряної оборони, готували молодих жінок до того, щоб у разі війни замінити на виробництві чоловіків, що пішли на фронт. Організація «Віра і краса була заборонена і ліквідована після війни [3].

В принципі, «Віра і краса» мусила підсумувати і кристалізувати все те, що здобули дівчата в теоретичному і практичному плані, перебуваючи до цього в «Союзі молодих дівчат» і «Союзі німецьких дівчат». Бажання влаштувати своє особисте життя і сім'ю – глибоко закладено в кожній жінці, незалежно від того, яку ідеологію сповідує її батьківщина, а точніше існуючий в ній політичний режим. Нацистам про це було добре відомо і тому їх головним завданням було всіма засобами втримувати вже не дівчат, а сформованих молодих жінок в орбіті свого ідеологічного впливу, щоб в них не виникало бажання «надмірної» розкряпаності і незалежності. Для таких цілей і функціонувала «Віра і краса».

Як загальний підсумок, можна сказати, що нацисти здійснили величезну роботу з виховання німецьких дівчат, прищеплюючи їм (окрім, звичайно, ідеологічних настанов) такі чесноти, як: чесність, працелюбність, патріотизм, бажання створити повноцінну сім'ю – ті чесноти, яких так зазвичай не вистачає сучасній молоді глобалізованого світу.

Джерела та література:

1. Арков Ф. К. Молодежь и тоталитаризм / Арков Федор Константинович. – СПб. : Амфора, 1997. – 205 с.
2. Брайан Ли Дэвис. Униформа Третьего рейха 1939–1945 гг. / Брайан Ли Дэвис. – СПб. : АСТ-Астрель, 2001. – 156 с.
3. Вера и красота [Електронний ресурс] / Википедия – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Вера_и_красота
4. Воропаев С. Энциклопедия Третьего Рейха / Сергей Воропаев. – М. : Локид-Миф, 1996. – 588 с.
5. Галкин А. А. Германский фашизм / Галкин Александр Абрамович – Москва : Наука, 1989. – 416 с.

6. Гвидо Кноп. Дети Гитлера / Гвидо Кноп – СПб. : ОлмаПресс, 2004. – 140 с.
7. Кормилицын С. В. III Рейх. Гитлер-югенд / Кормилицын Сергей Владимирович. – СПб. : Нева, 2004. – 288 с.
8. Мелников Д. Империя смерти. Аппарат насилия в нацистской Германии. 1933–1945 / Д. Мелников, Л. Черная. – Москва : Политиздат, 1987. – 415 с.
9. Пленков О. Ю. Третий Рейх. Арийская культура / Пленков Олег Юрьевич – СПб. : Нева, 2005 – 480 с.
10. Приказ Гимmlера от 28 октября 1939 года [Электронный ресурс] / Вторая мировая война: два взгляда. – М., 1995. – Режим доступа: <http://www.yspu.yar.ru/hreader/1/?in=docplace&value=4.29>
11. Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.) / Розанов Герман Леонтьевич – Москва : Международные отношения, 1964. – 518 с.
12. Союз Немецких Девушек [Электронный ресурс] / Исторический словарь. – Режим доступа: <http://www.historydic.ru/soyuz-nemeckix-devushek>
13. Шмель К. Г. Коричневая империя / Шмель Константин Григорьевич – СПб. : Амфора, 2001. – 322 с.
14. BDM [Электронный ресурс] / Bundesarchiv. – Режим доступа: http://www.arch.mcgill.ca/prof/sijpkes/expo/Bundesarchiv_Bild_183-2000-0110-500,_BDM,_Gymnastikvorf%fcprung.jpg

Наталія Фастовець

КОНВЕНЦІЯ МОНТРЕ: СТРАТЕГІЯ ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ РЕЖИМУ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК

У статті розглянуто причини, хід підготовки, особливості Конвенції Монтре 1936 р. щодо режиму Чорноморських проток. Виділені позитивні наслідки та недоліки Конвенції, які далися ознаки вже невдовзі після її підписання.

Ключові слова: Боспор, Дарданелли, режим проток, Конвенція Монтре.

Чорноморські протоки (Боспор, Дарданелли та Мармурове море, що їх сполучає) завжди знаходились у сфері підвищених інтересів як чорноморських, так і решти прилеглих держав регіону через економічні та політичні переваги, які надавав контроль над ними. Протоки послідовно з'єднують Чорне море з Середземним і забезпечують доступ прилеглим країнам до світового океану. Питання радянсько-турецьких відносин і зокрема режиму Чорноморських проток знайшли відображення в працях радянських, російських, турецьких істориків [4; 6; 8–12]. Проте, в контексті змін зовнішньополітичних реалій кінця ХХ – початку ХХІ ст. та багаторазових ініціатив Туреччини здійснити ревізію окремих статей діючої на сьогодні Конвенції Монтре 1936 р., є необхідність у новому погляді на події 75-річної давнини та певній корекції оцінок щодо прийнятих у 1936 р. рішень.

Проблема режиму Чорноморських проток завжди займала важливе місце у зовнішньополітичних відносинах Туреччини та СРСР. У випадку зміни режиму проток обидві країни активізували свої зусилля, щоб отримати якомога більше переваг для себе. Проте після Першої світової війни, коли вони опинились не в найкращому економічному та політичному становищі та лише починали процеси будівництва нової державності, було прийнято конвенцію про режим проток, яка не задовольняла інтереси СРСР та Туреччини. Йдеться про Лозаннську конвенцію 1923 р., яка затверджувала принцип необмеженого проходу військових і торговельних кораблів всіх країн у Чорне море і назад, як у мирний, так і військовий час. Зона

проток була демілітаризована, тобто заборонялось розташування поблизу них військових контингентів будь-якої країни. Отже безпека двох головних чорноморських держав повністю залежала від політики та доброї волі зовнішніх держав, які, володіючи могутніми флотами, могли регулювати стратегічну ситуацію на Чорному морі, на власний розсуд враховуючи чи не враховуючи думку прибережних держав. У зв'язку з тим, що Конвенція сприяла присутності в Чорному морі військового флоту країн Антанти, радянський уряд відмовився від її ратифікації [13, с. 54]. Відтак, після підписання Лозаннської конвенції Чорноморські протоки стали об'єктом підвищеної уваги, а згодом і політичної боротьби чорноморських, середземноморських та «неприбережних» держав [12, с. 392].

Протягом другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. СРСР та Туреччина неодноразово ініціювали проблему перегляду режиму судноплавства через Боспор та Дарданелли, особливо в тих частинах, що стосувалися ремілітаризації Проток та проходу через них військових суден. Це закономірно, адже Туреччина не могла довго терпіти становище, за якого її історичній столиці Стамбулу й окремим територіям могли загрозувати удари з моря, навіть якщо сама вона не вела війни. В цьому відношенні Туреччина розраховувала на підтримку Радянського Союзу, зацікавленого якщо не в закритті Проток, то хоча б у обмеженні військового транзиту через Протоки з боку нечорноморських держав [3]. Проте західні держави, а особливо Велика Британія, щоразу виступали проти. Так тривало до середини 30-х рр. XX ст., коли ускладнення міжнародної ситуації змусило їх зняти свої заперечення.

11 квітня 1936 р. турецький уряд офіційно звернувся до країн-учасниць Лозаннської конференції з пропозицією «розпочати переговори з метою досягти найближчим часом укладання угод, які б регулювали режим проток в умовах безпеки, що необхідно для недоторканості турецької території і постійного розвитку турецького мореплавства між Середземним і Чорним морями» [14, с. 94]. Радянська сторона, незадоволена турецькою нотою через те, що її не було погоджено з урядом СРСР, все-таки не стала відкрито висловлювати своє ставлення та підтримала турків, направивши у відповідь послу Туреччини в СРСР ноту від 16 квітня. В ній, зокрема, відзначалося: «Радянський уряд вважає цілком виправданим побоювання турецького уряду щодо незабезпеченості загального миру в даний момент і наявності серйозної загрози виникнення війни, а тому підтримує прагнення Туреччини стосовно гарантій безпеки своєї території завдяки відповідній зміні режиму Проток» [5, с. 231]. До 2 травня 1936 р. всі зацікавлені країни, крім Італії, одноголосно підтримали ініціативу скликання нової конференції для зміни Лозаннської конвенції [4, с. 24].

У процесі підготовки конференції, яку було призначено на 22 червня 1936 р., СРСР та Туреччина підготували свої програми дій, проте у принципово важливих моментах, наприклад щодо проходу через Протоки військових кораблів, вони мали суттєві відмінності. Для узгодження позицій радянські та турецькі дипломати почали переговори, в результаті яких було затверджено спільний проект. Основні його положення зводились до заборони вільного проходу через Протоки військових кораблів усіх держав. Такий прохід дозволявся лише за умов погодження з турецькою стороною та обмеження тоннажу кораблів. Чорноморські держави при цьому мали дещо більшу свободу проходу, ніж нечорноморські. Що стосується торгівельних суден, то тут проблем не виникло: спільний турецько-радянський проект надавав їм повну свободу проходу через Боспор та Дарданелли. Ремілітаризація Проток також була очевидно необхідним заходом, і тому не викликала заперечень.

Як і було заплановано, 22 червня 1936 р. у швейцарському місті Монтре відкрилась конференція з визначення режиму Чорноморських проток. На ній були присутні делегати чорноморських держав – СРСР, Туреччини, Болгарії, Румунії, а також Франції, Англії, Японії,

Греції, Югославії, Австралії [12, с. 416]. Та як і очікувалось, під час її проведення розгорнулась боротьба між представниками СРСР та Великої Британії, оскільки англійська делегація заявила про необхідність визнання Чорного моря «відкритим морем» [4, с. 29]. Не все було гаразд також і у відносинах радянської та турецької делегацій. Туреччина, все більше усвідомлюючи ключове для себе значення Проток, готова була за ремілітаризацію Боспору та Дарданелл піти на значні поступки Великій Британії [3]. Врешті-решт, після бурхливих обговорень 20 липня 1936 р. була підписана Конвенція про режим Проток, яка складалась з п'яти розділів, 29 статей, чотирьох додатків технічного характеру, зокрема щодо способів обрахування категорій і тоннажу суден, протоколу [7].

Оскільки основним завданням Конвенції на той період було вирішення питання вільного проходження через протоки військових суден західних держав і СРСР, то вона взагалі не переслідувала мету обмеження комерційного судноплавства, про що, як зазначають дослідники, свідчить відсутність контролю комерційних суден, а також символічні тарифи за санітарний контроль, використання навігаційного обладнання [1].

Більшість статей регулювали прохід через Боспор та Дарданелли військових суден. Так, у мирний час нечорноморським державам дозволялось проводити лише легкі надводні кораблі та невеликі бойові судна. Загальний тоннаж усіх кораблів цих країн, що мав перебувати одночасно у Чорному морі, не міг перевищувати 30 тис. тонн, а термін перебування кожної нечорноморської ескадри обмежувався трьома тижнями. Визначалась відсутність обмежень на кількість та тоннаж військових кораблів нечорноморських держав, які здійснювали візити на запрошення турецького уряду на визначений термін. Що стосується військових кораблів чорноморських держав: легких і важких суден та підводних човнів, то вони отримали право проходу через Протоки без обмежень. У воєнний час за умов неучасті Туреччини у війні на кораблі невоюючих країн поширювались ті самі правила; військовим кораблям держав, що перебували у стані війни, прохід через Протоки заборонявся; якщо Туреччина сама була воюючою державою, правила проходу вона могла встановлювати на власний розсуд, так само вона взагалі могла чинити в разі виникнення для неї безпосередньої військової загрози [1]. Конвенцією ліквідовувалась міжнародна комісія з питань Проток, яка була створена згідно з рішеннями Лозаннської конференції; її функції покладались на турецький уряд [7]. Туреччина отримувала право ремілітаризувати Протоки.

Термін дії Конвенції Монтре встановлювався у двадцять років, та з дня вступу в силу вона була відкрита для приєднання всіх держав, що підписували Лозаннську конвенцію. Передбачалось, що окремі положення Конвенції Монтре, зокрема про розміри тоннажу, могли переглядатися кожні п'ять років. 2 серпня 1936 р. Конвенція була ратифікована Великими Національними Зборами Туреччини, а через деякий час – Центральним Виконавчим Комітетом СРСР. Відзначимо, що в цілому Конвенція Монтре залишається чинною до сьогоднішнього дня.

У результаті конференції в Монтре Велика Британія відмовилась від принципу рівноправ'я прибережних і неприбережних держав при транзиті їхніх військових суден через Чорноморські протоки, а відтак змушена була відійти від політики, традиційно спрямованої на гарантовану рівновагу сил в Середземномор'ї та захист своїх життєвих інтересів у східній його частині. Велику дипломатичну перемогу на конференції в Монтре отримала радянська делегація, незважаючи на заяви наркома з іноземних справ М.М. Литвинова про те, що конференція визнала «в недостатній ще мірі особливі права чорноморських держав в Чорному морі і в користуванні Протоками, а також особливе географічне положення Чорного моря, до якого не завжди повинні бути застосовані загальні поняття про абсолютну свободу морів» [5, с. 373]. Та попри це, в кінцевому рахунку Москва виграла дуель

з Лондоном. Адже майбутня Друга світова війна продемонструвала, що для гарантування безпеки чорноморського басейну і Радянського Союзу як прибережної держави договір виявився важливим міжнародним засобом [4, с. 28].

Слід відзначити, що найбільше переваг з підписання Конвенції отримала, беззаперечно, Туреччина. На захист цього твердження Дж. Гасанли висунув наступні аргументи: країна знову повернула собі суверенітет над Протоками, втрачений у XIX ст., отримала можливість серйозно впливати на події в Чорному і Середземному морях. Багато держав змушені були рахуватися з Туреччиною і налагоджувати з нею відносини [4, с. 36].

Однак, незважаючи на прогресивність, Конвенція Монтре мала також і низку недоліків, які вже невдовзі після її підписання далися взнаки. Серед останніх виділяються наступні: 1) недостатня розробленість економічного блоку конвенції; 2) широкі права Туреччини на регулювання військового транзиту в умовах воєнного часу що, зокрема, дало можливість Туреччині постачати ресурси до гітлерівської Німеччини для ведення війни; 3) збереження елементів міжнародного контролю при суверенітеті Туреччини над Протоками, наприклад, звітність перед країнами-учасницями конвенції щодо торгового мореплавання [3]. Крім того, вирішити проблему безпеки Чорного моря і прибережних держав в цілому було надзвичайно важко, оскільки, як відзначав А.Ф. Міллер, по-перше – Чорноморські протоки дуже вузькі і тому їх легко «закрити»; по-друге – Боспор і Дарданелли також є невід'ємною частиною турецької території; по-третє – вони з'єднують два моря – закрите Чорне та відкрите Середземне [9].

Конвенція Монтре про режим проток 1936 р. була важливим кроком на шляху створення найбільш сприятливого для чорноморських держав міжнародно-правового режиму Боспору та Дарданелл. Вона, більше ніж попередні угоди, відповідала інтересам чорноморських країн, на законних підставах визнавала їх особливе становище у порівнянні з іншими державами. Проте, питання Чорноморських проток, які мали величезне стратегічне та торговельне значення як для чорноморських, так і для нечорноморських держав, в результаті конференції остаточно вирішене не було. Після Другої світової війни питання про Чорноморські протоки та претензії СРСР до Туреччини знову були поставлені на порядок денний.

Джерела та література:

1.Благодельський С. Правове положення Чорноморських проток в контексті 70-річчя ухвалення конвенції Монтре 1936 р. [Електронний ресурс] / С. Благодельский. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2296>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

2.Болдырев А. В. Конвенция Монтрё в российско-турецких отношениях: вчера, сегодня, завтра [Електронний ресурс] / А. В. Болдырев. – Режим доступу: http://mgimotc.com/publ/materialy_iv_ran/konvencija_montrjo_v_rossijsko_tureckikh_otnoshenijakh_vchera_segodnja_zavtra/2-1-0-89. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

3.Болдырев А. В. Особенности, недостатки и скрытые механизмы конвенции Монтре [Електронний ресурс] / А. В. Болдырев. – Режим доступу: <http://www.journal-neo.com/ru/node/10010>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.

4.Гасанлы Дж. СССР – Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953) / Дж. Гасанлы. – М. : Центр пропаганды, 2008. – 680 с.

5.Документы внешней политики СССР. – М., 1974. – Т. 19. – 823 с.

6.Дранов Б. А. Черноморские проливы (международно-правовой режим) / Б. А. Дранов. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 240 с.

7. Конвенція про режим Проток [Електронний ресурс] / Законодавство України // – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_228. – Назва з екрана. – Дата звернення: 28.03.2012.
8. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 – поч. 1920-х рр.) / О. П. Машевський. – К. : Аквілон-Плюс, 2010. – 792 с.
9. Миллер А. Ф. Очерки новейшей истории Турции / А. Ф. Миллер. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1948. – 280 с.
10. Поцхверия Б. М. Турция между двумя мировыми войнами. Очерки внешней политики / Б. М. Поцхверия. – М. : Наука, 1992. – 254 с.
11. Розалиев Ю., Моисеев П. К истории советско-турецких отношений / Ю. Розалиев, П. Моисеев. – М. : Госполитиздат, 1958. – 85 с.
12. Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX вв.) / Под ред. Нежинского Л. Н., Игнатъева А. В. – М. : Международные отношения, 1999. – 560 с.
13. СССР и Турция. 1917–1979. – М. : Наука, 1981. – 191 с.
14. Черніков І. Ф. Політичні відносини СРСР і Туреччини напередодні II Світової війни (1935–1938) / І. Ф. Черніков // Країни Сходу. – К., 1974. – С. 89–108.

Наталія Федосенко

ПОШУК ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ РОСІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ГРОМАДЯНСЬКІ ЦІННОСТІ В СПАДЩИНІ В.К. ПІСКОРСЬКОГО

У статті висвітлюються погляди В. К. Піскорського на ключові проблеми ранньомодерної історії європейських країн, аналізується образ Європи у його наукових студіях. З'ясовується ставлення історика до європейських цінностей.

Ключові слова: В. К. Піскорський, Франченко Ферручі, новістика, Флоренція.

Володимир Костянтинівич Піскорський – безумовно один з найавторитетніших для ХІХ – початку ХХ ст. дослідників історії європейських країн в цілому, та, зокрема, етапу переходу від середньовіччя до Нового часу. Його твори «принесли історика славу засновника української та російської іспаністики і зробили його ім'я відомим серед вчених Заходу» [1, с. 67]. За словами Новікової О. О., «предметом уваги вченого був конституційний устрій, соціальна структура, економіка та культура західноєвропейських країн в Середні віки та Новий час» [5, с. 77]. Отже, В. К. Піскорський у своїх працях охоплював коло проблем, які і до нашого часу є надзвичайно актуальними в контексті європейських прагнень України.

Науковий доробок В. К. Піскорського не опинився поза увагою українських та російських дослідників: О. Новікової [5], І. Пічугіної [10] та ін. Детальній історіографії цього питання присвячена спеціальна розвідка О. В'ялої [1]. Однак проблема образу Європи в науковій спадщині В. К. Піскорського, його ставлення до європейських громадянських цінностей, ще не ставала предметом спеціальної уваги дослідників. Тому предметом нашого дослідження є новістичні студії цього історика, а метою – з'ясування його ставлення до європейських громадянських цінностей та західного шляху розвитку.

Особливий інтерес становлять праці історика, присвячені Новому періоду європейської історії. Слід зазначити, що фактором який стримував розвиток новістики в українських землях Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст., «було поширене у свідомості науковців уявлення про «небезпечність»

періоду Нової історії, сповненого революційними переворотами» [2, с. 94]. Відкрито говорити про ці події, а тим більше висловлювати своє захоплення європейськими демократичними ідеями для історика було досить небезпечно. Водночас владні структури Російської імперії саме через взаємодію з наукою могли впливати на виховання університетської молоді. Важливо було через атмосферу вишу донести (фактично насадити) ідею подальшого історичного розвитку держави саме в руслі, вигідному для самодержавства. Тому викладачів університетів контролювали. З іншого боку, самі викладачі попри всі заборони і приписи уряду, часто знаходили спосіб висловлюватись досить відкрито. Так, і В. К. Піскорський у своїх наукових працях та листах висловлював досить сміливі думки та ідеї.

Саме в XIX ст., «столітті розквіту вітчизняної цивілізаційної думки», історична наука, як жодна інша, відчувала на собі вплив західних ідей. В цей час різко посилювався інтерес до минулого Європи, і різні історики по-своєму підходили до оцінки та розуміння історичних парадигм розвитку Європи [6, с. 56].

Ще будучи студентом Київського університету, В. К. Піскорський під керівництвом свого вчителя – видатного знавця західноєвропейської історії І. В. Лучицького – зацікавився питаннями розвитку європейських країн та, особливо, проблемами їхньої боротьби за політичні свободи, які, на його думку, були актуальними і для його Батьківщини. «Такий інтерес Піскорського до питань політичного пробудження народів, особливо в бурхливі перехідні епохи минулого, до історії виникнення і розвитку парламентаризму, що були актуальними для тих часів, коли жив вчений, не втратив протягом усієї наукової і педагогічної діяльності» [11, с. 7].

Увага В. Піскорського до питань парламентаризму та демократії була зумовлена, передусім, проблемами відносин влади і суспільства в тогочасній Росії. Вчений вважав, що єдина можливість прогресу – шлях конституційної демократії. «Поділяючи думку земської прогресивної більшості і Академічного Союзу, – писав він, – я впевнений, що треба використати цю виборчу систему так, щоб до складу Державної Думи увійшли прогресивні елементи російського суспільства...» [6, с. 32]. Добре орієнтуючись в реаліях Західної Європи, Володимир Костянтинівич зазначав: «коли у нас буде парламент, тоді ми станемо на шлях закономірного розвитку, тоді тисячі пекучих питань економічних, соціальних, національних будуть розв'язані» [6, с. 32]. Ці слова підтверджують позитивне ставлення В. Піскорського до європейського шляху розвитку та демократичних установ, які існували в європейських країнах, на відміну від Російської держави.

Його хвилюють проблеми соціальної нерівності і в історії країн Європи він шукає можливі шляхи розв'язання цих проблем. В урочистій лекції, виголошеній в Казанському університеті 3 жовтня 1906 р. «Про предмет, метод і завдання науки всесвітньої історії» [8], автор наводить думку, що вже не доречно говорити окремо лише про європейську цивілізацію: «Сучасні цивілізації не мають вже ані географічних, ані національних обмежень... Але при усій взаємній близькості народів ніколи ще не було більшої роз'єднаності між окремими суспільними класами...» [8, с. 50]. В праці «Франческо Ферручі та його час» [9] він намагається з'ясувати основні причини занепаду демократичних установ у Флоренції і, зокрема, робить висновок, що однією з основних причин падіння Флорентійської республіки була «соціальна нерівність в державі та ворожість верхівки до простого народу» [6, с. 19].

В працях В. Піскорського відчувається його прагнення до змін у Російській імперії, адже він розумів усі тогочасні проблеми та труднощі, які гальмували розвиток держави, та визнавав, що ворожнеча між різними суспільними прошарками нарастає все більше і підтримувати рівновагу стає усе більш складним завданням [8, с. 50].

Володимир Костянтинівич прослідкував процеси зародження і падіння демократичних прав

народу, виокремив фактори, які сприяли чи могли зашкодити роботі перших демократичних інституцій у Європі. Однією з найвизначніших студій Піскорського в контексті дослідження цих проблем є праця «Кастильські кортеси в перехідну епоху від Середніх віків до Нового часу (1188 – 1520)» [7], у якій історик дає характеристику відносин між монархом та народом, а також розкриває процес формування важливих європейських інституцій і моделей розвитку західноєвропейських країн.

Окремі аспекти сприйняття В. Піскорським європейських громадянських цінностей містяться в його епістолярній спадщині, адже він вів листування не лише з багатьма відомими українськими діячами, але й зі вченими різних країн, що значно доповнює наші знання про зв'язок України з загальноєвропейськими історико-культурними процесами. Особливо цікавими є листи В. Піскорського до своєї дружини З. Піскорської, де він відкрито висловлює свої наукові ідеї та прагнення. Зокрема, у листі від 22 квітня 1890 р. Володимир Костянтинович розповідає про святкування 25-річного ювілею наукової діяльності В. Б. Антоновича, на якому «один студент виголосив звичайний тост за його здоров'я, але я додав побажання, щоб західноєвропейська наука і російська йшли завжди так само пліч о пліч, як ідуть їх представники у нас – Володимир Боніфатич та Іван Васильович» [4, с. 240]. Тут В. Піскорський має на увазі Володимира Антоновича, професора російської історії, та Івана Васильовича Лучицького, який був видатним істориком-медієвістом і досліджував, передусім, історію європейських країн. Далі, як зазначає автор листа: «Всіх охопила жага говорити все, що накопичилось ... впродовж тривалого часу, що було пережито й обдумано, але не було розділено в бесіді з іншими» [4, с. 241]. Отже, ці слова В. Піскорського ще раз підтверджують, що більшість прогресивно мислячих науковців побоювались відкрито висловлювати свої думки та підтримувати європейські демократичні цінності і лише у вузькому колі могли дозволити собі відкрито заявляти про свої симпатії європейським ідеям розвитку суспільства та держави.

З листа В. Піскорського ми дізнаємося, що В. Антонович, розчулений словами друзів, запропонував присутнім наступне: в пам'ять про зустріч, зібратися в цьому ж місці через десять років, тобто 21 квітня 1900 року, щоб таким чином довести один одному непохитність своїх життєвих принципів та переконань, а тим, у кого совість виявиться «нечистою» – не з'являтися. Всі присутні в захваті підтримали цю ідею. Однак лист В. Б. Антоновича В. К. Піскорському, написаний через 10 років після зазначених подій, свідчить про те, що з усіх присутніх на ювілеї лише В. Піскорський залишився вірний своїм ідеям, і, хоча з'явитись особисто у нього не було можливості, проте він відправив вітальну телеграму В. Антоновичу. Відповідаючи на привітання В. Піскорського, В. Антонович зазначив: «те, що було умовлено на прогулянці 21 квітня 1890 р., зовсім згладилось з моєї пам'яті, рівно як із пам'яті всіх її учасників, крім Вас; все це свідчить, що тільки Ви встояли на ґрунті культурного європейця» [3, с. 301].

Отже, аналізуючи наукову спадщину Піскорського, можна зробити висновок, що він був одним з прибічників змін у Російській імперії, однак сміливо виголошувати свої ідеї відносно європейського шляху розвитку на той час міг дозволити собі далеко не кожний, що було зумовлено історичними реаліями того часу. Водночас у своїх творах та листах він проявляє своє захоплення європейською моделлю розвитку суспільства, звертає увагу, передусім, на питання парламентаризму, боротьби народу за свої політичні права та свободи, а також на проблеми становлення європейських демократичних установ. Загалом у нього вимальовується позитивний образ європейської демократичної моделі розвитку з вірою, що єдиною можливістю прогресу є шлях конституційної демократії. Він наголошував, що історичний досвід Заходу є вкрай важливим для прибічників демократичних змін в Росії. В. К. Піскорський зробив значний внесок у розуміння правових і соціальних явищ європейського суспільства, дослідив

процес формування європейських інституцій і типових моделей розвитку західноєвропейських країн. Більшість його наукових праць, монографічних досліджень та статей з історії західноєвропейських країн до наших днів не втратили своєї наукової значущості та актуальності.

Джерела та література:

1. В'яла О. Науково-педагогічна діяльність професора В. К. Піскорського: історіографія проблеми / Олена В'яла // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 67–72.
2. Кеда М. Становлення новістичних студій В. К. Піскорського: проблеми падіння Флорентійської республіки / Марина Кеда // Матеріали наукової конференції [присвяченої пам'яті доктора всесвітньої історії, члена історичного товариства Франції, члена – кореспондента Барселонської академії наук, професора В. К. Піскорського], (Київ, 14 – 15 жовт. 2010 р.). – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – С. 93–108.
3. Лист В. Б. Антоновича – В. К. Піскорському від 28 квітня 1900 р. // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 301.
4. Лист В. К. Піскорського до З. З. Андрієнко від 22 квітня 1890 р. // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 241–242.
5. Новикова Е. Італійська тема в дослідженнях В. К. Піскорського / Елена Новикова // Матеріали наукової конференції [присвяченої пам'яті доктора всесвітньої історії, члена історичного товариства Франції, члена – кореспондента Барселонської академії наук, професора В. К. Піскорського], (Київ, 14 – 15 жовт. 2010 р.). – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – С. 77–92.
6. Новикова О. В. К. Піскорський. Біографічний нарис / Олена Новикова // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 17–39.
7. Піскорський В. К. Кастильські кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188–1520) // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 51–204.
8. Піскорський В. К. О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории. Вступительная лекция // В. К. Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 44–51.
9. Піскорський В. К. Франческо Ферручі и его время: Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527–1530) / Владимир Пискорский. – К. [б/в], 1891. – 193 с.
10. Пічугіна І. С. К вопросу о наследии В. К. Пискорского / Ирина Пичугина // Матеріали наукової конференції [присвяченої пам'яті доктора всесвітньої історії, члена історичного товариства Франції, члена – кореспондента Барселонської академії наук, професора В. К. Піскорського], (Київ, 14–15 жовт. 2010 р.). – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – С. 54–67.
11. Сохань П. Українець, який творив духовну спадщину Європи / Павло Сохань // В. К. Піскорський. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : «Відродження», 1997. – С. 5–13.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маргарита Гарига

АНТРОПОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ СТОЛИЦІ БАТУРИН

В статті досліджені за краніологічними матеріалами по дискретним ознакам антропологічні особливості населення м. Батурина XVII – початку XVIII ст. і зроблено попередні висновки.

Ключові слова: Батурин, дискретні ознаки, антропологічні особливості населення.

Батурин у XVII – початку XVIII ст. був багатонаселеним містом, де проживало населення, що різнилося між собою за своїм соціальним статусом, заняттями, поглядами, а також етнічними і антропологічними ознаками. Воно жила на Цитаделі, Фортеці, посаді та подолі, а також в чисельних хуторцях і садибах козацької старшини.

З 1995 р. археологічні пам'ятки Батурина досліджуються Чернігово-Сіверською Міжнародною експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педуніверситету імені Т. Г. Шевченка за участі канадських дослідників та за фінансовою підтримкою спонсорів з української діаспори. Загалом програма антропологічних досліджень охоплює, окрім визначення статі і віку, краніологічні та остеологічні виміри, визначення росту та морфологічних ознак на кістках, пов'язаних з професійною діяльністю, а також у подальшому для вивчення патологій та реконструкції зовнішнього вигляду населення Гетьманської столиці Батурина

Архітектурною домікантою «Фортеці», як, проте, і всього Батурина, був семибанний храм Живоначальної Трійці, вперше згаданий в документах 1692 р [12, с. 127]. Коли розпочалося його будівництво, достеменно невідомо. Історіографічна традиція пов'язує спорудження церкви з ім'ям Івана Мазепи, який за часів свого гетьманування (1687–1708 рр.) приділяв чимало уваги зміцненню та розбудові міста, спорудженню та ремонту храмів, що їх на тоді було в Батурині біля 40. Під час розорення Батурина російськими військами у 1708 р. Троїцький собор було пограбовано та спалено, що яскраво описано в «Могилівському літописці». Після цього територію храму ще тривалий час продовжували використовувати для поховань. Всього в ході археологічних робіт 2007–2009 рр. тут досліджено понад 230 могил, значну частину з яких становлять поховання жертв різанини 1708 р., [11, с. 168–174] серед яких особливо можна відзначити «поховання нареченої» (дівчини 16 – 17 років у весільному вбранні, рештки якого збереглися) та яму з чотирма відрубаними головами (в північній наві собору). Значна щільність поховань зумовлена перекриттями однієї могили іншою. Це дозволяє виділити кілька горизонтів поховань, в окремих випадках – до 4 ярусів.

У дослідженій колекції з гетьманської столиці Батурина виявлено 2 черепи з характерними рисами монголоїдної раси. Алано-болгарські і угро-фінські компоненти в дослідженні поки що не виявлені. Присутні домішки, характерні для населення Правобережної України. Серед померлих

досліджених в перепохованих трунах були виявлені кістки з явними травмами, що в результаті, привели до смерті.

Більш явні ознаки травм можна простежити у похованих на Цитаделі (4 черепа зі зруйнованим лицьовим відділом). Травма могла бути нанесена тупим важким предметом наприклад прикладом від мушкета. Також присутні на пост краніальному скелеті травми які були нанесені людині за життя гострим предметом і були для неї смертельними. Вхіді наступних досліджень є надія виявити більш явні сліди погрому Батурина 1708.

Матеріал і методика. Під час охоронних розкопок в м. Батурині збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків була задовільною. Лицева частина черепів збереглася дещо гірше. Реставрація, статево-вікові визначення та виміри матеріалу проводилися в лабораторії відділу біоархеології ІА НАН України Долженко Ю. В. та в Інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Гарига М. М. за традиційними методиками. Для попередньої характеристики черепів населення, котре залишило могильник у м. Батурин, використано методику О. Г. Козінцева, що представляє етнічну систему краніоскопічних ознак. На черепах враховувались шість дискретно-варіюючих ознак: індекс поперечно-піднебінного шову (надалі ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ); задньовиличний шов (надалі ЗВШ); підорбітний візерунок типу ІІ (ПОВ-ІІ); надорбітні отвори (надалі НО); потиличний індекс (надалі ПІ). Чоловічі та жіночі черепа в даному дослідженні розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-ІІ, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ враховувались півсуми чоловічих та жіночих значень. На сьогодні опрацьовано 37 черепів (22 чоловічих та 15 жіночих).

Зупинимось на кожній ознаці більш детально: Потиличний індекс (ПІ), що вказує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та, водночас, лямбдоподібного швів склав 6,6 % і, таким чином, у населення Батурина був помірний. Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) у батуринській вибірці з показником у 49,6 % виявився підвищеним і навіть найбільшим серед решти європеїдних груп, представлених в даному аналізі. Як відомо, КВШ в цілому трапляється більше у європеїдів, ніж у монголоїдів [14, с. 55]. Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Батурина трапляється рідко і не виходить за європеїдні норми. Частота підорбітного візерунку типу ІІ (ПОВ-ІІ) в досліджуваній добірці на даному етапі помірна і не відрізняється від синхронних груп. Тому її не можна віднести ні до показників, притаманних північним чи то південним європеїдам. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) у пізньо-середньовічного населення Батурина — високий (73,3) і знаходиться в межах, характерних для української групи, котра була досліджена О. Г. Козінцевим. Слід вважати досліджувану серію такою, яка несе у собі більше європеїдних задатків указаної ознаки. Можна констатувати, що відсотки надорбітних отворів (НО) [17, с. 119–128] на черепах із батуринського могильника помірні і не мають більшої тенденції до відхилення, ніж у наведених для порівняння групах.

Таким чином, за шістьма ознаками краніоскопічної системи серія Батурин демонструє впевнені поєднання ознак, що свідчить про її європеїдність. Специфічною ознакою на даному етапі дослідження можна виділити тільки КВШ, відсотки якого виявились найбільшими після лютенківської, (також лівобережної) козацької серії.

Оскільки краніоскопічні ознаки практично не мають значних кореляцій на внутрішньогруповому рівні, для міжгрупового аналізу був застосований метод головних компонент (ГК).

За даними письмових джерел відомо, що, окрім українців, у Гетьманській столиці проживали,

безумовно, представники й багатьох інших національностей: поляки, литовці, білоруси, великороси і багато інших [16, с. 45]. Зокрема, відомо, що в найманому війську Івана Мазепи служили представники різних національностей. Тому, як порівняльний матеріал, було використано дані близьких до сучасності 15 груп [3, с. 8–9, Kozintsev, 3, table 2. с. 220]. До аналізу залучалась київська краніологічна серія з Арсеналу XVII—XVIII ст. [9, с. 11–17], а також дані досліджень ще не опублікованих груп з території України: Полтавської обл., Гадацького р-ну – Лютецька, м. Суми та Стайки, Київської обл. [15, с. 305].

Порівняльний багатовимірний аналіз. Для порівняння груп за дискретно-варіюючими ознаками використовувались комп'ютерні програми, що були створені Б.А. та О. Г. Козінцевими 1991 р. Метод головних компонент – одна із моделей факторного аналізу [8, с. 76–117]. Аналіз здійснювався за допомогою статистичної програми PCOMP, яка проводить повний аналіз головних компонент та вирішує зворотне факторне завдання, а саме, знаходить значення кожного компоненту для кожного об'єкта. Програма PCENDU виконує кластерний аналіз матриці евклідових дистанцій незваженим парно-груповим методом [8, с. 230–276]. Дендрограми малювалися окремо за результатами аналізу методу головних компонент, використовуючи координати центрів двох перших векторів. Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводились завдяки застосуванням авторської комп'ютерної програми, що була написана 1996 р. антропологом к. і. н., А. В. Громовим.

Навантаження на окремі ознаки двох перших Головних Компонент (далі – ГК) відбулись з малою різницею у 7,1 %. На першу ГК приходить фактично 33 % загальної дисперсії. Вона диференціює групи, що опинилися в лівій (з від'ємними значеннями) та правій (з додатними) стороні компоненти. В лівій стороні ГК I розташувалися литовські серії: Гелува (-2,254) і Каварскас (-2,029), а в правій – Поляки (2,216) та Українці (2,216) за рахунок таких ознак як ПОВ-II, III та меншою мірою – КВШ, проявився з від'ємним коефіцієнтом кореляції. Таким чином, I ГК відрізняє поляків від литовців із містечка Гелува, Расейнського р-ну. Досліджувана група за рахунок від'ємних значень компоненти (-0,992) виявилась близькою за даною ГК з Литовською (-0,616) та Лютенківською (-1,086) добірками.

На другий ГК, відповідно, приходить 25,8 % загальної дисперсії. В сумі відсоток складає 58,8 %. Для класифікації груп найбільш значні навантаження в ГК II припали на такі ознаки: ЗВШ, ППШ та НО. Вони і роз'єднують такі серії, як українці (2,902) та латиші (-2,072). Досліджувана група за рахунок додатних значень компоненти (0,529), знайшла своє місце серед литовців (0,413) та з козацькою групою із Київської обл. – Стайки (0,571).

Розглянемо міжгрупові зв'язки дискретно-варіюючих ознак на між-популяційному рівні. Найбільш сильний зв'язок (більший за 0,5 за абсолютною величиною) об'єднує дві ознаки: ПОВ-II і III. На рівні близько 0,4 до них приєднуються ще три: КВШ, ЗВШ та ППШ. Таким чином, НО до цього переліку не входить. Вказана ознака протиставляється п'яти іншим через помірний від'ємний зв'язок.

Під час кластерного аналізу [8, с. 230–276] повторно відмічено тяжіння могильника Батурина на восьмому кроці кластеризації і великій дистанції Евкліда (2,170) до слобідської вибірки Лютецьки, що складається, переважно, як і досліджувана група, із населення, що належало до козацького стану.

Таким чином, за комплексами краніоскопічних параметрів на даному етапі, населення Батурина, як чоловіки так і жінки, в найбільшому ступені близькі до української козацької серії Лівобережжя Дніпра – Лютецьки.

Джерела та література:

1. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic variation in the human cranium // *J. Anat.*, – 1967. v. 101. – P. 361–379.
2. Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America // *JASN.* – 1987. – Vol. 95. – N 2. – P. 161–177.
3. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach *Ethnische Epigenetik* : vol. 43/3, Jena, Nev York, –1992. – P. 213–244.
4. Martin R. *Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der .Zweite auflage zweiter band* Jena, Gustaf Fisher. – Bd. II. – 1928. – 1062 S.
5. Алексеев В. П. Остеометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 251 с.
6. Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебец. – М. : Наука, 1964. – 127 с.
7. Громов А. В., Моисеев В. Г. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и Хронология / Громов А. В. // *Расы и народы.* Т.30. – М., 2004. – С. 21–249.
8. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. МГУ им. М. В. Ломоносова. Биологический факультет, специальность 01.17. – Антропология / Дерябин В. Е. – М., 2008. – 332 с.
9. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. / Долженко Ю. В. // *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.* – Вип. 25. – К. : Фенікс, 2010. – С. 11–17.
10. Коваленко В. Основні етапи розвитку та соціально-топографічна структура середньовічного Батурина / Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. // *Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії.* – К., 1999. – С. 63–74.
11. Коваленко В. Цвинтар Воскресенської Замкової церкви в Батурині / Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. // *Батуринська старовина.* – С. 168–174.
12. Коваленко В. Батурин, відкритий археологами (Частина перша) / Коваленко В., Ситий Ю. // *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.* – К., 2008. – С. 127
13. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация / Козинцев А. Г. // *Советская этнография.* – Вып. 2. – 1987.
14. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия расовая изменчивость швов черепа современного человека / А. Г. Козинцев. – Л., 1988. – 165 с.
15. Петраускас А. В. Охоронні дослідження біля с. Стайки / Петраускас А. В., Готун І. А., Квітницький М. В. // *Археологічні дослідження в Україні. 2005 – 2007 рр.* – С. 303–306.
16. Телегін Д. Я. Часи козацької. Січі Запорозькі: За письмовими та археологічними джерелами / Д. Я. Телегін. – К., 1997. – 207 с.
17. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека / Томашевич Т. В. // *Вопросы Антропологии.* – Вып. 80. – 1988 – С. 119–128.

Таблиця 1. Частоти краниоскопічних ознак в краніологічній серії XVII ст. Батурин (попередні дані) та порівняльні дані, (%).

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-ПІ	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1.	Батурин	XVII	6,6 (53)	52,0 (48)	4,3 (46)	49,6 (110)	73,3 (60)	30,1 (73)
2.	Київський Арсенал	XVII—XVIII	7,1 (139)	68,4 (76)	4,4 (86)	30,4 (227)	69,3 (124)	22,7 (163)

3.	Стайки	XVII	25,0 (48)	42,8 (35)	5,7 (35)	34,7 (69)	68,9 (49)	35,4 (44)
4.	Українці	XVIII	36,4* (23)	65,9 (41)	2,3 (43)	21,4* (79)	73,8 (42)	33,6* (58)
5.	Поляки	XVIII	26,4 (32)	61,9 (42)	10,0 (50)	28,2 (102)	62,2 (45)	24,7 (47)
6.	Росіяни (Північно-Західні)	XVIII	10,7 (84)	58,3 (309)	6,9 (346)	26,2 (606)	67,7 (341)	32,8* (481)
7.	Стара Ладога (Росіяни)	XVII—XVIII	16,0 (25)	59,8 (102)	7,6 (105)	22,2 (192)	69,9 (103)	37,7 (149)
8.	Себеж (Росіяни)	XVII—XVIII	8,5 (59)	57,5 (207)	6,6 (241)	28,6 (414)	66,8 (238)	30,6 (332)
9.	Литовці	XVI—XVII	2,0 (51)	59,7 (139)	3,8 (157)	37,7 (329)	68,9 (190)	34,4 (343)
10.	Каварскас (Литовці Анікшайського району).	XVI—XVII	6,3 (16)	42,9 (35)	0 (39)	41,4 (86)	67,9 (53)	33,8 (168)
11.	Гелува (Литовці Расейнського району).	XVI—XVII	0 (35)	65,4 (104)	5,1 (118)	37,3 (243)	69,3 (137)	34,9 (175)
12.	Латиші (район Лудзи)	XVIII	5,9 (34)	51,7 (29)	10,7 (75)	40,3 (163)	60,2 (93)	30,3 (131)
13.	Болгари (Слівно)	XVIII	0 (14)	28,6 (28)	6,4 (47)	32,5 (81)	71,8 (39)	25,8 (63)
14.	Шведи та Фіни (Західна Фінляндія)	XVIII	5,7 (88)	61,5 (395)	8,5 (364)	25,0 (904)	68,8 (449)	13,1* (32)

Умовні позначення. Тут і далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-ПІ – підорбітний візерунок типу ПІ, ППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори. В дужках вказана загальна кількість спостережень. *Величини, враховані О. Г. Козінцевим за рівнянням регресії.

Таблиця 2. Коефіцієнти кореляції краніоскопічних ознак з головними компонентами для 16 груп (чоловіки та жінки)

Ознаки	I ГК	II ГК
ПІ	0.717	0.391
КВШ	-0.663	-0.296
ЗВШ	0.445	-0.711
ПОВ-ПІ	0.856	0.124
ППШ	-0.191	0.653
НО	-0.235	0.601
Власне число	1.976	1.549
Доля загальної мінливості, %	32.940	25.811

I–II Головна компонента

Табл. 3. Коефіцієнти кореляції між дискретно-варіюючими ознаками

Ознаки	ПІ	КВШ	ЗВШ	ПОВ-ПІ	ІППШ	НО
ПІ	—					
КВШ	-0.332	—				
ЗВШ	0.024	-0.171	—			
ПОВ-ПІ	0.577*	-0.430	0.172	—		
ІППШ	0.009	-0.077	-0.407	-0.051	—	
НО	0.093	-0.084	-0.341	-0.216	0.081	—

* $P < 0,05$

Артем Гребень

ВІЙСЬКОВА «МАГІЯ» ХАРАКТЕРНИКІВ

У статті розглянуто основні аспекти військової «магії» козаків-характерників. Схарактеризована специфіка їх бойової підготовки.

Ключові слова: характерник, козак, воїн, військове мистецтво.

Сам факт існування козаків-характерників повсякчас привертав увагу істориків і письменників. Втаємничені сторінки історії козацтва і характерництва, зокрема, досліджували Д. Яворницький [9] і М. Костомаров [5]. Висвітлювалась діяльність характерників і в деяких літературних творах. Зокрема, П. Куліш у «Чорній раді» згадує Кирила Тура, наділеного «магічними» знаннями [6]. Грунтовні розвідки про козаків-характерників і рівень їх бойової підготовки належать сучасним дослідникам Т. Каляндруку [3, 4] та Є. Луціву [7]. Однак чимало питань, пов'язаних з побутом козаків-характерників, залишаються малодослідженими.

Козаки-характерники – це представники вищого стану козаків, воїни, котрі виділялись з козацького оточення та були наділені таємними військовими знаннями. Вони були мудрими духовними наставниками, хранителями традицій і таємниць бойового мистецтва, яких шанували козаки. В основі терміна «характерник» – слово «характер», що означає сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що проявляється в поведінці та діяльності. Вживається слово «характер» і в значенні «твердість, сила волі». Тому, характерник – це воїн, який володіє своїм психічним станом, волею і завдяки цьому може впливати на волю інших людей [4, с. 32–33].

Найяскравішою і незвичайною рисою характерників була їх легендарна невразливість для куль і шабель. Завдяки цій «чарівній» властивості запорізькі «чародії» і потрапили в поле зору турків та поляків. Вірування ці були настільки міцні, що протягом трьох століть побутували серед українців і згодом були записані дослідниками, зокрема Д. Яворницьким [9], М. Костомаровим [5], В. Голобуцьким [7, с. 25–26], А. Скальковським [2] та ін.

Наприклад, історик А. Скальковський зазначав: «що їх жодна вогненна зброя, ні куля, ні гармата умертвити не може» [2]. М. Костомаров трактував характерника, як «чародія, якого не брала

куля» [5, с. 22]. В. Голобуцький писав, що характерники були «замовлені від кулі і шаблі» [7, с. 25]. Д. Яворницький зазначав, що між козаками «завжди були так звані «характерники», котрих ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля крім срібної, не брали» [9, с. 236].

В історичних джерелах згадуються факти, коли вороги, вважаючи, що звичайні кулі характерників не беруть, виготовляли їх зі срібла і освячували. Так, дослідники припускають, що ніжинського полковника І. Золотаренка, якого сучасники вважали характерником, було вбито саме срібною кулею [1, с. 176]. Схожі свідчення наводить і поляк Корятович, який брав участь у придушенні гайдамацького повстання, учасниками якого за легендами були чимало характерників [8, с. 25–26]. Збереглися і народні зображення таких невразливих характерників. Наприклад, картина «Козак-бандурист», якого не вражають кулі, намальована козаком Рибкою в 1834 р. [4, с. 30].

Ухиляння від куль пояснюється сучасними дослідниками використанням знаменитої техніки «гойдків», яка полягала у швидких рухах вперед, назад і у боки, коли вага плавно переносилася то вправо, то вліво. Також характерники використовували систему різноманітних швидких переміщень та присядок. За переказами, вони досконало володіли цим вмінням і навчали йому всіх бажаючих.

Важливою рисою військової майстерності козаків-характерників була неабияка швидкість реакції, що розвивалась під час тривалих і наполегливих тренувань. Вони могли безпомилково зреагувати на будь-які дії суперника та на частку секунди випередити його [4, с. 224–225]. Характерники застосовували уміння з перших же секунд бою використати чинник несподіванки, «збити ворога з пантелику» різними неочікуваними діями або вигуками. Все це і створювало серед ворогів містичний образ козаків-характерників, яких «звичайні кулі не беруть», і які можуть танцювати під кулями.

За легендами, козаки-характерники володіли мистецтвом ловити випущені у них стріли, кинуті списи, ножі чи сокири [4, с. 223]. Характерники розробили досконалу систему володіння холодною зброєю. Для цього існувала система відповідних вправ. Щоденно проводились навчальні бої – «ширмування» на шаблях, палашах, сокирах, ціпах, списах або змішаною зброєю. Наприклад, в одній руці вони могли тримати шаблю, а в іншій – келеп. Взагалі, вміння козаків-характерників майстерно ширмувати відразу з обох рук, при цьому ефективно підключаючи ще й ноги (знаменита техніка гопака), було їх основною відмінною рисою, чому дуже дивувались іноземці. Іншим оригінальним козацьким прийомом було мистецтво блискавично перекидувати шаблю або іншу холодну зброю з однієї руки в другу, що дозволяло ефективно завдавати несподівані для суперника удари [4, с. 211–212].

Нерідко козаки-характерники виступали у ролі лікарів, виконуючи функції як швидкої допомоги на полі бою, так і подальшого лікарського супроводу. Вони вивчали лікувальні можливості рослин та їх вплив на людський організм [4, с. 190–191]. Зазвичай характерники мали при собі капшук, у якому зберігали сухі трави: полин, материнку, девясил, каляндру (кінзу), естрагон (тархун). Порошок з цих рослин вони вживали з метою захисту від інфекційних хвороб [3, с. 63]. Також характерники використовували рослини, які допомагали втамовувати голод та спрагу. До них, наприклад, належали бульби любки-дволистої, властивості якої описав Є. Шморгун [8, с. 25].

Особливу увагу характерники приділяли вмінню керувати в бою своїми емоціями, бо володіння собою було запорукою успіху в бою [4, с. 151]. Крім того, вони опановували техніки, які допомагали злякати ворога, наприклад, бойовий крик, який ефективно використовувався для деморалізації ворога [4, с. 19]. Воїни постійно розвивали психологічні якості, які дозволяли їм досягати вершин досконалості в керуванні своїм духом та тілом.

Окремі дослідники висловлюють припущення, що козаки-характерники володіли гіпнотичними здібностями [4, с. 62]. Інформація про надзвичайні та ірраціональні можливості характерників міститься в численних легендах, де використовуються терміни «мана», «напустити ману» [3, с. 29–31].

Отже, «магія» козаків-характерників полягала у високому рівні військової майстерності, якого вони досягали завдяки розвитку кмітливості, винахідливості, умінню не лише пристосуватись до будь-яких умов, а й ефективно використовувати їх на свою користь. Тому, не дивно, що ця категорія козаків становила серйозну небезпеку для будь-якого ворога, бо вони завжди намагалися воювати з розумом, постійно шукаючи нові військові хитрощі.

Джерела та література:

1. Історія Русів / перекл. І. Драча, вступ. ст. В. Шевчука. – К. : Радянський письменник, 1991. – 318 с.
2. Каляндрук Т. Втрачена спадщина? Хто такі козаки-характерники [Електронний ресурс] / Т. Каляндрук. – Режим доступу: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=924
3. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Т. Каляндрук. – Львів : «Піраміда», 2007. – 287 с.
4. Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України / Т. Каляндрук. – Львів : «Піраміда», 2007. – 303 с.
5. Костомаров Н. И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н. И. Костомаров. – М. : «Чарли», 1994. – 768 с.
6. Куліш П. Чорна рада / П. Куліш. – Х. : Фоліо, 2006. – 288 с.
7. Луців Є. Хто такі характерники? / Є. Луців // Урок української. – 2000. – № 9. – С. 25–26.
8. Шморгун Є. Дивосил-зілля / Є. Шморгун. – К. : Веселка, 1980. – 111 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 578 с.

Ірина Давидко

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛЬНІ ВАРІАНТИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами поховального обряду)

У статті розглядаються особливості локальних зон поховальних пам'яток черняхівської культури. Особлива увага приділяється критеріям локалізації поховальних пам'яток та особливостям поховального обряду кожної локальної зони.

Ключові слова: черняхівська культура, поховальний обряд, поховальний інвентар, локальна зона.

Культурна єдність черняхівської культури виявляється у майже повній тотожності топографії і характеру поселень, у надзвичайній схожості деяких груп гончарної кераміки, а також у близькості знарядь праці, побутових предметів і дрібних прикрас. Проте при безперечній єдності загального вигляду черняхівської культури все-ж-таки виразно проступають істотні місцеві відмінності. Ці відмінності виявляються і в особливостях поховального обряду і поховальних споруд [3, с. 35]. Головною підставою виділення локальних груп для поховального обряду черняхівської культури є територіальне розміщення окремих груп могильників [12, с. 169].

Основна територія черняхівської культури простягається від Пруту на заході до лівобережжя Дніпра на сході, тоді як до південного заходу від Сунжа і верхів'їв Сейму і Сіверського Дінця пам'ятки її трапляються набагато рідше [6, с. 25; 9, с. 60]. Винятково малу заселеність можна відзначити для степової смуги, що відокремлює Середнє Подніпров'я від Північного Причорномор'я з прилягаючими до нього районами пониззя Дніпра. Таким чином, за густотою населення, територія черняхівської культури розпадається на кілька досить великих локальних зон, які, у свою чергу, складаються з менших скупчень пам'яток [8, с. 49–50].

М. Тиханова виділяє п'ять основних локальних груп черняхівських поховальних пам'яток: Середнє Подніпров'я та Східна Україна, Дніпрові пороги, Подністров'я, Нижній Дунай з Північно-Східною Трансільванією і Волинь [6, с. 25; 12, с. 169] (Додаток Б, Таб. 1). До цих локальних зон варто додати територію Північного Причорномор'я [7, с. 29–31]. О. Гей у своїх дослідженнях об'єднує Причорноморську зону та територію Дніпрових порогів на підставі спільності рис поховального обряду [3, с. 36].

Основний район, де були вперше відкриті пам'ятки черняхівської культури полів поховань, і, які є класичним зразком для визначення решти проявів цієї культури, це Середнє Подніпров'я [3, с. 36].

Поховальні пам'ятки середньодніпровської зони характеризує біритуалізм [3, с. 37; 8, с. 52]. У межах регіону виділяють дві групи могильників з різними показниками. До першої групи належать могильники Косаново та Компанійці. Для цієї групи характерний низький та середній рівень інгумацій (18–78 %). Другій групі притаманний високий показник інгумацій (78–100 %). Два могильники, Переяслав-Хмельницький та Дерев'яна, стоять між цими групами і мають низькі показники інгумацій. У Переяславі-Хмельницькому відкриті могили з заплечиками та підбоями [6, с. 32]. У регіоні в цілому переважає германський елемент та північна орієнтація похованих, присутні сарматські впливи [5, с. 398; 23, с. 38].

У межах Східної України виділяють також дві групи могильників. Для першої групи характерний середній показник інгумацій (50–69 %), але на одному некрополі зафіксовано виключно кремації. Переважає у регіоні північна орієнтація в похованнях. Друга група поховань характеризується високим показником інгумацій (98–100 %). Для регіону характерна західна орієнтація поховань [6, с. 36; 12, с. 170]. У Боромлі зафіксовано значний показник ям з заплечиками, є могила з підбоєм [10, с. 95–101]. На досліджених пам'ятках переважають інгумаційні поховання, проте, на думку дослідників, у давнину ситуація була іншою, оскільки тілоспалення зазвичай розташовані досить близько до сучасної поверхні і часто руйнувались оранкою або під час будівництва [1, с. 64]. Припускають, що співвідношення між інгумаціями та кремаціями на всіх могильниках зони 1 : 1 або 3 : 1 [3, с. 38]. Поховані зазвичай лежать у випростаному положенні на спині головою на захід або з відхиленнями до півночі чи півдня [12, с. 172]. Частими є орієнтації на південний захід та північний схід, не зафіксовано жодного поховання з орієнтацією на південний схід. За ознакою просторової орієнтації середньодніпровські могильники ділять на 2 групи. До першої належать Кантемирівка, Ромашки, Маслово. До другої – Переяслав-Хмельницький, Черняхів, Журавка [6, с. 35].

У межах даної зони відомі тілоспалення двох типів – з похованням решток в урнах та ямах, проте переважають урнові [11, с. 43]. Спалення відбувалося на стороні, інвентар у таких похованнях зазвичай відсутній. Разом з перепаленими кістками похованого, ретельно очищеними від вугілля поховального вогнища, у поховання вміщували металеві прикраси одягу і поховального інвентаря, які не мали слідів вогню. В інших випадках померлого спалювали разом з інвентарем,

про що свідчать знахідки розплавлених намистин і скляних посудин (у Маслові, Переяславі-Хмельницькому) [11, с. 44; 12, с. 172]. У тілоспаленнях містяться зазвичай цілі посудини. Ця особливість простежується майже в усіх могильниках. Винятком є лише Кантемирівка та Переяслав-Хмельницький [12, с. 173].

Найбільш характерний інвентар регіону – кераміка, пряслиця та намистини [3, с. 39; 12, с. 170–174]. У двох похованнях з Ромашок знайдено зброю (наконечники стріл) [12, с. 170–174]. Інші види інвентарю трапляються рідко. Всі могильники середньодніпровської зони ґрунтові. Окремі курганні поховання зафіксовано лише у Ромашках і Кантемирівці [3, с. 39].

У середньодніпровських могильниках відомі всі типи конструкції поховальної ями: проста (чотирикутна або овальна), з рівчачком або заглибленням на дні, з приступкою, підбосом, катакомбою [6, с. 37].

Матеріали середньодніпровських могильників надають інформацію для культурно-етнічного аналізу. Такі риси, як заплечики, підбої, перехрещені ноги похованого, специфічні типи прикрас переважають на могильниках південної частини регіону (Журавка, Переяслав-Хмельницький). Концентрація таких рис пов'язана зі значним сарматським елементом у черняхівській культурі на цій території [5, с. 398–401; 6, с. 37]. Північно-східні елементи досить виразно представлені через специфічний ліпний посуд у похованнях у Черняхіві, Ромашках, Дерев'яному [6, с. 37]. Крім того, на могильниках Обухів та Бугаївка досліджено кілька поховань, в яких знайдено ліпну кераміку та речі, типові для київської культури. Наявність таких знахідок засвідчує присутність слов'янського елементу у черняхівській культурі. Окремі поховання мають аналогії з вельбарськими похованнями північної Польщі [3, с. 39]. Загалом могильники з такими рисами тяжіють до північної частини черняхівської культури на Подніпров'ї [6, с. 37].

Характерна для переважної більшості черняхівських могильників риса – біридуалізм – характерна і для поховань Верхнього Подністров'я і Західної Волині. Регіон має середній та високий показники інгумацій (44–100 %) [6, с. 37; 8, с. 53–55]. В. Баран відзначає складнощі, пов'язані з визначенням розміщення на могильниках певних груп поховань та їх планування [1, с. 64]. Привертає увагу те, що поховання з трупоспаленнями простежені лише на могильниках, досліджених археологами. Особи, які випадково знаходили черняхівські поховання, повідомляли лише про відкриті кістяки людей. Поховання в урнах, а тим більше в ямках, не привертати їхньої уваги [1, с. 65]. Проте на підставі досліджень археологами могильників Острівці та Чернелів Руський можна зробити висновок, що і тілопокладення і тілоспалення були характерні для регіону Верхнього Подністров'я та Західної Волині [1, с. 66].

Серед поховань з кремаціями виділяються поховання в урнах, що кількісно переважають, та в ямках [11, с. 50]. Спалені кістки завжди були очищені від решток поховального вогнища і супроводжувалися посудинами та іншими предметами побуту [1, с. 66]. На підставі досліджень на могильнику Острівці, М. Смішко зробив висновок про існування двох типів кремацій в ямках: до першого належать поховання, в яких рештки спалених кісток складено в ямку і зверху прикрито уламками декількох різних посудин, другий тип поховань характеризується наявністю в ямці кількох посудин – чотирьох або п'яти, поставлених у ряд на дно ямки. М. Смішко вдалося прослідкувати контури поховальної ями у двох випадках. Яма мала чотирикутну видовжену форму. Поховані лежали на спині, у двох випадках – на боці з підігнутими ногами. Орієнтовані головою на північ, деякі – на північний захід, північ – північний захід, північ – північний схід, схід. Поховання супроводжувалися

посудинами та іншими предметами побуту. Деякі поховання досить бідні. Зокрема, на похованні № 9 на Острівці (розкопки М. Смішка) була виявлена лише одна бронзова фібула. Найбільш багатий інвентар мало поховання, у якому знайдено десять гончарних посудин, бронзову поясну пряжку і кістяний гребінь [1, с. 65–66].

Загалом у похованнях на Верхньому Подністрів'ї виявлено різну кількість інвентаря (посуд, прикраси, знаряддя праці, предмети побуту). Слід відзначити, що у похованнях гончарний посуд кількісно переважає над ліпним [1, с. 66; 12, с. 180]. У похованнях зі скорченим кістяком привертає увагу наявність багатих намист, складених з пастових намистин різного кольору, серед яких трапляються сердолікові та бурштинові [6, с. 31]. Досліджено також поховання з підігнутими ногами та деформованими черепами (Острівець, Чернелів Руський, Чистилів) [1, с. 66; 12, с. 181]. Ями з заплечиками знайдені на могильнику Чернелів-Руський, де відмічено найвищий показник поховань з західною орієнтацією (23 %), а також в Петриківцях, де є поховання з південною орієнтацією. Підбійну могилу досліджено в Малиновцях – найпівденнішому могильнику на кордоні з регіоном «Молдова» [6, с. 37]. На думку Ю. Кухаренка, це свідчить про наявність сарматських рис у поховальному ритуалі або їх пережитків [5, с. 401].

Могильники північно-причорноморської зони, крім Ранжевого, презентують два обряди поховань – кремації та інгумації [6, с. 37; 7, с. 29–33]. Відсоткове співвідношення їх варіюється на різних могильниках. За цією ознакою вони діляться на дві групи: з різкою перевагою тілопокладень та біритуальні [7, с. 29–33]. Так, до першої групи належать Ранжеве, Коблево, Вікторівка, до другої – Гаврилівка, Волоське, Ново-Александрівка, Привільне [4, с. 41–49; 7, с. 29–33]. Варто відзначити, що обидві групи досить чітко локалізуються. Біритуальні могильники і Кам'янка розташовані у пониззі Дніпра, а могильники, де переважають тілопокладення (Коблево, Ранжеве, Вікторівка) – на Чорноморському узбережжі [3, с. 43–44; 6, с. 38]. Загальна кількість досліджених тілоспалень у нижньодніпровській зоні становить третину від усіх досліджених поховань. Кількість ямних поховань і кремацій в урнах приблизно рівна [3, с. 45–46]. Урнові тілоспалення поділяються на кілька груп: поховання в одній урні; у кількох урнах під кришками, якими слугували цілі посудини або їх уламки; в урнах, вставлених ще в одну або кілька посудин [2, с. 152].

У північно-причорноморській зоні досліджено 150 тілопокладень. Кістяки померлих орієнтовані звичайно на північ, північ – північний схід, північ – північний захід, північний захід, захід, південний захід – захід, південний захід. Рідко трапляються поховання, орієнтовані на північний захід – захід, північний схід, схід, південь. У межах цієї зони виявлено всі види конструкції поховальної ями. Найбільш характерна проста форма, що не залежить від орієнтації кістяка. Можна відзначити лише, що всі поховання у катакомбах орієнтовані на північ [3, с. 48]. Майже в усіх могильниках виявлено кам'яні закладки, рідше – дерев'яні перекриття. Поховання з кам'яними закладками становлять приблизно половину від загальної кількості тілопокладень у північно-причорноморській зоні [7, с. 30]. На могильниках вони розподіляються нерівномірно. Найбільша їх кількість у Ранжевому, Кобліві і Гаврилівці. Положення більшості померлих у похованнях північно-причорноморської зони – випростане не спині, найчастіше з витягнутими ногами [3, с. 48–49].

Відмінною рисою могильників північно-причорноморської зони є наявність поховань, в яких дно могильної ями підмазане зеленкуватою глиною [7, с. 30].

Найчастішими знахідками у похованнях є глиняний посуд, здебільшого битий, намистини, фібули, знаряддя праці, пряжки, гребені, пряслиця, скляний посуд, вироби з бурштину. У заповненні

могильних ям трьох поховань знайдені панцирі черепах. Присутні також рештки жертвовної їжі у вигляді кісток тварин та птахів [3, с. 48–49; 7, с. 30].

М. Тиханова в окрему локальну групу виділяє нижньодніпровські пам'ятки [12, с. 175]. Вони розташовані на південно-східному кордоні черняхівської культури і представляють великий інтерес для характеристики даного регіону. Найкраще дослідженим у цьому регіоні є могильник біля с. Привільного та біля с. Ново-Александрівка [2, с. 148–192].

У регіоні прослідковано низький та середній показники інгумацій (0–53 %) та дуже високий показник поховань з північною орієнтацією [2, с. 148–192]. Посудин у похованнях регіону менше і речі групуються біля голови похованого, біля поясу та ступнів ніг [7, с. 31]. Серед трупоспалень зустрічаються поховання спалених решток в поховальних урнах, а також без урни, в ямках, прикриті уламками посуду, цілою посудиною або просто каменем. Аналогії останньому простежуються на території Верхнього Дністра, відсутні вони у Середньому Подніпров'ї [12, с. 188].

На могильнику у Ново-Александрівці виявлено трупоспалення у двох варіантах: залишки спалення в урні, накритій зверху перевернутою посудиною, та у вигляді гірки кальцинованих кісток, змішаних з інвентарем [2, с. 167–174]. Скоріш за все, спалювання небіжчика здійснювалося зі всім поховальним інвентарем і відбувалося на стороні, оскільки на території самого могильника жодних слідів вогнища виявлено не було [12, с. 188]. На могильниках Нижнього Подніпров'я в цілому переважає германський елемент [6, с. 38]. Проте Е. Симонович відмічає також виражені скіфо-сарматські риси [5, с. 395–396].

Отже, варто відзначити, що для черняхівського поховального обряду на всій території культури характерна значна різноманітність. За невеликим виключенням могильники мають біритуальний характер. Згідно статистиці, серед досліджених могильників інгумації переважають над кремаціями і складають близько 70 %.

М. Щукін пропонує виокремлення локальних зон черняхівської культури, ґрунтуючись на етнічному компоненті та територіальному розташуванні груп пам'яток. Перша група локалізується ним у межиріччі верхів'їв Дністра і Західного Бугу. На думку дослідника, специфікою її є майже повна відсутність могильників і сформувалася вона на основі пшеворсько-зарубинецької групи пам'яток попереднього часу. Сусідня волинська група теж володіє своєю специфікою, що виражається, перш за все, у переважанні вельбарських елементів. Волинську групу М. Щукін пов'язує з впливами готів-гепідів. Третю групу утворили пам'ятки північно-східного черняхівського ареалу в межах верхів'їв лівих приток Дніпра, де спостерігається спільність пам'яток черняхівської і київської культур. В останню, четверту групу, об'єднані пам'ятки узбережжя Чорного моря між гирлами Дунаю та Дніпра. Більш значний тут і відсоток поховань, що зберігають скіфо-сарматські традиції – катакомби, підбої, так звані могили із заплечиками. Якщо в цілому в масиві черняхівської культури вони складають всього 1 %, то в прибережній зоні – до 20 % [13, с. 165–167].

Від основного масиву черняхівських пам'яток північно-причорноморську групу відокремлює виразна зона порожнечі [3, с. 62–66; 13, с. 117–119] (Додаток А, Рис. 1). Не виключено, що саме згадана зона порожнечі відокремлює ареали розселення остготів-гевтунгів (степових готів) та вестготів (лісових готів). Асоціація з готами, східними і західними, виникла, ймовірно, коли ті та інші знаходилися вже в Іспанії і Італії. Тому нас не повинно дивувати, що межа, яка розділяє два угруповання носіїв черняхівської культури, проходить не в меридіанальному, а в широтному напрямі. Якщо врахувати спотворення при перенесенні географічних реалій сфери земної кулі на площину

карти, то насправді згадана зона порожнечі буде направлена по лінії південний-захід – північний-схід. Проте ця проблема також вимагає подальшого опрацювання [13, с. 165–167].

Важче використовувати в якості критерію поділу на локальні зони етнічний компонент. Причиною цього є відсутність чіткої локалізації певних етнічних рис у конкретних районах поширення черняхівських могильників. Так, германський елемент представлений на всій території черняхівської культури на Україні. У найчистішому вигляді він представлений у Західній Україні (районах Верхнього Подністров'я та Західної Волині) [6, с. 39]. Сарматський елемент – поховання з північною орієнтацією в ямах з підбоями та заплечиками – частіше виступає як додаток до основного, германського елемента [5, с. 395–405; 8, с. 56]. У такому вигляді сарматський компонент представлено на могильниках Середнього Подніпров'я та Західної України [5, с. 395–405]. Пізньоскіфський елемент представлений у Північному Причорномор'ї у чистому вигляді (Ранжеве, Холмське) та у поєднанні з іншими елементами (Фурманівка, Гаврилівка, Вікторівка) [7, с. 29–32]. У Середньому Подніпров'ї він домінує на могильниках Канів, Данилова Балка, Журавка, Боромля, Курники. Присутній і на інших могильниках середньодніпровського регіону, але у поєднанні з германським елементом [6, с. 38].

Таким чином, на підставі розгляду локальних зон черняхівських поховальних пам'яток та виділення спільних рис та відмінних рис їх поховального обряду, вдалося виокремити три великі групи у межах території сучасної України. Першу і найбільшу становлять поховальні пам'ятки Середнього Подніпров'я. Це найкраще досліджена територія. Друга група – пам'ятки Верхнього Подністров'я та Західної Волині. Третя – могильники Північного Причорномор'я та Нижнього Дніпра, які на підставі спільності ознак поховального обряду О. Гей розглядає як одну групу.

Критеріями порівняння поховального обряду черняхівських поховань різних локальних зон є:

1. Співвідношення тілоспалень і тілопокладень.
2. Співвідношення підкришкових спалень та спалень без покриття.
3. Наявність інвентаря у спаленнях.
4. Склад інвентаря.
5. Орієнтація інгумаційного поховання.
6. Конструкція могильної ями.
7. Положення кістяка.
8. Споруди у могильній ямі, оформлення дна.

Спільними ознаками поховального обряду трьох локальних зон є:

1. Біритуалізм.
2. Аналогічний склад поховального інвентаря.
3. Серед кремацій переважають урнові, також характерна наявність кришки урни у вигляді цілої посудини або її частини.
4. Поховані орієнтовані головою на північ, деяк – на північний захід, північ – північний захід, північ – північний схід, схід. Інші напрямки орієнтації трапляються рідше або не представлені зовсім.
5. Найчастіше простежено звичайні ями чотирикутної форми. Значний відсоток становлять поховання з заплечиками, підбоями.
6. На могильниках всіх локальних зон представлені тілопокладення, в яких похований лежить на спині у випростаному положенні.

Спільні риси поховального обряду різних локальних зон вкотре доводять цілісність черняхівської спільності. Відрізняється поховальний обряд черняхівської культури різних локальних зон наявністю чи відсутністю певних етно-культурних рис. Етно-культурні відмінності доводять пануючу у сучасній історіографії тезу про поліетнічний характер черняхівської культури.

Джерела та література:

1. Баран В. Д Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу) / В. Д. Баран. – К. : Наукова думка, 1981. – 270 с.
2. Брайчевская А. Т. Черняховские памятники Надпорожья (по материалам раскопок и разведок И. М. Фещенко, А. В. Бодянского и автора) / А. Т. Брайчевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1960. – № 82. – С. 148–192.
3. Гей О. О. Середньодніпровська і північнопричорноморська зони черняхівської культури (за матеріалами поховального обряду) / О. О. Гей // Археологія. – 1980. – Вип. 34. – С. 35–52.
4. Кухаренко Ю. В. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное / Ю. В. Кухаренко // Советская археология. – 1955. – № 22. – С. 41–49.
5. Магомедов Б.В. Сарматские элементы в черняховском погребальном обряде / Б. В. Магомедов // Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel-und Osteuropa. – Łódź, 2000. – С. 392–405.
6. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса / Б. В. Магомедов. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2001. – 275 с.
7. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. – К. : Наукова думка, 1987. – 250 с.
8. Махно Є. В. Знову про локальні варіанти черняхівської культури / Є. В. Махно // Археологія. – 1970. – Вип. 24. – С. 49–58.
9. Махно Е. В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов / Е. В. Махно // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1970. – Вып. 121. – С. 60–64.
10. Некрасова А. Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья / А. Н. Некрасова // Готы и Рим : сборник научных статей / [науч. ред. Р. В. Терпиловский]. – К. : Стило, 2006. – С. 87–201.
11. Сыманович Э. А. Погребения с трупосожжениями на черняховских могильниках / Э. А. Сыманович // Сыманович Э. А. Погребальные обряды племен черняховской культуры / Э. А. Сыманович, Н. М. Кравченко. – М. : Наука, 1983. – С. 41–78.
12. Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры / М. А. Тиханова // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 168–194.
13. Щукин М. Б. Готский путь / М. Б. Щукин. – Спб. : Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.

Додаток А. Ілюстрації

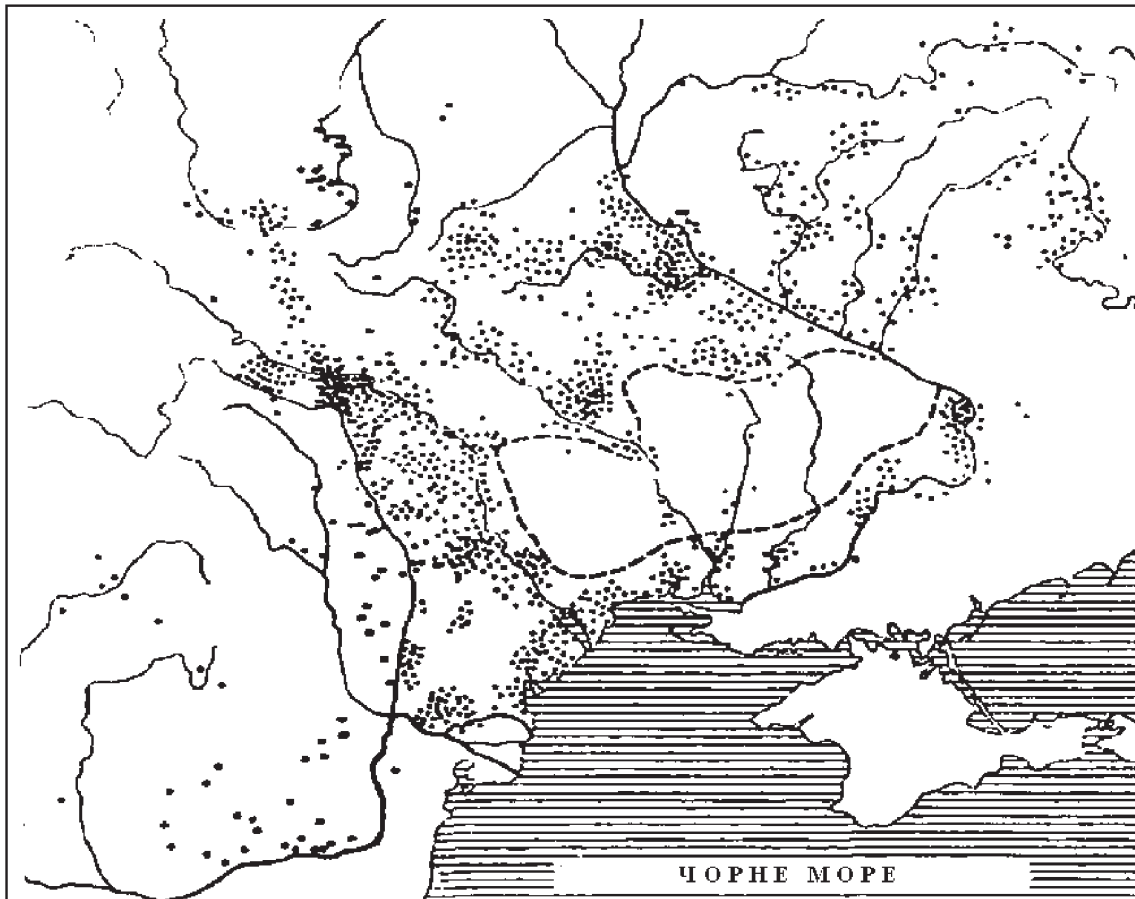

Рис. 1. Карта поширення пам'яток черняхівської культури (за О. Гей)
На ній чітко видно зону порожнечі у степовій смузі [13, с. 165]

Додаток Б. Таблиці

Таб. 1. Кількісні показники найвідоміших черняхівських могильників території України (за Б. Магомедовим) [6, с. 202]

Назва	Загальна кількість	Інгумації	%	Кремації, %	Просторова орієнтація (%)					Констр., %		
					Пч	Зх	ПчЗх	Сх	Пд	Зпл.	Пдб.	Кат.
Західна Україна, Подніпров'я												
Ружичанка	72	34	47	53	82	18						
Малиновці	15	8	53	47	100						13	

Бережанка	9	6	67	33	100							
Раковець	21	15	71	29	100			2				
Петрівці	47	39	83	17	98			2				
Центральна Україна, Подністров'я												
Рижавка	55	11	20	80	100							
Компаніїці	116	36	31	69	86	11		3		3		
Косаново	121	39	32	68	76	24			3			
Маслово	91	29	32	68	96	4						
Соснова	51	19	37	63	82	6		6	6			
Переяслав-Хмельницький	42	19	45	55	67	28			5	32	11	
Велика Бугаївка	51	25	49	51	100							
Канів	19	15	79	21	47	53				12	6	
Данилова Балка	15	14	93	7	57	43				36	7	
Журавка	125	124	99	1	40	59		1		44	1	
Заячівка	15	15	100		53	40		7				
Курники	27	27	100		52	48				48		
Східна Україна, Середнє Подніпров'я												
Павлюковка	9			100								
Лохвиця	20	12	60	40	83	17						
Кантемирівка	13	9	69	31	100				8	8	8	
Успенка	36	27	75	25	93	7						
Боромля	48	47	98	2	66	34				21	4	
Нижнє Подніпров'я, Дніпрові пороги												
Ново-Александрівка	5	1	20	80	100							
Привільне	28	10	36	64	90	10						
Волоське	4	2	50	50	100							
Кам'янка-Дніпра	12	1	8	92	100							
Причорномор'я, Нижній Дунай												
Гаврилівка	96	54	56	44	51	47		2		15	3	
Вікторівка	14	12	86	14	50	50				50	25	
Фурманівка	25	22	88	12	74	26				14	46	5
Миколаївка	8	8	100		100					24	38	38
Городок	9	3	33	67	100							
Коблево	58	50	86	14	74	26				54	18	12

Зпл. – ями із заплечиками; Пдб. – підбій; Кат. – катакомба.

ШЕДЕВРИ ЕЛЛІНО-СКІФСЬКОЇ ТОРЕВТИКИ З КУРГАНІВ СКІФСЬКОЇ ЗНАТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В статті схарактеризовано зразки стародавнього ювелірного виробництва елліно-скіфського стилю з курганів Північного Причорномор'я. Особлива увага приділяється техніці виготовлення шедеврів торевтики.

Ключові слова: торевтика, елліно-скіфське мистецтво, Скіфія.

Вже майже два століття минуло від часу розкопок кургану Куль-Оба (1830 р.), в якому вперше були виявлені шедеври стародавнього ювелірного виробництва – вироби із золота, електру та срібла, виконані у елліно-скіфському стилі, які по праву вважаються феноменом світового мистецтва. Відтоді в курганах скіфської аристократії (Чортмлик, Солоха, Товста Могила тощо) були знайдені інші подібні твори, котрі відрізняються надзвичайно високою художньою майстерністю та технікою виконання. Це дало всі підстави розглядати їх як історико-культурне явище, притаманне Північному Причорномор'ю на певному етапі його розвитку.

Знахідки унікальних художніх виробів в курганах скіфської знаті були обумовлені релігійними уявленнями кочівників, насамперед, поховальним культом. Скіфи вірили в життя померлих після смерті, про що свідчать складні поховальні споруди та величезна кількість дорогоцінних речей у могилах, серед яких і зустрічаються шедеври ювелірного виробництва [1, с. 61–62].

До шедеврів (шедевр – з французької – головна робота, визначний твір) елліно-скіфського мистецтва сьогодні відносять цілий ряд предметів культу, розкоші та побуту скіфської знаті: золоту чашу та електровий і срібний келихи з кургану Куль-Оба; срібну вазу та золоте окуття горита із кургану Чортмлик; золотий гребінь, чашу та окуття піхов меча з кургану Солоха; золоте окуття горита з Мелітопольського кургану; срібну з позолотою чашу з кургану Гайманова Могила; золоту пектораль та окуття піхов меча із кургану Товста Могила, деякі інші речі. Згадані вироби привертали увагу багатьох дослідників. Втім, зазвичай науковці розглядали тільки один з аспектів, пов'язаних з їх появою та побутуванням. Так, елліно-скіфському мистецтву як історико-культурному явищу присвятили свої праці В. Д. Блаватський та М. В. Русяєва. Про техніку художньої обробки металу (торевтики) в своїх працях писали Е. О. Прушевська, Н. А. Онайко, М. Ю. Трейстер, Р. С. Минасян, О. П. Підвисоцька та І. Г. Черняков. Семантику виробів розглядали Д. С. Раєвський, С. С. Бессонова та О. В. Переводчикова.

Терміном «елліно-скіфське мистецтво» визначають ту художньо-символічну творчість, яка стала результатом контакту греків та місцевих племен Північного Причорномор'я, тобто скіфів. Це мистецтво є локальним варіантом «скіфського звіриного стилю», що сформувався в степах Євразії у VIII – VII ст. до н. е. [7, с. 65]. В IV ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї склались сприятливі умови для синкретизму грецької культури та скіфської. Скіфський звіриний стиль став помітно відроджуватись, на зміну йому прийшов елліно-скіфський [2, с. 132].

Семантика виробів елліно-скіфської торевтики обумовлена взаємовпливом грецьких та скіфських традицій. Грецька форма органічно поєднувалась зі скіфським змістом. Взаємовплив сприяв антропоморфізації образів звіриного стилю, оскільки стародавні зооморфні образи були мало пристосовані для зображень міфологічних сюжетів, покликаних підтвердити могутність царської

влади Великої Скіфії. В той же час, традиційні сцени терзання та боротьби звірів також побутували. Вони означали неперервність життєвого циклу, відродження через знищення – таке уявлення про циклічність Всесвіту було притаманне як скіфам, так і грекам [1, с. 79–81].

В археологічній літературі висловлено припущення про місцеве, північно-причорноморське походження шедеврів торевтики, знайдених в скіфських курганах. Центром їх виробництва був, скоріше за все, Боспор [5, с. 7]. Таке припущення обґрунтовується сюжетно-стилістичною спорідненістю шедеврів елліно-скіфського мистецтва та монет пантикапейського карбування, на що одним з перших звернув увагу ще М. І. Ростовцев [9, с. 446], а також даними археології (залишки ливарного виробництва в Пантикапеї) [10, с. 146]. Однак, А. П. Манцевич висувала думку про фракійське походження цих виробів, засновану на відкриттях у північній частині Балканського півострова курганів, що містять багаті поховання, аналогічні відкритим у Північному Причорномор'ї, а також наявності в цьому регіоні необхідних для розвитку метало-пластики природних ресурсів (деревина, залізо, мідь, золото, срібло) [3, с. 11–12]. Висловлювалась також думка про можливість створення шедеврів торевтики в одному з найбільших античних центрів, ймовірно, в Афінах, які на той час, в IV ст. до н.е., були значним культурним центром, у тому числі ювелірного виробництва [8, с. 112]. Втім, гіпотези про грецьке та фракійське походження шедеврів торевтики зі скіфських курганів не знайшли підтримки у фахівців.

Відомо, що боспорські торевти майстерно володіли різноманітними прийомами в техніці виготовлення високохудожніх прикрас та посуду з дорогоцінних металів. Окуття горитів та піхов мечів виготовлялись за допомогою штампуги, завдяки якому із золотих листів отримували відтиск з рельєфним зображенням [6, с. 78].

При виготовленні таких шедеврів торевтики, як ваза з кургану Чортюк, гребінь із кургану Солоха, пектораль із Товстої Могили, та інших, стародавні майстри-ювеліри застосовували різноманітні технологічні операції: лиття за витопленими восковими моделями, плавлення, відливання, вальцювання, волочіння, фігурне вирізання, пробивання, кування металу, карбування, гравірування, паяння, інкрустація. Більшість деталей виготовлялась окремо, що передбачало складний процес зборки за допомогою різноманітних пристроїв, а також подальшу доробку – шліфування, емалювання тощо [4, с. 35–40].

Загалом, у вивченні окремих шедеврів елліно-скіфської торевтики досягнуті значні результати. Однак, узагальнюючі праці, які б увібрали в себе всі аспекти даної проблеми, відсутні. Як наслідок – велика кількість питань і на сьогодні є нерозв'язаною. Так, нез'ясованим лишається питання про причини та спосіб надходження цих коштовних речей до Скіфії – їх тогочасна ринкова вартість була надзвичайно високою, що погано узгоджується з економічним потенціалом скіфського кочового суспільства.

Джерела та література:

1. Бессонова С. С. Религиозные представления скифов / С. С. Бессонова. – К. : Наукова думка, 1983. – 140 с.
2. Блаватский В. Д. Античная археология и история / В. Д. Блаватский. – М. : Наука, 1985. – 280 с.
3. Манцевич А. П. О происхождении предметов торевтики из курганов скифской эпохи по материалам Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // Тезисы докладов и сообщений на конференции по вопросам скифо-сарматской археологии. – М., 1967. – С. 11–13.
4. Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу : [Підручник для студентів вищих художніх навчальних закладів] / О. І. Мінжулін. – К. : Спалах, 1998. – 230 с.

5. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV –II вв. до н. э. / Н. А. Онайко / Археология СССР. Свод археологических источников. – М. : Наука, 1970. – Вып. Д1–27. – 128 с.
6. Онайко Н. А. Заметки о технике боспорской торевтики / Н. А. Онайко // Советская археология. – 1974. – № 3. – С. 78–86.
7. Переводчикова Е. В. Язык звериных образов: очерки искусства Евразийских степей скифской эпохи / Е. В. Переводчикова. – М. : Восточная литература, 1994. – 207 с.
8. Підвисоцька О. П. Пектораль – видатна пам'ятка стародавнього ювелірного мистецтва / О. П. Підвисоцька, І. Т. Черняков // 175 лет Керченскому Музею Древностей [Материалы международной конференции (27–29 июля 2001 г.)]. – Керчь, 2001. – С. 112–113.
9. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор: критическое обозрение памятников литературных и археологических / М. И. Ростовцев. – Ленинград : Издательство Российской Академии Истории Материальной Культуры, 1925. – 622 с.
10. Трейстер М. Ю. Новые данные о художественной обработке металла на Боспоре / М. Ю. Трейстер // Вестник древней истории. – 1984. – № 1. – С. 146–160.

Оксана Ланько

ІНТЕР'ЄР ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ ТАЛ'ЯНКИ)

У статті розглянуто результати археологічних досліджень так званих площадок та моделей жител, виявлених в Черкаській області, що дозволяють реконструювати інтер'єр трипільського житла.

Ключові слова: трипільська культура, Тальянки, житло, площадка, піч, лежанка, жертвовник.

Питання, пов'язані з розумінням будівельних принципів у населення, яке залишило пам'ятки трипільської культури, цікавлять дослідників уже більше ста років. Залишки трипільських будівель – «площадки» – один з основних об'єктів польових археологічних досліджень. Їх інтерпретація становить значний інтерес, особливо в контексті розвитку культури і технологічних досліджень в архітектурі. Останнім часом завдяки експериментам з будівництва і спалювання моделей трипільських будинків, появи нових праць та нових припущень про конструктивні особливості в домобудівництві, з'явилася можливість ще раз звернутися до проблеми інтер'єру трипільського житла. Особливо завдяки експериментам, що проведені на поселенні Тальянки Трипільською експедицією Інституту археології НАН України та заповідником «Трипільська культура».

Поселення Тальянки (с. Тальянки, Тальнівського району Черкаської області) почало систематично досліджуватися з 1981 р. Площа одного з найбільших нині відомих поселень-гігантів трипільської культури близько 450 га. Датується воно першою третиною III тис до н. е. та відноситься до томашівсько-сушківської групи. У плані це витягнутий овал, орієнтований довгою віссю з північного заходу на південний схід. Довжина поселення близько 3 км, а ширина

– в середньому 1,5 км. З 1981 по 2010 рр. на поселенні розкопані залишки 45 наземних і однієї заглибленої споруди [7].

Виявив поселення топограф К. В. Шишкін у результаті дешифровки аерофотознімків округи Побужжя у 1960-х рр. На цих знімках добре читаються екліптичні структури, помітна квартальна забудова у центрі поселення. В окремих місцях відмічені конкретні будівлі, площі, вулиці. Для пояснень К. В. Шишкін запросив уманського краєзнавця В. О. Стефановича, який добре знався на археологічних пам'ятках Уманщини. Виявилось, що позначені на знімках структури відповідають уже відомим трипільським поселенням. Проте, якщо раніше найбільшим трипільським поселенням вважалася Володимирівка, площею близько 60 га, то площа окремих виявлених на аерофотознімках структур сягала 100 – 450 га [4, с. 80].

Геоманітна зйомка, що була проведена у 1983 – 1986 рр., дозволила визначити не тільки систему забудови, орієнтацію споруд, але і їх приблизну кількість – 2700. План поселення є замкнутим із зовнішнього боку контуром у вигляді двох оперізуючих рядів прямокутних в плані споруд. У середині замкнутого поясу читаються радіальні ряди, що йдуть від внутрішнього (другого) оперізуючого ряду до центру поселення. Внутрішня радіальна забудова в основному тяжіє до країв поселення, залишаючи в центрі вільну площу розміром близько 60 га, що служила, мабуть, місцем зборів жителів поселення і як загін для худоби на випадок небезпеки. Слід зазначити, що в межах як оперізуючих, так і радіальних рядів забудови житла розташовувалися не рівномірно, а групами – найчастіше по 4 споруди. Відстань між ними в межах групи коливається від 2 до 3 м, а між групами – від 8 до 20 м. Можливо, якщо в кожному з будинків жила одна парна сім'я, то група будинків була житлом великої родини – основного господарського осередку трипільського суспільства [6, с. 8].

Однією з основних ознак, які характеризують трипільську культуру є так звані «площадки» – скупчення обпаленої глини на місці древніх будівель. Довгий час, щодо їхнього призначення, існувало дві точки зору. Ще на ранньому етапі вивчення культури В. В. Хвойка, Е. Р. Штерн вважали їх залишками «будинків мертвих», а М. Ф. Біляшівський, В. А. Городцов, О. А. Спіцин – підлогами житлових будинків. У 20 – 30-ті роки ХХ ст. переважала думка про те, що трипільські площадки є залишками будівель житлового і господарського призначення [5, с. 30].

На поселенні Тальянки розкопано близько 10 тис. м², що дозволило реконструювати трипільське житло. На сьогодні загальна кількість житлогосподарських комплексів добігає 50. Усі вони мають прямокутну за формою площадку, яка в довжину сягає від 7 до 20 м і шириною від 4,5 до 6 м. Житла трипільців були переважно двоповерхові, а окремі мали й вищі надбудови. Вони займали площу від 50 до 300 м².

Перший поверх мав господарське призначення. Тут виготовляли кам'яні та крем'яні знаряддя, вичиняли шкури, виробляли посуд, ткали, мололи зерно на жорнах – зернотерках. Як вважає В. О. Круц, стіни першого поверху споруд були у вигляді дерев'яного зрубу. Стіни другого поверху були полегшеними – стовпова конструкція, обплетена лозою або тріскою та обмашена з двох боків глиною. Судячи по знахідках моделей жител (Коломійщина II, Рассохуватка, Ворошилівка), дахи трипільських будинків були двосхилими. За даними розкопок, вхід у житло розташовувався з торцевого боку [6, с. 8]. У 2011 р. Трипільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України зафіксовано унікальну знахідку. Вперше виявлено фрагмент дверей трипільського житла, що являв собою глиняний каркас (дерево всередині давно згнило) і датується III – II тис. до

н. е. Одвірок прикрашено орнаментом із трикутників, розміщених основою донизу. Як вважають фахівці, це знаки-обереги, які захищали мешканців від небажаного втручання зовнішніх сил [2, с. 11].

На рівні другого поверху, входу в житлову кімнату передували сіни, що займали 1/4 або 1/3 об'єму поверху. У протилежній стіні входу розміщувалося кругле вікно, що служило для освітлення приміщення і виведення диму (якщо топилося «по-чорному»). Стіни штукатурили, фарбували, місцями розмальовували [6, с. 9].

Міжповерховим перекриттям слугувала платформа – тобто на стіни першого поверху як дерев'яний настил вкладалися (впоперек довгої осі житла) цілі та колоті колоди, великі плахи, на які наносився товстий (до 20 см) шар глини з домішками полови. На підлозі другого поверху розміщувалися печі, лежанки, жертovníки, підвищення, основний господарський та побутовий інвентар [3, с. 75].

В останні роки роботи на поселенні Тальянки проводилися в північно-західному секторі, де в силу певних причин площадки залягають на значній глибині і абсолютно не пошкоджені плугами. Це дало можливість виявити всі нашарування та деталі інтер'єру [5, с. 31].

Вздовж однієї з довгих стін був розташований поміст шириною близько 1 м, на якому стояли великі зерновики та необхідний у господарстві кухонний посуд у вигляді горщиків різної величини, в яких зберігалися припаси. Виявлені залишки печей, перестінків, котрі відділяли житлову частину від сіней та пороги в них. Що стосується залишків печі, що знаходилась справа від дверей, то абсолютно на всіх площадках було відсутнє склепіння і навіть його сліди. У правому дальньому куті за великою кількістю виявлених пряслиць (грузил) можна припустити знаходився ткацький верстат. Неподалік знайдено округлі вимостки – жертovníки, які орнаментовані різним візерунком та пофарбовані червоним кольором. Відстань між вівтарем та торцевою стіною коливається в межах 0,2–0,4 м. Діаметр вівтаря складає 1,6–1,8, висота – 0,1–0,2 м. У житлах знайдено велику кількість цілого орнаментованого посуду, зернотерки, розтиральники, крем'яні та кам'яні знаряддя праці, відтяжки ткацького верстата. Глиняні поверхні стін слугували чудовим тлом для ритмічних розписів. Горизонтально розташовані зони із дуг, кутів, спіралей створювали яскравий декоративний ефект [1, с. 3].

Реконструювати деталі інтер'єру трипільського житла допомагають також виявлені у ході археологічних робіт модельки жител. На поселенні Тальянки були виявлені лише невеликі фрагменти модельок, котрі не дають в повній мірі реконструювати внутрішнє оздоблення.

Серед знайдених на Черкащині відомі дві модельки – із с. Розсохуватки Тальнівського району та із с. Попудня Монастирищенського району. Перша зображає двоповерхову будівлю з балконом над входом, круглим вікном в задній стінці другого поверху. Вірогідно, вона пов'язана з обрядом будівництва нового житла. Друга моделька дає інтер'єр приміщення: справа від дверей – піч, зліва – місце для помолу зерна, де розташовані три посудини – зерновики та фігурка жінки, яка розтирає зерно на зернотерці, поруч – хрестоподібний жертovníк. Дослідники вважають, що ця моделька пов'язана з родинним обрядом випікання хліба та з прагненням давніх хліборобів магічними діями забезпечити рясний урожай. Одна така моделька припалає на декілька жител. Як правило, вони знаходяться біля домашнього вівтаря, який був тільки у центральних житлах. В них жили найстаріші члени родини, які виконували функції жерців. Таким чином, дії магічних обрядів розповсюджувалися і на сім'ї сусідніх жител [7].

Серед фахівців в галузі трипільського домобудівництва точаться запеклі дискусії з приводу конструктивної і деструктивної функції вогню у зведенні оселі. Уявлення про роль вогню тісно пов'язане з уявленням про конструкцію будинку. Усі прихильники конструктивної функції вогню (О. Г. Корвін-Піотровський, О. В. Цвек, Т. Г. Мовша й ін.) не визнають двоповерховості [5, с. 32]. Концепція О. Г. Корвіна-Піотровського узгоджується з уявленнями Т. С. Пассек про те, що глинобитна підлога і різні будівельні елементи на ній укладалися на дерев'яний настил, який лежав на ґрунті й випалювався багаттям (щоправда, деякі деталі, такі, наприклад, як «вівтарі», обпалювалися на стороні і потім монтувалися на площадці), одночасно випалювалися плетені з лози й обмащені глиною стіни, а потім споруджувалися стеля і дах, критий соломомою [3, с. 77].

В. О. Круц, В. В. Чабанюк та Д. К. Черновол погоджуються з думкою К. Зіньковського про подвійну сутність трипільських будівель і їхнє навмисне (культове) спалення, що відбувалося після повного залишення селища його мешканцями. Тільки так можна пояснити саме існування трипільських площадок (згорілих будинків), що є основною ознакою трипільської культури протягом 1500 років її існування на всій території розповсюдження від Трансильванії до Середнього Подніпров'я [5, с. 31].

Таким чином, житла трипільської спільноти привертають увагу не тільки довершеністю архітектурних форм, а й яскравим декором як зовнішнього, так і внутрішнього оформлення. Реконструювати інтер'єр трипільського житла допомагають археологічні дослідження так званих площадок та модельки жител, виявлені на різних поселеннях трипільського суспільства. На сьогоднішній день фахівці з домобудівництва не можуть прийти до спільної думки з приводу кількості поверхів у будинках, та у питанні, на якому етапі існування житла трипільці обпалювали його стіни. Подальші археологічні дослідження на території Тальянівського археологічного комплексу призведуть до суттєвих зрушень у вирішенні цих проблем.

Джерела та література:

1. Дяченко О. В. Склад сім'ї населення західотрипільської культури / О. В. Дяченко, Д. К. Черновол // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 3–12.
2. Кирей В. Одвірок трипільці робили з глини / В. Кирей // Урядовий кур'єр. – 19 жовтня. – 2011. – С. 12.
3. Корвін-Піотровський О. Г. Проблеми формування культурного шару в контексті дослідження трипільського домобудівництва / О. Г. Корвін-Піотровський // Магістеріум. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2007. – Вип. 26. Культурологія. – С. 73–78.
4. Корвін-Піотровський О. Г. Трипільські поселення-гіганти як культурний феномен / О. Г. Корвін-Піотровський // Магістеріум. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2005. – Вип. 19: Культурологія. – С. 80–83.
5. Круц В. Досліди з трипільського домобудівництва / В. Круц, В. Чабанюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – 2007. – С. 30–37.
6. Круц В. О. Поселення-гігант Тальянки / В. О. Круц // Український журнал. – 2010. – № 5. – С. 8–9.
7. Місто Тальне [Електронний ресурс] / Історія цивілізацій. – Режим доступу: <http://mestectvo.com/istoriya-ukraini/cherkassy/zolotaya-podkova/talne.html>. – Дата звернення: 12.03.2012.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КАЗАХСТАНІ

Стаття присвячена проблемі міграції українського населення за кордон, в даному аспекті – до Казахстану. Аналіз статистичних даних переписів населення дав можливість прослідкувати основні етапи формування української діаспори в Казахстані. Переселення народу України до Центральної Азії спричинило виникнення території компактного проживання українців – «Сірий Клин».

Ключові слова: міграція, перепис населення, Казахстан, діаспора, «Сірий Клин».

Актуальність теми дослідження зумовлена масштабами впливу міграційних процесів на загальний суспільний розвиток у будь-якій країні. Масове переміщення українського населення на територію інших держав – одна з нагальних проблем сьогодення. Вивчення цього питання у сучасній історичній науці визначається зростанням інтересу до відповідного кола проблем, як в науковому, так і в побутовому середовищі. Розглянута тема набуває все більшого значення, оскільки сучасна Україна характеризується депопуляційними процесами, які спричинені в тому числі й еміграцією молоді. Тому розгляд сутності цього явища потребує детального наукового вивчення відповідних статистичних даних та законодавчих актів. Відтак, метою статті є аналіз демографічних та міграційних процесів українського населення Казахстану.

Одна з проблем, з якою зіткнулася наша держава за період незалежного державного розвитку, – це проблема міграції українського населення за кордон. Починаючи з кінця XVIII ст., розпочався масовий виїзд за межі України, чому сприяли окремі історичні процеси: втрата землі, складне економічне становище тощо. На сучасному етапі історичного розвитку існує багато держав, в яких проживають українці, однією з них є Казахстан. Він посідає друге місце за чисельністю українців у світі.

Згідно статистичних даних Загального перепису населення Казахстану за 2010 р., українське населення в Республіці Казахстан становило 900 тис. осіб, що складало 2 % від загальної кількості населення країни [15, с. 87]. Загалом, міграційні процеси представників українського етносу до Азії почалися з 1768 р. Першими українцями на казахській землі стали вислані до Північного Казахстану учасники Коліївщини. Однак інтенсивне формування української діаспори на казахській землі почалося лише з другої половини XIX ст., коли з проблемою обезземелення зіткнулася велика кількість українських селян. Поштовхом до формування масових переселенських рухів й виїзду населення з території України сприяли події 1861–1880 рр. Скасування кріпосного права змусило селян шукати та освоювати цілині землі за межами рідного краю. До Казахстану почали прибувати переселенці з Катеринославської, Харківської, Херсонської, Полтавської, Київської, Чернігівської губерній.

У 1882 р. було організовано переселення українців з Одеси. По прибутті українці розселились між казахськими аулами, освоювали степи. Найбільше переселенців-українців проживало в Павлодарському повіті – 25 % всього населення, Семипалатинському – 12,2 % та Устькам'яногірському – 12,8 % [2, с. 100]. Втім, за даними перепису Російської імперії, проведеного у 1897 р., українська діаспора в Казахстані була ще нечисленною й становила лише 1,7 % всього населення [9, с. 227].

Помітне зростання обсягу переселень до Казахстану спостерігалось на початку XX ст. Цьому

значно сприяло будівництво у 1905 р. залізниці Оренбург – Арьсь та Транссибірської магістралі. Українські селяни почали осідати на родючих пригірських землях південно-східного Казахстану, неподалік Алмати та північно-степових районів, вздовж Транссибірської залізниці [13, с. 7].

Динаміку переселенського руху можна простежити за наступними статистичними даними: з восьми українських губерній Російської імперії (Волинської, Катеринославської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та ін.) на землі Казахстану переселилося: у 1885 р. – 296 осіб; 1886 р. – 197; 1887 р. – 1495; 1888 р. – 4618; 1889 р. – 2410; 1890 р. – 1660 осіб. За період з 1891 по 1914 рр. загалом переїхало 1604,9 тис. осіб. Освоюючи територію Казахстану та прилеглої до нього місцевості, українська діаспора утворила так званий «Сірий Клин» (етнографічна назва території компактного проживання українців в Центральній Азії). До нього увійшли Кустанайська, Тургайська, Актюбінська, Кокчетавська, Цілиноградська та Північно-Казахстанська області. Тут мешкало близько 750 тис. українців. Зокрема, дані побіжної статистики свідчать, що в Казахстані у 1904 р. Кустанайський і Актюбінський повіти найактивніше заселяли вихідці з України, а саме з Полтавської губернії – 1438 осіб, Харківської – 1667, Катеринославської – 1151, Херсонської – 1772, Таврійської – 959 та Київської – 797 осіб [17, с. 19].

Значно збільшився потік переселенців за часів Столипінської реформи. З 1906 до 1914 рр. в степах Казахстану осіло приблизно 2 млн. українців. Звичайно, міграційна хвиля складалась не лише з українців, а й з росіян, татар, узбеків, німців та ін. Усі вони оселялись поблизу залізниці, утворюючи цілі села. Новостворені поселення отримали українські назви: Шевченково, Білоцерковка, Новокиївка, Ягодино, Полтавка, Чернігівка та ін. Селилися українські родини зазвичай поблизу одна від одної (компактно), прагнучи зберегти українську мову, традиції та національний колорит. Впізнати будинок нашого земляка можна було по мазаній хаті та колодязю-журавлю біля будинку.

Вже у 1917 р. чисельність етнічних українців у Казахстані становила 12,9%, а в окремих північних і південно-східних частинах республіки – 30-40% усього населення. Українські селяни оселялись, зокрема, у степовій або лісостеповій смугах, які були придатні для землеробства. Великий відсоток вихідців з України нараховувався у Кустанайській – 33,5%, Актюбінській – 23,7%, Акмолінській – 28,7%, Північно-Казахстанській – 28,8% [8, с. 25].

За часів НЕПу українські господарства зміцніли й стали заможнішими. У більшості господарств використовувалась сільськогосподарська техніка. У кожному українському селі діяли парові млини, вовночесальні, маслобійні. На відміну від корінного населення – степовиків, українці переважно займались рільництвом та баштанництвом, аніж скотарством. Кількість худоби, яку тримала родина була не великою: 2 – 3 корови, 1 – 2 коней [5, с. 63]. При цьому суттєвої майнової диференціації серед українців не відчувалось й поділу на бідняків, середняків та заможних фактично також не існувало. Втім, за умов проведення радянською владою колективізації, все майно потрібно було передати колгоспам, а це означало, що зароблене чесною й важкою працею буде «відібране». Водночас радянська влада запровадила високі податки. Якщо казахське населення сплачувало впродовж тижня 2–3 тис. карбованців, то українське – 10-15 тис. карбованців [14, с. 35]. По виплаті податку за кілька днів його подвоювали. Все це спричинило масові виступи та бунти українських селян в Казахстані. Для придушення виступів в українських селах до Північного Казахстану було відряджено з Омська військовий загін. Засуджених разом з родинами відправляли на заслання, позбавивши їх права забрати з собою нажите майно. У спустошені господарства українців заселяли казахів, залучали їх до колгоспів. Однак, все це не зупиняло приток емігрантів до степів. За роки колективізації з Казахстану виселили близько 30 тис. українських сімей. За даними Всесоюзного перепису населення

1926 р., наші етнічні земляки становили 13,8 % від усього населення Казахстану [10, с. 16].

Досить вагомим фактором, який спричинив переселення селян з України, став голодомор початку 30-х рр. ХХ ст. Майже одночасно розпочались масові депортації етнічного населення. Вони зачепили, зокрема й українців. Значні міграційні потоки спрямовувалися у новостворювані промислові райони Казахстану. Протягом 1930–1931 рр. сюди було виселено майже 64 тис. українських родин.

Незважаючи на політику радянської влади, яка сприяла українізації «Сірого Клину», переселенці зазнавали все більших утисків. Наприклад, в селі Баян-Аулі 50 українських родин, які відмовились продати свої будинки, були примусово виселені з них та змушені виїхати до віддалених районів Казахстану [16, с. 20].

Великою проблемою для українців у Казахстані стало виконання державного «завдання» з хлібозаготівлі. За невиконання планів вилучали майно, карали, засуджували. 14 грудня 1932 р. Й. Сталін та В. Молотов підписали відповідну постанову, яка вже наступного дня набрала чинності на території «Сірого Клину» [7, с. 14]. Так тривало аж до Другої світової війни.

За даними Всесоюзного перепису населення 1939 р. українці становили 10,7 % від загальної чисельності жителів Казахстану. У наступні роки спостерігалось поступове зменшення зазначеного показника, внаслідок відповідної політики радянської влади [1, с. 60].

Воєнний час та повоєнні роки привнесли у життя української діаспори значні зміни. У Казахстані почали зводити новобудови, піднімаючи економіку країни на вищий щабель. У необжитих районах заводи, фабрики, будинки для еліти будувались переважно зусиллями в'язнів ГУЛАГу та особами засланими сюди ще у 1930-х рр. Частина населення добровільно, з патріотичних мотивів, брала участь у відбудовчих процесах. В 1939–1940 рр. значну кількість українців було депортовано до Казахстану з території Західної України. Протягом 1941–1942 рр. з України до Казахстану евакуювали велику кількість заводів та 52 дитячі будинки. Чимало дітей було передано на догляд та всиновлення до казахських родин. Деякі були працевлаштовані у колгоспах, радгоспах та промислових підприємствах [3, с. 48].

Багато українців – переселенців до «Сірого Клину» загинуло на фронтах Другої світової війни, а в їхні домівки заселяли українців, які повертались з примусових робіт з Німеччини або з полону. Водночас, відбувались масові переселення з Буковини, Галичини, Волині [4, с. 31]. На 1 березня 1945 р. з 6 західних областей України було виселено близько 18 тис. чоловік. Відтак, почалася ще одна хвиля масового переселення українців на територію «Сірого Клину». Процес супроводжувався розширенням статусних ознак переселенців. Зокрема, у 1955 р. з УРСР на цілінні землі Казахстану відрядили 60 директорів, 60 головних агрономів, 50 інженерів, 25 головних бухгалтерів та тисячі простих трударів. Невдовзі у місцях вселення було створено 94 радгоспи з традиційно українськими назвами: Київський, Полтавський, Дніпропетровський і т. п. [11, с. 139].

Всесоюзний перепис населення 1959 р. засвідчив, що у цей час українці в Казахстані становили 8,2 %. Значний демографічний потенціал українці становили в Кустанайській (21,2 %), Актюбінській (16,9 %), Кокчетавській (12,3 %) та Ціліноградській (12 %) областях [6, с. 6]. Чимало етнічних українців залишилось в Казахстані у період освоєння цілини (1954–1960 рр.). Більшість робітничих колективів Кустанайської та Акмолінської областей майже повністю склалися з наших земляків. Українці і надалі прибували до Казахстану, хоча питома вага їх поступово зменшувалася: у 1970 р. вони становили 7,2 %; 1979 – 6,1 %; 1989 – 5,4 % від усього населення республіки [12, с. 240].

Роки незалежного державного розвитку ознаменувалися масовим поверненням українців на батьківщину та інтенсивним зменшенням народжуваності в усіх колишніх республіках СРСР.

Тому ці процеси також негативно вплинули на показник чисельності українців «Сірого Клину». За даними Всеукраїнського перепису 1999 р. частка українців в Казахстані становила 3,7 % від загальної чисельності всього населення країни. Статистика 2009 р. показала, що чисельність казахів збільшилася на 26 %, а українців зменшилась на 39,1 %. Частка українців склала лише 2,1 % [3, с. 50].

Уряд Казахстану створив усі можливі умови для розвитку та функціонування української діаспори в Казахстані, однак депопуляція та міграційні процеси продовжують негативно позначатися на чисельності українців «Сірого Клину».

Отже, вивчення етнічної історії українського народу, зокрема передбачає характеристику історії формування української діаспори у світі. Першочерговою уваги потребує дослідження міграційного обміну з країнами близького зарубіжжя. У такому контексті важливим об'єктом вивчення є регіон Центральної Азії і, передусім, територія Казахстану, яка вже не одне століття освоюється переселенцями з України. Українська діаспора в «Сірому Клині» потребує ретельного комплексного аналізу вивчення в соціально-демографічному та етнокультурному аспектах. Саме такий дослідницький підхід здатен збагатити вітчизняну історичну науку.

Джерела та література:

1. Алексеенко А. Республика в зеркале переписей населения / А. Алексеенко // СОЦИС. – 2001. – № 12. – С. 58–61.
2. Винниченко І. Казахстан. Українці в державах колишнього СРСР // Історико-географічний нарис / І. Винниченко. – Житомир : Льонок, 1992. – С. 100–105.
3. Витковская Г. Новые диаспоры в Центральной Азии: миграционный потенциал / Г. Витковская // СОЦИС. – 1999. – № 2. – С. 45–53.
4. Географія економіки в школі // Велика українська діаспора. – 2004. – № 6. – С. 31–32.
5. Губочкін М. Матеріали до історії української діаспори в Казахстані: Кропивняни на Казахській землі / М. Губочкін // Український вимір : міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України і діаспори : у 3-х томах. – Чернігів, 2009. – Т. 1. – С. 62–64.
6. Євтух В. Українці за межами України / В. Євтух // Історія України. – К., 1997. – С. 405–418.
7. Євтух В. Українська етнічність поза межами України / В. Євтух, О. Ковальчук, В. Трощинський // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 5–20.
8. Ерекешева Л. Миграция в Центральной Азии: закономерности и особенности / Л. Ерекешева // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 6. – С. 23–27.
9. Заставний Ф. Українці в інших республіках: Молдова, Білорусь, Закавказзя, Казахстан / Ф. Заставний // Географія України. – Львів, 1994. – С. 222–231.
10. Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник (кер.авт.кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К. : Вид-во Україна, 1991. – 252 с.
11. Мотрєвич В. Чисельність, склад і розміщення українського населення на Уралі в 1930 рр. / В. Мотрєвич // Український вимір: міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України і діаспори : у 3-х томах. – Чернігів, 2009. – Т. 1. – С. 138–140.
12. Петровский В. Центральноазиатский регион. «Страна Снежного леопарда» / В. Петровский // Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве: монография. – Харьков : Золотые страницы, 2005. – С. 235–257.

13. Разселение украинцев в Азии // Червона калина : літературно-публицистический альманах українського клубу / Авт.-сост. Л. Кобзарь-Шалдуга. – Златоуст : [б. и.], 2007. – С. 7.
14. Рыбаковский Л., Тарасова Н. Миграционные процессы в СССР: новые явления / Л. Рыбаковский, Н. Тарасова // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 32–42.
15. Савин И. Русские о современном Казахстане / И. Савин // СОЦИС. – 2010 – № 8. – С. 81–89.
16. Сергійчук В. Сірий Клин (східна діаспора) / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1995. – № 9–10. – С. 19–21.
17. Сергійчук В. Східна діаспора. Сірий Клин / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1995. – № 11–12. – С. 11–15.

Євгеній Федоренко

ВИРА ЯК ОДИН З РІЗНОВИДІВ ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті розглянуто інститут вири, як один з різновидів грошового штрафу за «Руською правдою». Охарактеризовано випадки, в яких застосовувалась ця правова норма, а також простежено розвиток вири у зв'язку з феодалізацією Русі.

Ключові слова: Руська правда, вира, покарання, дика вира.

Із формуванням общинних відносин на Русі й розбудовою Давньоруської держави виникла потреба у створенні та прийнятті правових норм, які б регулювали правові відносини членів суспільства. Ці функції взяла на себе «Руська Правда». Одним з завдань «Руської Правди» було законодавче закріплення системи покарань за кримінальні злочини та адміністративні правопорушення, а також попередження цих протиправних дій у майбутньому. Головним інструментом покарання виступила система штрафів, яка була юридично закріплена в ній.

Одним із різновидів штрафів за «Руською Правдою» була вира – грошовий штраф на користь князя за вбивство людини, що, в залежності від обставин, міг стягуватися зі злочинця або з общини-верви. За час свого існування цей юридичний інститут вдосконалювався і змінювався у зв'язку з розвитком суспільних і феодальних відносин у Давній Русі.

Вира була однією з норм звичаєвого права, на що вказує запис в «Повісті минулих літ», де під 966 р. згадується: «Володимир тоді, одкинувши віри, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на зброю буде» [4, с. 71]. Цей літопис також вказує і на те, що збирання вири з населення було однією з прибуткових статей для князівської казни.

Вира як правова норма виникла приблизно в ті часи, коли на Русі почав формуватися державний апарат і постала потреба регламентації відносин в общині, які на Русі мали назву вервь або мир. Однією з головних причин виникнення вири стала необхідність введення кримінальної відповідальності за скоєння вбивств. У часи, коли люди були тісно пов'язані в середовищі общини, вбивство одного з її членів лягало тягарем на інших. Також у цей час на Русі поширюються феодальні відносини, і люди все частіше потрапляють в економічну чи особисту залежність від феодала, тому їхнє вбивство приносило йому збитки.

Під час кодифікації законів у Давньоруській державі вира отримала юридичне закріплення в статтях «Руської Правди» і стала складним інструментом покарань за кримінальні злочини. Зокрема, «Коротка Правда» називає штрафи за вбивство людини, які різняться в залежності від соціального статусу вбитого. Так, за вбивство князівських мужів платили 80 гривень (ст. 19, 20, 22, 23); життя особисто вільних оцінювалося в 40 гривень (ст. 1); простого люду, сільських старост – у 12 гривень; смердів та залежних верств населення – у 5 гривень. «Коротка Правда» знає і деякі особливості злочинів. Так, згідно зі ст. 21 «Короткої Правди», якщо огнищанина або тіуна викрили за крадіжкою князівського майна, то «оубити въ пса место» [5, с. 154].

Подальший розвиток вири, як юридичної норми, відбувається в «Правді Ярославичів». Прийняття цієї редакції закону пов'язане з появою нових і ускладнення старих форм вири. Зокрема, О. Є. Пресняков та М. Н. Тіхоміров дотримувались думки, що «Правда Ярославичів» є уставом князівського домена, який встановлює пеню за вбивство князівських людей або нанесення шкоди князівській власності [6, с. 21]. На думку Б. Д. Грекова, її призначенням було збереження інтересів князівського маєтку, оточеного сільськими мирами-вервями, вороже налаштованими проти свого далеко не мирного сусіда-феодала [1, с. 85]. Ці думки пояснюють характер законів «Правди Ярославичів», які, головним чином, направлені на захист інтересів пануючої верхівки населення Русі – князівського домену та його найближчого оточення. Зокрема, при князях Ярославичах відбувається повна відміна кровної помсти й заміна її грошовими штрафами. Суми відшкодувань за вбивства в «Правді Ярославичів» не змінюються, але з'являються статті, спрямовані на усунення правових колізій.

Цікавими з точки зору інтерпретації обставин вбивства є статті 6, 7 «Просторої Правди». Згідно зі ст. 6 верв допомагає вбивці у виплаті віри тільки якщо вбивство було скоєне «или въ сваде или в пиру явлено», тобто при певних пом'якшуючих обставинах [5, с. 287]. Якщо ж вбивство було скоєне без усякої сварки, то община не платить за вбивцю, але повинна видати його з сім'єю на «потокъ и на разграбление» [5, с. 290]. Більшість дослідників давньоруського права вбачали в цьому виді покарання продаж у рабство або вигнання з общини вбивці з сім'єю і конфіскацію їхнього майна, що йшли або в князівську казну, або у вервь [5, с. 290].

«Руська Правда» знала також і випадки, коли обвинувачений у вбивстві міг відвести від себе підозри. Згідно зі ст. 18, якщо невинну людину звинувачували у вбивстві «поклепной вире», то їй необхідно було представити сімох свідків, щоб відвести від себе підозри. Якщо обвинувачення падали на варяга, то йому достатньо було представити двох свідків. Якщо обвинуваченому вдавалося виправдати себе, то він і позивач мали заплатити отроку (чиновнику, який проводив судовий процес) по гривні кун кожний, і до того ж, позивач платив ще й 9 кун «помощного» (однозначної думки щодо трактування даного поняття немає) за обвинувачення у вбивстві (ст. 20).

Вира як грошовий штраф вимірювалася в гривнах – зливках срібла, вагою від 140 до 200 грам, яка служила найкрупнішим міновим знаком на фінансовому ринку Русі. Існує три типи давньоруської гривні – новгородська (204 г), київська (140 – 16 г), чернігівська (за вагою була близька до новгородської) [7, с. 26]. Різани в свою чергу поділялися на векші, еквівалент яких точно не встановлено. За часів «Руської Правди» за 3 різани можна було придбати вівцю, за 1 гривню – корову, за 3 гривні – коня. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що вира на Русі була дуже суворим фінансовим покаранням, і крім основної своєї функції – покарання за скоєння вбивства, також слугувала великою статтею прибутків князівської казни, а також слугувала стримуючим фактором для населення, більшість якого не в змозі була виплатити такі суми.

У «Руській Правді» також докладно описані права і обов'язки верви в разі скоєння на її території

вбивства. Найголовнішою її функцією був пошук злочинця. Якщо вервь не знаходила вбивцю або не видавала його на суд, то вона зобов'язувалася платити «дику виру» – штраф на користь князя, який сплачували члени общини, котрі перебували в круговій поруці. Згідно зі ст. 3 «Просторової Правди», за вбивство княжого мужа сплачувалося 80 гривень, за вбивство вільної людини – 40 гривень.

Якщо вбивця був знайдений, він повинен був сплатити головництво (плату родичам загиблого) та власне виру. Згідно зі ст. 5, община допомагала сплатити вбивці дику виру, якщо сам вбивця допомагав раніше іншим. Якщо ж вбивця не платив за інших, то він не міг розраховувати на допомогу верві (ст. 8). Б. Д. Греков пояснював це тим, що в XII ст. члени верві перестали бути рівними у своїх правах, і серед них, мабуть, виділилася група людей більш заможних, які могли сплачувати всі внески, пов'язані з участю у «дикій вири» [2, с. 86]. На думку М. Ф. Владимирського-Буданова, 40 гривень, які сплачувала вервь, розподілялися порівну між усіма членами верві, які перебували в круговій поруці, і вбивця сплачував лише ту частку, яка припадала на кожного [5, с. 284]. На ті часи ці суми були дуже великими, тому вервь мала право сплачувати дику виру не відразу, а протягом декількох років, що зменшувало збитки громади при сплаті даного штрафу (ст. 4).

На думку І. О. Стратонова, вира була схожа на князівське полюддя, тому цілком логічно виглядають ст. 42 «Короткої Правди» відома як «Покон вирний» і ст. 9-10 «Просторової Правди», в яких вказувалося на існування спеціального князівського чиновника – вірника, який їздив по волостям і збирав вири. Зокрема, в ст. 42 «Короткої Правди» зазначалося «кормление», яке міг отримати вірник у певній волості на тиждень. Цілком імовірною виглядає думка, що вервь сама збирала віри для князя, а вірник, на думку І. Д. Беляєва, приїздив у встановлений час та отримував суму віри по числу злочинів [1, с. 72].

Феноменом ст. 42 «Короткої Правди» залишається встановлений розмір винагороди вірнику – 60 гривень, 10 різан, 12 вевериць. Цим питанням займався О. П. Толочко, який зазначає, що закріплення цієї норми в законі було непрактичним, тому що неможливо передбачити наперед кількість учинених злочинів [7, с. 93]. На його думку, ст. 42 «Короткої Правди» є переробкою двох ст. 9-10 «Просторової Правди». Перша з них встановлювала тижневе утримання вірника продуктами і називала винагороду у 8 гривень. Друга описувала як обрахувати даний вірнику відсоток від вир на прикладі вири у 80 гривень; таким чином, він отримує 16 гривень, 10 кун, 12 векш. На думку О.П. Толочка, автор «Короткої Правди» при об'єднанні двох статей допустив помилку внаслідок самодиктовки і написав «60» гривень замість «16» [7, с. 94].

Введені для населення штрафи на Русі не були унікальним явищем для Середньовічної Європи. Так, у західноєвропейських державних утвореннях системи штрафів відомі ще з V ст. Це пояснюється тим, що державотворчі процеси на цих територіях почалися значно раніше, ніж на території слов'янських племен. Зокрема, більшість «варварських правд» (кодифікованих збірок законів звичаєвого права в західноєвропейських племен) фіксують штрафи за різного виду злочини, включаючи і вбивства. У цих джерелах права, як і в «Руській Правді», простежується процес переходу від родового устрою до феодального, і цим пояснюється характер законів, направлений перш за все на охорону влади феодалів. Варварські правди датуються періодом між V – IX ст.

Найвизначнішою пам'яткою, яка дала поштовх до створення інших правд, вважається «Салічна правда», складена на початку VI ст. союзом Салічних Франків. Положення цього закону – перелік злочинів і покарань за них. «Салічна правда» повно описує покарання різних верств населення за вбивство. Зокрема, якщо раб або літ (категорія напіввільного населення) позбавить життя вільну людину, то вбивця віддається родичам убитого, а господар раба сплачує ще й грошову компенсацію. Якщо раб вб'є іншого раба, то їх господарі повинні розділити між собою вбивцю. Якщо хтось позбавить

життя вільного франка або варвара, то він зобов'язаний сплатити 8000 денаріїв, що становить 200 солідів (вага 1 соліда становила 4,55 г золота). За вбивство королівського чиновника або вільної жінки – штраф 12000 денаріїв (300 солідів) за вбивство римлянина – 4000 денаріїв. За вбивство графа – 24000 денаріїв, за сацебарона або віце-графа – 12000 денаріїв. За вбивство чийогось батька половина віри сплачується його синам, а інша – найближчими родичами [9].

Найбільші штрафи за кримінальні злочини зафіксовані в «Саксонській правді», яка склалася на початку IX ст. Вона була спрямована на охорону влади господаря. Наприклад, за вбивство знатної людини платилося 1440 солідів, а за вбивство літа сплачувалося тільки 120 солідів. Застосовувалася і смертна кара – наприклад, за вбивством рабом свого господаря або за вбивство, скоєне у церкві.

За «Рипуарською правдою», складеною у період з VI по VIII ст., за вбивство графа, дружинника короля, жінку молодше 40 років – 600 солідів, особисто-вільної людини 200 солідів, за вбивство церковної людини – 100 солідів, за раба – 36 солідів. Також цей закон називає штрафи за вбивство іноземців. Так, за франка сплачувалося 200 солідів, бургунда – 160 солідів, римлянина – 100 [10]. У «Руській Правді» також присутні статті, які називають виру за вбивство іноземців. Зокрема, ст. 1 «Короткої Правди» встановлює покарання за вбивство вільних верств населення, серед яких згадується ізгой, який на той час міг бути іноземцем.

У VII – VIII ст. виникає ще одна варварська правда – Баварська, яка має свої особливості. Так, за вбивство дякона частина штрафу у розмірі 200 солідів йшла до церкви, до якої належав убитий, а інша частина – 40 солідів – платилася до державної казни, як зазначається в статті, щоб церква не була в зневажливому стані і не зростала дерзкість народу [3, с. 248]. Якщо у вбивці не було засобів для виплати штрафу, то він разом із сім'єю повинен був піти в рабство до того приходу, до якого належав церковнослужитель, поки злочинець не знайде засобів, щоб викупити себе.

Ще однією особливістю «Баварської правди» є схожа на «Покон вирний» стаття, де вказується грошова частка судді від штрафу, але на відміну від «Руської Правди», «Баварська правда» ставить умову – суддя повинен вести судовий процес справедливо. Якщо ж він буде помічений в упередженому ставленні до когось з учасників судового процесу, то він повинен буде повернути збитки, завдані ним у подвійному розмірі потерпілій стороні, і плюс до того сплатити штраф у розмірі 15 солідів до казни [3, с. 254].

В інших питаннях цей кодекс не відрізняється від більшості європейських аналогів цього часу. Так, за вбивство герцога передбачена смертна кара, за вбивство вільної людини сплачується 160 солідів родині вбитого, за відсутністю родичів плата йде герцогу [3, с. 251]. За жінку передбачений штраф у два рази більший, проте, якщо жінка здатна була постояти за себе і чинила опір, то плата не подвоювалася. За вбивство чужоземця було передбачене подвійне відшкодування у розмірі 320 солідів і плюс 160 солідів платилося в казну [3, с. 257].

В Скандинавських державних утвореннях довгий час не існувало єдиної кодифікованої збірки законів, а діяли місцеві закони.

Порівнюючи західноєвропейські правові пам'ятки і «Руську Правду» можна констатувати, що давньоруські закони були гуманними у питанні смертної кари, яка на Русі мала вигляд кровної помсти. За Ярослава Мудрого цей вид покарання обмежувався лише певним колом близьких родичів, які в свою чергу мали право відмовитися від помсти і взяти зі злочинця віру. У подальших редакція «Руської Правди» віра повністю витісняє кровну помсту із законодавства. Це може свідчити про широке поширення християнської моралі на Русі, яке при Ярославичах отримало вагомий вагомий важелі в давньоруському суспільстві, які допомогли церкві повністю замінити кровну помсту на більш гуманні методи покарання.

Отже, вира як правова норма була відома і в західноєвропейських державних утвореннях. Аналізуючи час та умови виникнення віри, можна зробити висновок, що цей юридичний інститут утворився у зв'язку з процесами державо- і правотворення, які вимагали регламентації правовідносин в суспільстві і встановлення законів у відповідності до вимог державного апарату, а не звичасвих норм.

Джерела та література:

1. Беляев И. Д. История Русского законодательства. Серия «Мир культуры, истории и философии» / И. Д. Беляев. – СПб. : Издательство «Лань», 1999. – 640 с.
2. Греков Б. Д. Київська Русь / Б. Д. Греков. – К. : «Радянська школа», 1951. – 499 с.
3. Данилова Г. М. Аламанское и баварское общество VIII и начала IX в. / Г. М. Данилова. – Петрозаводск : Издательство «Карелия», 1969. – 296 с.
4. Літопис руський / пер. З давньоруського Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
5. Правда Русская : Комментарии / [Составили Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров и Б. А. Романов; Под редакцией академика Б. Д. Грекова]. – М.-Л., 1947. – Т. 2. – 862 с.
6. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Издательство Московского университета, 1953. – 191 с.
7. Толочко О.П. Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста / О.П. Толочко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 136 с.
8. Хачатуров Р. Л. О вирах по Русской правде / Р. Л. Хачатуров // Вектор науки ТГУ. – № 2 (5). – 2009. – 158–161.
9. Салическая правда [Электронный ресурс] / Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы [под ред. Н. П. Грацианского]. – М. : Гос. изд. юр. лит. 1961. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/France/VI/Lex_Salica/text.htm. – Дата звернення: 14.02.2012.
10. Рипуарская правда [Электронный ресурс] / Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы [под ред. Н. П. Грацианского]. – М. : Гос. изд. юр. лит. 1961. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.phtml?id=5729. – Дата звернення: 11.02.2012.

Євгенія Червяк

ІСТОРІЯ «ТАБОРУ СМЕРТІ» ВС-389/36

Дана розвідка присвячена історії таборів для засуджених за політичні злочини в СРСР. Особливу увагу приділено «табору смерті» ВС-389/36, в якому загинуло чотири члени Української Гельсінської Групи. Схарактеризовано історію цього закладу, умови утримання в'язнів та його подальшу долю після розпаду Радянського Союзу.

Ключові слова: Дубравлаг, «табір смерті», ВС-389/36, політв'язні, «Пермь-36».

Кожна тоталітарна держава прагне контролювати своїх громадян, а кожного, хто чинить опір владі чи просто відкрито висловлює погляди, опозиційні чинному режимові, жорстоко карати. І СРСР, як одна з наймогутніших тоталітарних імперій світу, не був винятком.

Мета нашої розвідки полягає у висвітленні історії одного з найжахливіших таборів для

політв'язнів, в якому відбували покарання чимало українських дисидентів.

Уже у 1917 р., відразу після Жовтневого перевороту, в рамках політики «червоного терору» більшовицький уряд почав утворювати концентраційні табори, до яких запроторювали, а згодом знищували фактично без суду й слідства «класових ворогів» радянської влади. З роками система таборів розширювалась, швидко перетворившись у своєрідне автономне утворення – архіпелаг ГУЛАГ, який для замилування очей у 50-х рр. був реорганізований у систему виправно-трудових установ. А до контингенту ув'язнених додалися засуджені за співпрацю з фашистами під час Другої світової війни та за «особливо небезпечні державні злочини»: «зраду Батьківщини», «антирадянську агітацію і пропаганду» та «участь в антирадянській організації».

Остання когорта ув'язнених завжди була на особливому рахунку серед каральних органів СРСР, тому для їхнього утримання створювались окремі табори з окремими умовами.

Першою ластівкою став Дубравлаг – комплекс відділень і лагпунктів у складі табірної управління ЖХ-385, або Дубравного управління виправно-трудових таборів (ВТТ або колоній – ВТК) у Zubovo-Полянському і Теньгушовському районах Мордовської АРСР. Дубравлаг був організований у 1948 р. на базі Темниковського ВТТ, який існував тут з 1929 р. З 1961 до 1972 рр. це був єдиний табір в СРСР, де відбували покарання засуджені у всіх радянських республіках за «особливо небезпечні державні злочини» – зраду Батьківщини, антирадянську агітацію і пропаганду, участь в антирадянських організаціях, а також засуджені за військові злочини. Існували й інші «політичні» табори, але поступово вони були ліквідовані [5].

Однак з часом виникла необхідність створення нового «політичного» табору, оскільки з Мордовії почався витік інформації: відомості про дисидентів, їхні твори та умови утримання в таборах потрапляли до Москви, поширювались самвидавом або виходили друком за кордоном, спричинюючи розголос і компрометуючи СРСР на міжнародній арені. Б. Гаяускас згадував, що під час його етапування з Мордовії один з керівників табору відверто сказав ув'язненим, що їх переводять туди, де вони не зможуть писати [7].

Новим місцем утримання в'язнів сумління став Чусовський район Пермської області. Саме тут на базі вже існуючих таборів були створені три «політичні» зони: в поселенні Центральний станції Всехсвятська (ВС-389/35), селах Кучино (ВС-389/36) і Половинка (ВС-389/37), які в самвидаві отримали назви за останніми літерами шифру відповідно «Пермь-35», «Пермь-36» та «Пермь-37» [3]. Проте серед цих політзон особливою жорстокістю виділялась кучинська ВС-389/36. Саме тут були фактично закатовані семеро в'язнів: 1983 р. – М. Курка, 1984 р. – О. Тихий, І. Мамчич, Ю. Литвин, В. Марченко, 1985 р. – А. Керімов і В. Стус [7]. Відтак цей заклад став відомий світові як «табір смерті». Всього ж в'язнями ВС-389/36 було 995 осіб [2].

Історія цього табору розпочалась у 1946 р., коли на його місці було створено ВТК № 6. За часів М. Хрущова змінився профіль закладу і контингент ув'язнених: тут відбували покарання працівники правоохоронних органів, прокуратури та суду. У 1972 р. з вищезазначених причин установу перепрофілювали і 13 липня того ж року табір прийняв перших в'язнів, які в умовах суворой секретності (потяг рухався тільки ночами, з міцно зачиненими вікнами та системою вентиляції, а конвоїри були вдягнені в спортивні костюми) прибули з мордовських політзон [10].

У 1980 р. за триста метрів від зони суворого режиму створюється новий підрозділ табору – дільниця особливого режиму, призначена для «особливо небезпечних державних злочинців» («політичних» рецидивістів). За підрахунками В. Кіпіані, через цю дільницю за вісім років її існування (1березня 1980 – 8 грудня 1987 рр.) пройшло 56 в'язнів, з них 37 були українцями: О. Бердник,

М. Горбаль, М. Горинь, В. Калиниченко, Ю. Литвин, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, В. Марченко, В. Овсієнко, В. Стус та ін. [7].

Барак для ув'язнених цієї дільниці був сконструйований так, що в ньому під одним дахом можна було створити для людини зовсім різні умови утримання. Тюремний корпус поділявся на три частини: з одного кінця – полегшений режим, посередині – особливо суворий, з іншого – штрафна (карцерна) частина.

До полегшеної частини переводили тих, хто вже відбув третину призначеного терміну ув'язнення, не порушував режиму утримання і регулярно виконував норми виробітку. В'язні цієї частини обслуговували кухню, бойлерну, навантажували і розвантажували продукцію, а також могли виходити на подвір'я.

Основна частина бараку поділялась на житлові камери для в'язнів і робочі приміщення.

А штрафна частина складалась із чотирьох карцерних камер, двох робочих і лазні. До карцеру садовили за порушення режиму, невиконання норми виробітку, а також за написання віршів та публіцистики.

Відповідно до правил утримання в'язнів їм дозволялась одна прогулянка на добу тривалістю в годину. Щоб не порушити ізоляцію в'язнів однієї камери від іншої, було споруджено клітки площею чотири на п'ять та п'ять на шість метрів. Стіни обшили бляхою, а зверху натягли ряди колючого дроту. Вище нього знаходився поміст, з якого наглядачі контролювали, щоб ув'язнені не перемовлялись або не обмінювались записками. Біля карцерної частини теж розміщувались дві клітки для прогулянок. Але якщо в'язень-карцерник відмовлявся від праці, то права на прогулянку тривалістю півгодини його позбавляли [1, с. 6].

Робота в'язнів була неважкою (прикручувати деталь до праски), але одноманітною, а за невиконання норм виробітку карали. Побачення з рідними дозволялось раз на рік, одна посилка вагою до п'яти кілограмів і лише після відбуття половини терміну ув'язнення. Лист також дозволявся лише один на місяць, але на практиці до адресатів майже нічого не доходило: або наглядачі знаходили в тексті «недозволену інформацію», або лист «губився» в дорозі. Обшуки в камерах проводились дватри рази на місяць, але бували періоди, коли в'язня могли обшукувати по декілька разів на день. За порушення режиму або невиконання норм виробітку ув'язненого карали карцером, позбавленням чергових побачення, посилки або ларка (права додатково купувати продукти на 4–6 рублів) [9, с. 12].

Табір ВС-389/36 існував до 1988 р. Після його ліквідації в цих будівлях та господарських спорудах розмістився психоневрологічний інтернат, а барак дільниці особливого режиму виявився покинутим і став швидко руйнуватися.

Саме на базі цієї споруди з ініціативи пермського відділення товариства «Меморіал» почалося створення музею політичних репресій «Пермь-36», офіційне відкриття якого відбулося у 1995 р. На квітень 2010 р. було реставровано і пристосовано для експонування половину споруд суворой та особової дільниць зони, зокрема барак, збудований ще у 1946 р., штрафний ізолятор (карцер), медичну частину, майстерні, цех, лісопильню та ін. Архівний фонд музею нараховує більше 1000 одиниць зберігання. У ньому концентруються матеріали з історії репресій, створюються бази даних – списки ув'язнених пермських таборів ГУЛАГу 30–50-х рр., репресованих у Пермській області протягом усього існування СРСР, в'язнів пермських політтаборів 2 половини ХХ ст. Працівники музею формують виїзні тематичні виставки, наприклад, «ГУЛАГ. Історія одного табору», яка демонструвалась у США в 2003 р. [4]. У 2004 р. Фонд Світових Пам'яток включив музей політичних репресій «Пермь-36» до списку ста пам'яток світової культури, які підлягають особливій охороні [6].

Таким чином, табір ВС-389/36 пройшов шлях від засекреченої зони для політв'язнів до музею тоталітаризму й злочинів держави проти своїх громадян.

Джерела та література:

1. Лук'яненко Л. Політв'язень Василь Стус: останні дні / Л. Лук'яненко // Українська газета. – 1995. – 6 липня. – С. 6–7.
2. Меморіальний музей політичних репресій і тоталітаризму в СРСР «Пермь-36» [Електронний ресурс] / Дисидентський рух в Україні, Харківська правозахисна група. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162802465>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 12.01.2012.
3. Мемориальный музей истории политических репрессий и тоталитаризма «Пермь-36» [Електронний ресурс] / Геокашинг. – Режим доступу: <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=2352>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 17.01.2012.
4. Мемориальный музей истории политических репрессий «Пермь-36» [Електронний ресурс] / Виртуальный музей ГУЛАГа, Шмырев Виктор Александрович. – Режим доступу: <http://gulagmuseum.org/showObject.do?object=537521>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 09.12.2011.
5. Мордовські політичні табори; ДУБРАВЛЯГ [Електронний ресурс] / Дисидентський рух в Україні, Харківська правозахисна група. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162537723>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 19.12.2011.
6. Музей политических репрессий «Пермь-36» [Електронний ресурс] / Наш Урал. – Режим доступу: http://nashural.ru/Goroda_i_sela/perm-36.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 08.01.2012.
7. Овсієнко В. Музей у Кучино – совість Росії [Електронний ресурс] / Овсієнко Василь. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Кн. 1. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1279867224>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 10.01.2012.
8. Овсієнко В. Таємно похований під № 9 / В. Овсієнко // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи й поезії / [упоряд. О. Орач]. – К. : Український письменник, 1993. – С. 320–339.
9. Овсієнко В. Гибель Василя Стуса / В. Овсієнко // Зеркало недели. – 2002. – № 34. – С. 12.
10. Шмыров В. К истории пермских политлагерей / В. Шмыров [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:5i1RyAlorZwJ:volonter59.ru/useruploads/files/istorialagerey.doc>. – Назва з екрана. – Дата звернення: 12.01.2012.

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Євгенія Анцибор

СИСТЕМА НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ)

В статті на матеріалах Чернігівщини розглядаються питання, пов'язані з перебуванням військовополонених у таборах Третього Рейху. Висвітлено умови життя та праці радянських військовополонених у роки Другої світової війни, охарактеризовано систему таборів, проаналізовано специфіку ставлення до них нацистів та радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, військовий полон, нацистські табори, радянські військовополонені.

Історія радянських військовополонених, які перебували у нацистських таборах, не знайшла достатнього висвітлення як у працях радянських істориків, так і в дослідженнях вчених доби незалежності. Увагу дослідників привертала доля примусово вивезених робітників серед цивільного населення, або ж тих, хто в силу різних обставин опинився у нацистських концтаборах. На сьогодні з'являються дослідження, присвячені військовополоненим [2; 4; 6; 7; 9; 10], проте повного уявлення про життя цієї категорії військовослужбовців у таборах Третього рейху вони не дають. Причиною цього є відсутність або засекреченість частини документів, що могли би пролити світло на всю систему табірної життя полонених. Документи, які б дали можливість дослідити дану проблематику, розпорошені у архівосховищах України, Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини та інших країн. Відтак цілком очевидною є необхідність міжнародної співпраці у справі вивчення долі військовополонених і винесення уроків з трагедії війни спільними зусиллями представників усієї світової спільноти.

Для повнішого відтворення проблеми військовополонених у роки Другої світової війни необхідно залучати не лише комплексні дослідження, а й регіональні. Саме з окремих регіональних історій можна скласти цілісне уявлення про систему нацистських таборів для військовополонених та особливості утримання в них радянських військових.

Радянський Союз відмовився підписати Гаазьку та Женевську конвенції про військовополонених. Це дозволило Гітлеру, як свідчив на Нюрнберзькому процесі начальник штабу ОКХ генерал-полковник Ф. Гальдер, заявити, що, оскільки росіяни не визнали Гаазьку конвенцію, то її принципи не повинні зв'язувати руки стосовно радянських військовополонених [1, с. 120].

Звісно, ратифікація конвенції Радянським Союзом не відвернула б війни, проте могла б покращити становище тих радянських військових, які в силу різних обставин потрапили у полон до нацистів.

Натомість вище радянське керівництво не могло допустити військового полону своїх підданих. Ставлення радянського військово-політичного керівництва до власних солдат, офіцерів і генералів,

які потрапили до німецького полону, було викладене ще в довоєнному законодавстві. В 1930-ті рр. в атмосфері тотальної підозрілості сформувалось негативне ставлення до полонених. Офіційно проголошувалось, що бійці та командири Червоної армії в полон на здаються. Вважалось, що воїн повинен битися до останнього, і тим самим до кінця виконати свій обов'язок перед країною. Фактично ніщо, у тому числі і загроза смерті, не могло змусити військовослужбовця здатися в полон [6, с. 1].

У трагедії радянських військовополонених відчутною була також роль сумнозвісного наказу Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії № 270 від 16 серпня 1942 р. про відповідальність військовослужбовців за задачу в полон та залишення ворогу зброї. Таким чином, всі, хто опинився у полоні, підозрювалися у зраді зі всіма негативними наслідками. Наказ прирівнював полон до дезертирства і позбавляв сім'ї військовополонених допомог і виплат. На родичів офіцерів, які потрапили у полон, взагалі очікувало покарання – арешти і заслання [7, с. 2]. По суті, наказ № 270 і був тою юридичною базою, на основі якої визначався статус радянських військовополонених у себе на Батьківщині як в період Великої Вітчизняної війни, так і багато років після неї [6, с. 1].

Швидке просування німецьких військ територією України призвело до відчутних поразок і людських втрат Червоної Армії. За даними військово-історичної служби Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації, кількість радянських військовослужбовців, взятих у полон нацистами, становила загалом 4 млн. 559 тис. осіб (нацисти називали іншу цифру – 5 млн. 238 тис.), причому на 1941-1942 рр. припадає приблизно 85% полонених [2, с. 327]. Український історик О. Потильчак вказує, що на території України знаходилося 157 таборів військовополонених, 22 концентраційні табори (з них 12 для військовополонених), 11 спільних таборів для військових і мирного населення, 2 табори-лазарети, 1 збірний табір, 1 спецтабір і 70 таборів для цивільних осіб [9, с. 71]. Автор зазначає, що ця цифра не є остаточною і може бути уточненою у зв'язку з розсекреченням всього комплексу архівних документів цієї доби.

На початку війни гітлерівська Німеччина, розраховуючи на блискавичну перемогу, не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених, тому частину з них відпускали на волю. За різними оцінками, від 600 до 900 тис. червоноармійців, які потрапили до німецького полону на початку війни, були відпущені по домівках. Офіцерський склад з числа полонених або не залучався до робіт, або використовувався переважно на території таборів. Практикувалося створення так званих робітничих батальйонів, у які в'язні нерідко переходили, щоб уникнути табірної життя. Тих, хто давав згоду вступити в робітничий батальйон, виділяли із загального числа військовополонених і переводили до окремих казарм. Тут режим був менш суворим. Батальйони під керівництвом німців виконували ремонтно-будівельні роботи – ремонтували залізниці, казарми, склади, зводили нові споруди [2, с. 329]. Проте такі умови утримання полонених були далеко не у всіх таборах і лише на початкових етапах радянсько-німецької війни.

Із середини 1942 р. зріс інтерес гітлерівського військового командування до розробки корисних копалин на окупованих територіях і використання з цією метою дешевої робочої сили військовополонених. Експлуатація природних ресурсів, промислового і сільськогосподарського потенціалу України відбувалася в усіх її регіонах. Водночас економіка Третього рейху потребувала все більше робочих рук, що вже не могли повною мірою забезпечити примусово вивезені цивільні особи. Працю військовополонених дедалі більше застосовували на підприємствах, фабриках та заводах Німеччини.

У період окупації на території Чернігівської області існувало 5 таборів для радянських військовополонених: два у Чернігові, по одному у Ніжині, Острі й Новгород-Сіверському. За деякими даними, військовополонені активно використовувались окупантами на будівництві об'єктів військового призначення.

У таборі на території Чернігівської міської лікарні (1941 р. – вересень 1943 р.) одночасно утримувалося 600 військовослужбовців [2, с. 334]. Використовувались вони переважно на будівельних роботах.

Умови утримання в'язнів у цьому таборі описав Г. О. Кузнецов, який жив в окупованому Чернігові й показав жахи табірної життя полонених. Він зазначає, що табір знаходився в районі «Кругу» біля залізничного вокзалу на території колишнього сінопункту. За його даними, табір був розташований «на обгородженому колючим дротом дворі сінопункту, площею близько 160000 кв.м. На його території було два навіси для зберігання сіна, невеличкий будинок контори і сарай ... Військовослужбовці, взяті в полон в літньому обмундируванні, мерзли від холодів, оскільки утримувались просто неба. Під двома навісами вони поміститись не могли, а в будинку контори поселився комендант табору» [5, с. 94–95]. Годували полонених погано. Г. О. Кузнецов наголошує, що місцеве населення намагалося допомогти полоненим продуктами, але можливості людей були обмеженими, бо й саме населення голодувало. Проте знаходились люди, які перекидали їжу через огорожу, коли охоронці не бачили. Автор вказує на утримання в'язнів у госпіталі, що знаходився у двоповерховому приміщенні, яке належало залізничникам. Тут за хворими доглядали полонені лікарі. Ліків та матеріалів для перев'язок нацисти не видавали, тому рани загнювались, з'являлись черви, стражданням полонених не було кінця. Смертність була дуже високою [5, с. 94–95].

Табір у м. Ніжин виник у травні 1942 р. і проіснував близько року, після чого був переведений на територію Білорусі. Праця військовополонених використовувалась на будівельних роботах, при ремонті доріг, перевантаженні будівельних матеріалів тощо [2, с. 334]. У таборі в Острі військовополонених змушували працювати на вирубці лісу та його вивезенні [2, с. 334].

Таким чином, частина військовополонених була задіяна на виробництві на окупованій території, зазвичай у тій місцевості, де були взяті в полон. Проте інші відправлялися нацистами до таборів на території Рейху. Відбувалося це за заздальгедь напрацьованою схемою: захоплених у полон червоноармійців відсилали до дивізійних та корпусних збірних пунктів, а звідти – до армійських. У пересильному таборі – дулазі проводилась селекція за національністю, спеціальністю, лояльністю. Охорону здійснювали спеціальні охоронні частини. Після розподілу полонені потрапляли до стаціонарних таборів – шталагів та офлагів. Для офіцерів створювалися офлаги. Офіцери до щоденної роботи, як правило, не залучалися [4, с. 28]. У шталагах утримувалися рядові та унтер-офіцери, яких примушували до виконання різноманітних робіт.

Ця система таборів була сформована на першому етапі Другої світової війни, і застосована після 22 червня 1941 року у війні проти СРСР. Відповідальність за утримання радянських військовополонених ділили між собою передусім військові з ОКХ (Головне командування сухопутних сил) та ОКВ (Головне командування збройних сил) [4, с. 29].

Компетенція ОКХ у дулагах закінчувалася і військовополонені переводились у стаціонарні табори, які підпорядковувалися ОКВ. Військовополоненими у ОКВ займався Відділ у справах військовополонених (Abt Kgf), що входив до служби загального керівництва армією (AVA).

Контроль здійснював Головний інспектор у справах військовополонених, підпорядкований

безпосередньо командувачу ОКВ, фельдмаршалу Кейтелю. У жовтні 1944 р. табори військовополонених були передані у підпорядкування рейхсфюреру СС Гімлеру.

Разом з ОКВ відповідальність за використання військовополонених на території Рейху несло Міністерство праці, а після призначення Фріца Заукеля на посаду генерального уповноваженого з робочої сили – його відомство. У кожному шталазі був його представник, який займався розподілом робочої сили між працедавцями через систему арбайтсамтів, куди надходили відповідні запити [4, с. 29].

З військовополонених формували робочі команди, які, у випадку віддаленості виробництва від шталагу, мешкали у робочих таборах. Всі табори були збудовані в швидкі строки або адаптовані для проживання в них полонених з господарських будівель [10, с. 18].

Н. В. Зубок (1935 р. н.) так описує табір, у якому вона перебувала в Німеччині: «У Німеччині... на нас очікували бараки, обнесені колючим дротом, з охороною, собаками, триярусними нарами, на яких ми спали. Табір був перегороджений колючим дротом на кілька відділень: для військовополонених, наших офіцерів і солдат, робітників-остарбайтерів і дітей. Особливо знущалися німці над полоненими офіцерами і солдатами... били їх резиновими палицями і нагайками...» [12].

С. П. Забула, (1921 р. н.), який був в'язнем нацистського табору для військовополонених «Шталаг-10» у м. Гамбург, згадував, що умови їх утримання були нестерпними, оскільки жити їм доводилося у таборі без опалення, спати на голих нарах. Щоранку з бараків для полонених виносили померлих. Раціон харчування навіть близько не був таким, що потрібен дорослій людині, яка виконує тяжку фізичну роботу. С. П. Забула зазначав: «На день давали воду з бруквою, суп з гнилих овочів, там іноді плавали гнилі помідори, буряки. Їсти це було неможливо. Коли ми весною ішли на роботу, то зривали квіточки з акації, напихали ними рот і кишені. А потім, в обід, їли це. Бо обідали ми лише водою ...» [11]. У своїх свідченнях він наголошував, що звичайні німці були добрі й помагали полоненим, хоч це й було заборонено. Вони приносили й перекидали через табірну огорожу теплий одяг, їжу. Робітники з заводу, де працював Степан Петрович, за спинами у охоронців передавали їжу в'язням. Історія цього полоненого показує, що німці бодай частково виконували зобов'язання за Гаазькою конвенцією 1907 р. [3], хоча СРСР і не ратифікував її.

Умови праці полонених описані досить неповно, щоб скласти цілісне уявлення про них. Самі колишні полонені не розповідають або досить поверхово описують їх. Для багатьох з них ця тема не є бажаною. Пройшовши все жахіття таборів, витримавши духовні й фізичні знущання, вони по поверненні додому не знайшли розуміння державного керівництва, суспільство їх не визнало, вважаючи зрадниками. Факт полону став на багато років тавром для мільйонів радянських людей, до яких партійно-державне керівництво СРСР ставилось упереджено, підозрюючи їх у зрадництві. Для колишніх полонених фільтраційні табори і численні перевірки назавжди увійшли в життя.

Отже, система нацистських таборів для військовополонених, маючи за основу раніше сформовану систему, після початку радянсько-німецької війни розвинулась відповідно до специфіки нових завойованих земель в умовах збільшення кількості полонених. Табори утримання не надто різнилися умовами. Ставлення до полонених було однаково поганим. Масштаби жертв та принижень вимірювались лише розмірами таборів. Не маючи належного правового захисту з боку міжнародної спільноти та власної держави, радянські військові опинилися в таборах кинутими напризволяще. За відсутності належного харчування, одягу та медикаментів щодня помирали десятки, а то й сотні воїнів. Кількість радянських військовополонених, що в різний час знаходилися в нацистських таборах, досі точно не визначена, оскільки відповідна документація знаходиться в засекречених архівах або

знищена. Вести підрахунок за фільтраційними справами неможливо, бо дані будуть неточними (частина полонених відразу ж після визволення була відправлена на фронт або іншим чином уникла фільтрації, не врахованими також будуть ті, хто померли в таборах). Проте за основу підрахунків найчастіше беруть саме ці дані. Так, тільки по Чернігівській області кількість фільтраційних справ сягає 43 тисяч [8, с. 113]. Відтак проблема нацистських таборів для військовополонених потребує подальшого поглибленого вивчення.

Джерела та література:

1. Буцько О. В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) / О. В. Буцько // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 120–126.
2. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України [Електронний ресурс] / С. Богунов. – Режим доступу: history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2004_22_1/11.pdf. – Назва з екрана. – Дата звернення: 01.11.2011.
3. Конвенція о законах и обычаях сухопутной войны. Гаага, 18 октября 1907 года [Електронний ресурс]: сайт «Культурные ценности – жертвы войны» / Министерство культуры Российской федерации. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/PRAW0/hum/haag07-1.htm>.
4. Кравченко А. Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність) / Кравченко А., Батурич С. – Львів : Кальварія, 2005. – С. 21–30.
5. Кузнецов Г. А. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной / Г. А. Кузнецов. – Чернигов : РИК «Десн. Правда», 2005. – С. 94–95.
6. Мариниченко О. О. Радянські військовополонені в 1941 – на початку 1942 рр.: міжнародно-правовий аспект [Електронний ресурс] / О. О. Мариниченко // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1. – С. 125–131. – Режим доступу до журналу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2009_1/20Marinchenko.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 21.12.2011.
7. Нікітенко К. В. Доля радянських військовополонених: бухгалтерія по-сталінськи / К. В. Нікітенко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/18_DSN_2011/Istoria/1_90325.doc.htm. – Назва з екрана. – Дата звернення: 06.12.2011.
8. Половець В. В. Чернігівські архівні джерела у висвітленні періоду Великої Вітчизняної війни в лекційному курсі «Історія України» / В. В. Половець // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 110–114.
9. Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / О. Потильчак – К., 1999. – 205 с.
10. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.
11. Свідчення Забули С. П., колишнього військовополоненого // З особистого архіву автора.
12. Свідчення Зубок Н. В. Про перебування в нацистських таборах [Електронний ресурс]: сайт «Пам'ять заради майбутнього. Воспоминання бывших остарбайтеров» / Н. В. Зубок. – Режим доступу: <http://ost-arbeiter.com/17/zubok-budko-nina-vladimirovna/> – Назва з екрана. – Дата звернення: 10.02.2012.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БДЖІЛЬНИЦТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті розглянуто історію розвитку бджільництва на Чернігівщині, роль бджільництва у розвитку сільського господарства в різні історичні періоди; відображено еволюцію вулика та пасічницьких будівель краю.

Ключові слова: бортъ, колода, рамковий вулик, пасіка, бортник, пасічне бджільництво.

На території Чернігівщини бджільництво завжди було одним з основних занять місцевого населення. Продукти бджільництва використовувались у повсякденному харчуванні й досить часто забезпечували бджолярам основний прибуток. Бджільницький промысел на Чернігівщині має власну багатовікову історію.

Узагальнюючої праці, яка б стосувалась розвитку бджільництва на території Чернігово-Сіверщини досі не створено, існують лише окремі публікації, вміщені на сторінках місцевої періодики. Загальний історичний огляд розвитку бджільництва в Росії, де, зокрема, подається опис бджільництва на території українського Полісся, відображено у праці І. А. Шабаршова «Русское пчеловодство» [9]. Значний внесок у дослідження історії бджільництва зробив український етнограф В. Т. Скуратівський [6, 7, 8]. Деякі аспекти бджільництва на Чернігівщині відображено М. Даниленком, зокрема, у його монографії про засновника раціонального бджільництва П. І. Прокоповича. У згаданій праці дослідник довів, що батьківщиною рамкового вулика є саме Чернігівщина. Інформація про губернський період в історії бджільництва на Сіверщині міститься вміщено у описово-статистичних джерелах та на сторінках місцевої періодики, відображена у працях В. Борисенка [1] та О. Русиної [5].

З часів появи на території Чернігівщини первісної людини і до сьогодні край славиться величезними за територією сосновими лісами, які по-іншому зветься борами. В цих лісах водилось багато диких бджіл, які селилися у дуплах старих, з товстими стовбурами дерев. За допомогою дрючка й вогню люди, знищували бджолині сім'ї, видирали стільники з медом, який використовували в їжу. Такі методи видобування меду були хижацькими, бо супроводжувались нещадним нищенням бджіл й бортних дерев, що невдовзі призвело до помітного зменшення кількості диких бджіл. В науковій літературі цей період прийнято називати «диким», або початковим бджільництвом.

З часом дике бджільництво поступилося місцем бортництву. Слово «бортъ» походить від слова «бор» – сосновий ліс. Бортництво – це борове, лісове бджільництво. Деякі дослідники вважають, що «бортъ» означає «діра», «дупло». «Бортувати» – видовбувати отвір в дереві. З цього часу шукачі бджолиних гнізд вже не поспішали видирати соти. На дереві з бджолами ставили мітку («знак», «знам'я», «тавро»), і його першовідкривач був певен, що за звичаєвим правом воно ставало його власністю. Тавра, тобто зарубки на деревині, проіснували на Поліссі аж до початку ХХ ст.: вони надто важко піддавались фальшуванню. Людей, які намагались це зробити звали «бджолокрадами», «бджолодерами» й піддавали найганебнішому осуду: їх водили селом, й кожен зустрічний обпльовував злодія, ганьбив зневажливими словами, тощо. Були випадки, коли крадіїв бджіл навіть страчували самосудом. У народі, оскільки бджоли вважались священним створінням, наруга над ними межувала зі злочином [5, с. 26; 6, с. 48].

Власність на бортні дерева бере свій початок у середині IX ст., й дещо пізніше, за часів Ярослава Мудрого, набуває юридичної сили. За «Руською Правдою» «зазнаменоване» бортне дерево ставало власністю й перебувало під охороною суспільства: «Аже разноменовать борть, (тобто, стесавши нанесений попередником знак), то 12 гривен (відшкодування)». Відтепер бортництво на Чернігівщині набуло особливого значення: з'являється верства людей, які безпосередньо займаються бджільництвом («бортничі», «бортні люди») на узаконених лісових ділянках («бортний ліс», «бортні угіддя») [7, с. 48].

Найпершими спеціалізованими пасічницькими будівлями для бортників були напівкурені-землянки. Їхню появу можна приблизно датувати IX століттям. Удільні й великі київські князі, виїжджаючи в Сіверські землі, вимагали оброки («подимне»), найосновнішою одиницею яких було хутро («скура»), мед і віск. А оскільки гнізда диких бджіл поблизу поселень швидко зникали, бортникам доводилось вирушати у пошуках нових бджолиних угідь на далекі відстані. З цією метою вони і зводили собі тимчасові пристанища – курені-напівземлянки [8, с. 43].

В Давньоруський період погребі для зберігання меду були обов'язковим атрибутом князівських господарств регіону. У XV ст., згідно з даними Литовської метрики, бортні землі на Сіверщині являли собою самостійні господарські об'єкти – предмет «данин» великого князя Литовського. Крім цього бортні угіддя входили до складу земельних володінь у районі Брянська, Путивля та Чернігова. Про важливість бортницького промислу свідчать статті Литовського статуту, за якими узаконювалась смертна кара за крадіжку бджіл [5, с. 134].

Особливо дбали литовські князі про заготівлю воску. При всіх містечках створювались воскотопниці, воскобійні та митні комори. Мед випорожняли з щільників кількома способами: їх підвішували на дерев'яних перекладах, й підігріті сонцем, воскові чарунки звільнялись від солоду. У інших випадках стільники вичавлювали голіруч, або перетоплювали за допомогою вогню. Крім воскобійництва, на Поліссі майже у всіх селах діяли невеликі домо-цехи для виготовлення свічок [6, с. 121].

Започаткування «домашнього» (свійського) бджільництва (період одомашнення, пасічницький) на Чернігівщині припадає на XIV ст., коли бортники намагалися створювати окремі компактні осередки бортного господарства для зручнішого догляду за бджолами. Тоді вже з'явилась потреба в штучних бортях. Виготовлення штучних бортей сприяло локалізації осередків, відповідному спрямуванню пасічницького промислу, який, втім ще був тісно пов'язаний з використанням лісових угідь. Інколи траплялось, що дерево підгнивало, чи його валило вітром, не ушкодивши при цьому борті. Таке бджолине гніздо часто ставало здобиччю хижих звірів, зокрема ведмедів. Аби запобігти псуванню, борть обрубували з обох боків і затягували на дерево, або доправляли ближче до житла. Це, власне, і сприяло виокремленню бджолиного гнізда у спеціальний пристрій – колоду, яка дуже довгий час побутувала на Сіверських землях. Таким чином з'явився перший вулик – самостійна, відсічена від дерева борть, яка пізніше мала чимало назв: «пень», «колода», «стоян», «лежак», «дуплянка», «довбанка» та ін. В цей час тимчасовим житлом для пасічників слугували курені, появи яких сприяло утворення лісових пасік, що виокремились у певну господарську одиницю й вимагали постійного нагляду. Отож і виникла потреба біля таких осередків зводити сезонні весняно-літні житла [6, с. 50–51; 8, с. 43].

У XVI – на початку XVII ст., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Московської держави, бортництво залишалось одним із головних напрямків сільського господарства, бортні дерева високо цінувались. Цей феномен дістав підтвердження у московських «обидних

списках» 1580–1590-х рр. У згаданому джерелі наводиться перелік втрат, завданих польсько-литовською стороною. Згідно списків, численних розорень на Сіверщині зазнали борті й місця риболовлі. Населення краю у російських дипломатичних документах звалось «бортниками», а його повинності, зокрема обчислювались «медвяним оброком». Продукти бортництва мали стабільний попит на ринках Московщини, де Сіверська земля виступала як один з головних постачальників меду та воску [5, с. 21–22].

XVII ст. – це період найбільшого розквіту і початок поступового занепаду бортництва на всій території України, зокрема й на Чернігівщині. Поряд з бортництвом почало активно розвиватися пасічне бджільництво (кочове і стаціонарне). Пасіками володіли жителі великих міст і містечок краю (Батурина, Глухова, Кролевця, Борзни, Остра, Седнева та ін.). Окрім пасік, розташованих у навколишніх лісах, селяни, міщани і козаки мали багато «бортних вотчин». Зустрічалися цілі села, населення яких надавали перевагу бортницькому промислу. Усі вони сплачували медовий оброк. Великі пасіки, на яких працювали залежні або найняті пасічники, заводили представники козацької старшини (І. Самойлович, І. Забіла) та духовенства. Запровадження пасічництва призводило до застосування нових прийомів у догляді за бджолами. Почали ширше застосовуватись підгодівля бджіл та їх зберігання на зимівлю у льохах, або спеціально викритих ямах [1, с. 67–68].

Чернігівщина стала батьківщиною першого у світі сконструйованого у 1814 р. рамкового («втулочного») вулика. Автор цього винаходу – П. І. Прокопович (1775–1850). Переваги нової форми пасічництва (особливо застосування штучної вошни і медогонки) почали популяризувати вихованці школи Прокоповича, яка стала першою школою бджільництва в Європі. Відтепер можна було добувати чистий (качаний) мед, не руйнуючи сотів, а отже, й самого бджолиного гнізда [3, с. 79–81].

У XIX ст. на території Чернігівської губернії розвивалось виключно пасічницьке бджільництво, лише в північних повітах зберігалось бортництво. Бортники водили своїх бджіл у великих колодах, які зимували на відкритому повітрі, а пасічники віддавали перевагу малим колодам й на зимовий період ховали бджіл в спеціально зроблені погребі, в яких ті перебували з жовтня до кінця березня. На багатьох пасіках вже містилися рамкові вулики конструкції П. І. Прокоповича, але ці нововведення запроваджувались досить повільно. Пасіки майже кожен рік давали їхнім власникам великі прибутки, проте бували й такі роки, коли комахам ледь вистачало заготованого корму на зиму. В середньому з вулика господар отримував 8 кг. меду, який на той час був дуже цінною солодкою продукцією. Мед та віск продавався на ярмарках великих міст губернії – у Ніжині, Кролевець, Ромнах [2, с. 96–97].

На початку XX ст. бджільництво, попри ускладнення умов – нищення лісів, зменшення посівів гречки й погану її врожайність, продовжувало бути вагомим статтею прибутків сільського господарства у Чернігівській губернії. Тримали бджіл переважно у стародавніх дуплянках, лише деякі господарі (поміщики, священики, вчителі) почали використовувати прогресивні технології – перейшли на вулики систем Дадана, Лангстрота, Бутлерова, Юшкова. Рамкові вулики, здебільшого, виготовлялись пасічниками власноруч. Для Чернігівської губернії був притаманний кочовий спосіб бджільництва, що зумовлювалось скудністю нектароносів на окремих територіях. Дуже часто цілі пасіки вимирали від доти ще не званої хвороби – гнильця. Гинули бджолині сім'ї й під час збирання меду, коли їх повністю закурювали димом. Середній прибуток з сім'ї становив 10–12 кг. меду. Більшість пасічників були слабо обізнані з теорією бджільництва, не вистачало або зовсім не було відповідної літератури. Тобто, раціональне бджільництво вкрай повільно розповсюджувалось серед пасічників Чернігівщини [4, с. 99–104].

Дуже велике випробування розвиток бджільництва на території України й, зокрема Чернігівської області, витримав під час Великої Вітчизняної війни. Окупанти грабували пасіки, знищували бджіл, вивозили їх до Німеччини. Попри такі несприятливі умови, у багатьох селах продовжували тримати по кілька сімей бджіл. Відбудова бджільницької галузі розпочалася відразу ж після вигнання загарбників. Бджолосім'ї завозились з середніх зон СРСР, які не постраждали від бойових дій. Поступово по всій території нашої області, у колгоспах і радгоспах, були створені великі пасіки, які отримували значну фінансову допомогу від держави.

В роки незалежності України бджільництво Чернігівщини потрапило у стан глибокої кризи, яка триває й досі. Бджільництво області розвивається завдяки ентузіазму приватних власників (окремих осіб), держава фактично нічим не допомагає цій галузі сільського господарства. Лише у 1996 р. на підставі Конституції України було прийнято закон «Про бджільництво», який є до сьогоднішнього дня основним юридичним документом в цій галузі.

Таким чином, історія розвитку бджільницького промислу на Чернігівщині має свої особливості, зумовлені природно-кліматичними умовами (великою кількістю лісів) та загальноісторичними процесами. Бджільництво, зокрема бортництво, протягом багатьох століть відіграло одну з провідних ролей у сільському господарстві краю. Поступово бортництво занепало, на зміну якому прийшло пасічне бджільництво. Головними центрами розвитку бджільництва на Чернігівщині були Ніжин, Кролевець, Батурин, Глухів, Седнів.

Джерела та література:

1. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1986. – 262 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. – СПб., 1851. – Т. XII. – Ч. 2. – 576 с.
3. Даниленко М. Петро Прокопович – невтомний вчений-пасічник / М. Даниленко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 78–85.
4. О пчеловодстве в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 10. – С. 99–104.
5. Русина О. З історії Сіверщини у складі Московської держави / О. Русина // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 21–22.
6. Скуратівський В. Т. Бортницький промисел / В. Т. Скуратівський // Жовтень. – 1980. – № 9. – С. 116–124.
7. Скуратівський В. Т. Розвиток пасічництва на Україні / В. Т. Скуратівський // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 46–57.
8. Скуратівський В. Т. Традиційні форми пасічницьких будівель і комплексів на Україні / В. Т. Скуратівський // Народна творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 42–50.
9. Шабаршов И. А. Русское пчеловодство / И. А. Шабаршов. – М. : Агропромиздат, 1990. – 510 с.

ПРАЦІ Ю. ВІНОГРАДСЬКОГО, ПРИСВЯЧЕНІ ВИДАТНИМ СОСНИЧЧАНАМ

У статті схарактеризовано роботи сосницького історика та краєзнавця Ю. Виноградського, присвячені його видатним землякам.

Ключові слова: Ю. Виноградський, Сосниця, краєзнавство.

Сосницька земля відома видатними діячами. Одним з них був Ю. Виноградський (1873–1965) – історик, краєзнавець, археолог, архівіст. Він був одним з фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині (1917–1918 рр.) та видавництва «Сіверянська думка» (1917–1919 рр.), першим головою Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (1919 р.); головою Чернігівської губернської архівної комісії (1920 р.) [6]. Навесні 1920 р. Ю. Виноградський очолював Експурсійне бюро у Чернігові [2].

З літа 1920 р. Ю. Виноградський пов'язав усю подальшу діяльність із рідною Сосницею. Саме там, ціною неймовірних зусиль краєзнавця, йому вдалося створити краєзнавчий музей. З відкриттям у 1921 р. Сосницького науково-дослідницького товариства він відігравав провідну роль у його діяльності [6].

Краєзнавчий доробок Ю. Виноградського напрочуд розмаїтий. Він однаково успішно працював у галузі історії, археології, етнографії, топоніміки, діалектології, природознавства [8].

Всебічно досліджуючи рідний край, Ю. Виноградський не оминув увагою славетних земляків. Так, у науковому доробку краєзнавця є праці, присвячені О. Довженку. Листування Ю. Виноградського з доктором біологічних та ветеринарних наук А. Метьолкіним містить відомості щодо діяльності таких видатних сосниччан, як Д. Самойлович та О. Шафонський [1, 3]. У численних студіях дослідника йдеться про маловідомих діячів, розкриваюся недостатньо вивчені сторінки життя вже відомих.

Одним з героїв розвідок Ю. Виноградського став сосницький полковник Яків Скидан. Краєзнавець назвав його «найвидатнішим після Б. Хмельницького полководцем XVII ст.» [5]. Дослідник зазначав, що полковництво Яків Скидан одержав за заслуги у боротьбі з татарами і турками. Про його успіхи у цій справі було відомо навіть у Москві, куди полковник звертався по допомогу.

Ю. Виноградський доводив, що Скидани – сосниччани, оскільки до недавніх йому часів в Сосниці були жителі з такими прізвищами. Дослідник висунув припущення, що Яків Скидан міг бути сином Карпа Скидана, учасника повстання 1637 р. Краєзнавець звертав увагу на хоробрість Якова Скидана, яку він продемонстрував особливо під час походу на Чернігівщину польського короля Яна Казимира. Сосницький полковник не злякався армії противника навіть після розгрому Салтикової Дівиці, де польська шляхта вбила не одну тисячу мешканців. У Березні Якову Скидану вдалося об'єднати сили Мени, Сосниці й Нових Млинів. Потім, після невдалої спроби польського загону взяти Березну, полковник зайшов у тил ворога і завдав низку ударів, у результаті яких відбив казну десь у районі Коропа, а в болоті біля Сосниці потопив амуніцію одного із загонів королівського війська [5].

На думку краєзнавця, хоробрість Якова Скидана можна порівняти з відвагою Тараса Бульби –

героя повісті М. Гоголя. Історик вказував на схожі події у їх життєписах. Зокрема, як і Тарас Бульба, Скидан не встерігся від поляків. Їх обох скарали на дереві, щоправда, Тараса Бульбу на дубі, а Якова Скидана – на сосні. Ю. Виноградський зазначав, що та сосна ще до недавніх йому часів росла по дорозі з Сосниці до села Спаського. Так само, як і у Тараса Бульби, в Скидана з'явився месник. Ним виявився козак Нужний. Ю. Виноградський зауважував, що він, скоріш за все, був сотником. Нужний з товаришами вдерся в штаб короля у фортеці Нові Млини й знищив там ділові папери. Коли його запитали, яку він хоче вибрати смерть за свою хоробрість, той відповів: «Мого батька посадили на палю, то й мене на палю саджайте» [5].

Краєзнавець зазначав, що перекази про події 1663–1664 рр., зокрема й про Якова Скидана, були поширені на поблизу Ніжина. Оскільки саме у цьому місті навчався М. Гоголь, то він припускав, що саме Яків Скидан міг стати прототипом головного героя повісті «Тарас Бульба» [5].

Ю. Виноградський також звернув увагу на зв'язки родини Дорошенків з Сосницею. Дослідник зазначив, що, за даними «Історико-статистичного опису Чернігівської єпархії» Філарета Гумілевського, у Макошинському Покровському монастирі перебувала ігуменя-схимниця Марія Дорошиха. Аналізуючи відомості українських козацьких літописів, дослідник з'ясував, що після усунення Петра Дорошенка від влади його було заслано до Сосниці. З матеріалів, зібраних даних Археографічної Комісією, досліднику встановив, що слідом за колишнім гетьманом переїхали й інші його родичі, зокрема мати «старичка Митродора». Ю. Виноградський зазначав, що Петро Дорошенко перебував у Сосниці менше року. Мешкаючи тут, колишній гетьман розпочав будівництво власної садиби, але хитрощами його було викликано до Москви. Його брат Андрій залишився в Сосниці, де був сотником. Пізніше цю посаду обіймали його сини. Свою стареньку матір Петро Дорошенко не раз згадував у листах до Самойловича, хоча про її долю відомо мало [4, с. 32–33].

Ю. Виноградський висунув припущення, що мати П. Дорошенка деякий час прожила на Сосниччині як черниця у найближчому монастирі – Покровському Макошинському. Пізніше історик підтвердив своє припущення, коли переглянув синодик «Покровського Макошинського храму» [4, с. 34]. Зіставляючи дані синодика щодо роду Марії Дорошихи та записи, які стосувались священника с. Слабина Василя Стефановича Дорошенка, небожа Петра Дорошенка, Ю. Виноградський виявив їх тотожність у тій частині, що стосувалася безпосередньо кровних родичів. До того ж, краєзнавець звернув увагу, що священник згадав у синодику свою бабусю під ім'ям Марії, яке вона носила в останні роки життя [4, с. 35].

Краєзнавець вказував, що пам'ять про Дорошенків збереглася у топонімах: «Дорошова» («Дорошенківська вулиця»), «Дорошова яма», «Дорошові Млини» (де раніше був Дорошенків хутор у бору), «Дорошова Гребля» [4, с. 36]. Про гетьмана Петра Дорошенка згадується й у пісні «Ой, на горі та жінці жнуть», що лунає тихими вечорами на сосницьких вулицях та у садках [4, с. 39].

Ю. Виноградський вказував на ймовірне місце розташування садиби Петра Дорошенка у Сосниці – між Покровською церквою й Батуринським Шляхом [4, с. 36]. Саме цей куточок, який поетично описав М. Костомаров у своїй бувальщині «Чернігівка», на думку дослідника, припав до вподоби колишньому гетьману [4, с. 36–37].

За спостереженнями краєзнавця, у ХХ столітті пам'ять про Петра Дорошенка все більше зникала у Сосниці. Так само забувалися назви, пов'язані з Андрієм Дорошенком та його синами, хоча, на думку Ю. Виноградського, Андрій, на відміну від своїх дітей, «вмів жити в згоді з владою та людністю», про що свідчило його кількаразове обрання на посаду сотника [4, с. 38–39].

Про ще одного славетного земляка, все свого сучасника – Терентія Савича Кореня історик написав у співавторстві з Д. Лав'юком. Терентій Корень народився в 1883 р. у с. Блистова Менського району в родині селянина-бідняка. З дитинства він відзначався неабиякою силою і вже у 13 років його не могли подолати й дорослі. У 17-річному віці, працюючи в Таврії у німця-колоніста, сосницький силач посперечався зі своїм хазяїном, що вдержить коня з возом, і виграв у суперечці.

Визнаним борцем Терентій Корень став 1905 р., коли, потрапивши до цирку в Порт-Артурі, поборов 12 циркових силачів. Він бував з виступами у різних країнах світу. Одного разу в Чикаго Корень боровся з левом. Під час бою силач здобув перемогу, при цьому втративши кілька ребер. За отримані за цей виступ 30 тисяч доларів борець купив собі будинок в Саратові, де й оселився. Будучи всесвітньовідомим борцем, чемпіоном світу, Терентій Корень виступав у Сосницькому театрі (у 1913 та 1922 рр.) і, звісно, здобув велику популярність у сосничан.

За даними Ю. Виноградського, Сосницький силач мав зріст 184 см, вагу – 140 кг, а об'єм руки сягав 50 см. Його останній виступ відбувся у грудні 1930 р. Після цього Терентій Корень захворів і в червні 1931 р. помер у Саратові [7].

Отже, праці Ю. Виноградського, присвячені видатним сосниччанам, засвідчують його глибоку обізнаність у історії рідного краю, сприяють примноженню краєзнавчих знань, наповнюючи їх яскравими образами. Виявлені ним відомості становлять значний науковий інтерес, адже, стосуючись головним чином діячів Сосницького краю, збагачують знання з історії України.

Джерела та література:

1. Виноградський Ю. С. Листи Метелкину А. И. [18 вересня 1951 р. – 31 січня 1953 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 5–9.
2. Докладнае записка інструкторов екскурсионного бюро губнаробраза // Державний архів Чернігівської області, ф. Р – 593, оп. 1, спр. 314, арк. 1.
3. Метелкин А. И. Листи Виноградському Ю. С. [10 вересня 1951 р. – 30 квітня 1956 р.] // ІР НБУВ, ф. 103, спр. 10 – 18.
4. Виноградський Ю. Марія Дорошиха / Ю. Виноградський // Історико-географічний вісник. – К., 1927. – Т. I. – С. 32–39.
5. Виноградський Ю. Яків Скидан – прототип Тараса Бульби / Ю. Виноградський // Колгоспна правда. – 1964. – 8 лютого. – С. 4.
6. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко / Енциклопедія сучасної України у 20-ти т. – К. : Національна академія наук України. Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – С. 428.
7. Лав'юк Д. Український богатир / Д. Лав'юк, Виноградський Ю. // Червоний прапор. – 1959. – 25 жовтня. – С. 4.
8. Линюк. Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4.

ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ЖИТЛА ЧЕРНІГІВЩИНИ

У статті розглянуто результати археологічних досліджень пізньопалеолітичних житлових комплексів на території Середнього Подесення, що дозволяє прослідкувати еволюцію домобудівництва.

Ключові слова: пізній палеоліт, Пушкарі 1, Мезин, житло, вогнище.

Територія Чернігівщини була заселена ще за доби раннього палеоліту. Проте увагу привертає пізньопалеолітична доба, що представлена стоянками цього періоду. При їх вивченні на перший план виходить дослідження житлових комплексів, що допомагають простежити рівень розвитку первісного населення та його пристосування до природних умов.

Перша палеолітична стоянка на Чернігівщині була відкрита 1907 р. в селі Мезин відомим краєзнавцем П. М. Добровольським [11, с. 34]. Під час роботи XIV Археологічного з'їзду, у 1908 р., Ф. К. Вовк разом з С. І. Руденком провели там невеликі пробні розкопки. Роботи на цій стоянці були продовжені П. П. Єфименком (1909, 1912, 1913 рр.) [7, с. 291–292].

На початку 30-х рр. ХХ ст. на території Середнього Подесення проводилися роботи під керівництвом М. Я. Рудинського, що дозволило відкрити стоянки Пушкарі 1, Журавську та Новгород-Сіверську. Перші інтерпретовані дослідниками палеолітичні житла були виявлені в другій половині 1930-х рр. Ці відкриття пов'язані з роботою Деснянської археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. В. Воеводського. Загін під керівництвом І. Г. Підоплічко у 1935 – 1936 рр. досліджував стоянку Чулатів 1, а в 1936–1938 рр. – Новгород-Сіверську стоянку [10, с. 164–169]. Другий загін під керівництвом П. І. Борисковського в 1937–1939 рр. відкрив на стоянці Пушкарі 1 заглиблене в землю довге житло [7]. Третій загін під керівництвом Д. З. Галича та М. В. Воеводського протягом 1936 – 1938 рр. працював на стоянці Чулатів 2 [12, с. 73].

З 1946 р. відновлюються роботи Деснянської археологічної експедиції М. В. Воеводського. За його участі відбувся огляд стоянок та були продовжені дослідження пізньопалеолітичних комплексів у Пушкарях, Мезині та Новгороді-Сіверському [12, с. 16]. Протягом 50 х рр. ХХ ст. археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом І. Г. Шовкопляса завершила розкопки пізньопалеолітичної Мезинської стоянки (1954–1961 Крім того, з'явилася узагальнююча праця П. І. Борисковського [7]. Все це, на думку А. А. Чубура, дозволило значно розширити джерельну базу по проблематиці палеолітичних жител [12, с. 26].

Перервані раптовою смертю М. В. Воеводського (1946 р.), розкопки на стоянці Пушкарі 1 відновилися лише 1981 р. зусиллями археологічної експедиції Санкт-Петербурзького університету під керівництвом В. І. Беляєвої [2]. Її роботи тривають й сьогодні, даючи цікаві результати з проблематики палеолітичних жител [3–6; 8]. Також варто відзначити праці А. А. Чубура, пов'язані з дослідженнями деснянського палеоліту [12].

Фіксація палеолітичних жител на території Середнього Подесення відбивають складний процес еволюції житлових комплексів. Важливу роль у цьому процесі відіграли природно-географічні умови та фауністичний світ регіону, які впливали на особливості розміщення та побудови жител. Зокрема, на Чернігівщині можна виокремити два основні типи житлобудівництва. Перший тип – природні житла, другий – житла штучної конструкції.

Крім того, на Чернігівщині було знайдено єдине на Російській рівнині палеолітичне поселення з найпростішим природним укриттям, яке належить до першого типу жител. Зафіксоване на Новгород-Сіверській стоянці, воно розмішувалося в гроті, що утворився на схилі корінного берега Десни та глибокого яру [7, с. 247–250]. Згадане є яскравим прикладом пристосування палеолітичного населення до навколишніх умов і являє собою найпростішу форму житлового простору.

Наступ останнього сильного похолодання припав на період 23–22 тис. років тому. Воно досягнуло свого максимуму 20–18 тис. років тому і призвело до приходу більш суворого клімату [1, с. 45–48]. Тому на більшості верхньопалеолітичних поселень будували наземні житла за типом сибірських чумів. До таких жител на Чернігівщині можна віднести Чулатівські «вогнища». Вони являли собою два наземних житла з вогнищами, позначеними плямами зольної маси і насиченими культурними залишками. Багатошаровість культурного шару може свідчити про його накопичення з перервами і вказує на сезонність поселення [12, с. 74].

Наявність таких жител може свідчити про залежність палеолітичного населення від сезонно-кліматичних циклів та міграцій тварин, які склали основу їхнього полювання. Подібні типи жител досліджені на Тельмаківському та Гмелинському (Росія) комплексах, й відрізняються тільки заглибленням у материк та наявністю центрального вогнища [1, с. 46].

Зі змінами клімату та фауністичного світу населення пізнього палеоліту пристосовувалось до нових, більш суворих умов життя. Таким чином з'явилися складні житлові конструкції з кісток мамонта. Проте вони не були однотипними навіть на Чернігівщині й істотно відрізнялися за своєю конструкцією одне від одного.

Так, на палеолітичній стоянці Пушкарі 1 було зафіксовано заглиблене житло 12 x 4,5 м з трьома вогнищами, що розмішувалися по осі. Фундамент житла складався з черепів мамонта, а переплетені кінцями бивні використовувалися в конструкції перекриття [3, с. 183–202]. Вивчивши цю скупченість кісток, П. І. Борисковський визнав, що це одна велика конструкція. Адже, наявна западина з трьома вогнищами не має ніяких підйомів та перемичок, що виключає наявність трьох окремих конструкцій [7, с. 181–185].

Розкопки В. І. Беляєвої на стоянці Пушкарі 1 виявили нове житло, конструкція якого була подібна до попереднього, знайденого П. І. Борисковським. По краях житла містились черепи, які слугували упорами для внутрішніх опор, а не фундаментом стін. Порівнявши їх, В. І. Беляєва зробила висновок, що житло з трьома вогнищами по осі мало три входи і являло собою три окремі конструкції [4, с. 53–55].

На пік періоду найбільшого похолодання припадає існування Мезинської стоянки, яка складалась з п'яти житло-господарських комплексів, в кожному з яких виокремлювались наземні житла. Четверо жител, на час їхнього дослідження не були розпізнані, тому їх розібрали й описали як завали кісток [10, с. 86–88]. П'яте, досліджене житло, являло собою скупчення кісток мамонта у формі овалу діаметром 5,5 м. Це скупчення складалось з цілих кісток: трубчатих, лопаток, тазових, бивнів, черепів, рогів оленя, нижніх щелеп. Усі кістки розташовувались симетрично, в певному порядку [1, с. 56–57]. Мезинський комплекс являє собою постійну стоянку мисливців на мамонтів. Подібними до нього є комплекси на стоянці Межиричі (Черкаська обл.) та на території Росії стоянки Аносово та Юдіново [12, с. 89].

В контексті історико-культурного поділу, за М. П. Оленовським пізньопалеолітичні стоянки Чернігівщини можна поділити на дві групи. Зокрема, стоянки Мезин і Чулатів 1 мають

східноєвропейське походження, а Пушкарі 1 і Новгород-Сіверська стоянки являють собою варіанти віллендорфсько-костенківської культурної спільності [9, с. 19].

Первісні житлові комплекси, виявлені на Чернігівщині, демонструють еволюцію житлобудівництва часів Палеоліту на території Середнього Подесення. Вони дозволяють простежити процес пристосування людини до навколишніх природних умов, господарсько-мисливські цикли тогочасної людської спільноти, та етапи розвитку будівництва від захисних до соціальних функцій.

Джерела та література:

1. Аникович М. Повседневная жизнь охотников на мамонтов / М. Аникович. – М. : Молодая гвардия, 2004. – 352 с.
2. Беляєва В. І. Дослідження пам'ятників кам'яного віку біля с. Пушкарі на Чернігівщині / В. І. Беляєва // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1989. – Вип. II. – С. 3–4.
3. Беляєва В. І. Перспективы исследования палеолита в Новгород-Северском районе // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 22–23.
4. Беляєва В. І. Палеолитическая стоянка Пушкарі 1 / В. І. Беляєва. – СПб. : СПбГУ, 2002 – 154 с.
5. Беляєва В. І. К вопросу о многослойности Пушкарей I / В. І. Беляєва // Кам'яна доба України. – К., 2003. – № 3. – С. 236–241.
6. Беляєва В. І. Новый участок стоянки Пушкарі I / В. І. Беляєва // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 74–76.
7. Борисковский П. И. Палеолит Украины / П. И. Борисковский // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.-Л., 1953. – № 40. – С. 176–304.
8. Васильев П.М. Роботи Пушкарівської експедиції / П.М. Васильев, В.І. Беляєва // Археологічні дослідження в Україні. – 2010. – Київ-Полтава, 2011. – С. 54–55.
9. Палиєнко С. В. Памятники бассейна Десны в контексте историко-культурного деления позднего палеолита Среднего Поднепровья / С. В. Палиенко // Деснинские древности: материалы межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск : Издательство ГУП «Клинцовская городская типография», 2008 – С. 14 – 23.
10. Пидопличко И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине / П. И. Пидопличко. – К. : Наукова Думка, 1969. – 164 с.
11. Черненко О. Є. Археологічні дослідження П. М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині / О. Є. Черненко, Л. В. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – С. 34–40.
12. Чубур А. А. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения / А. А. Чубур. – М. : РГСУ, 2005. – 116 с.
13. Шовкопляс И. Г. Жилища Мезинской стоянки / И. Г. Шовкопляс // Краткие сообщения института археологии. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 3–12.
14. Шовкопляс И. Г. Мезинская стоянка / И. Г. Шовкопляс. – К. : Наукова думка, 1965. – 328 с.

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. В. КРАСОВСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу провідних напрямків земської діяльності гласного Чернігівського губернського земського зібрання у 1903 – 1911 рр. М. В. Красовського. Визначено основні віхи життєвого шляху, схарактеризовано його громадсько-політичну діяльність у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: М. В. Красовський, Чернігівська губернія, земство, гласний, панславізм, октябристи, Державна Рада.

Михайло Васильович Красовський (1851–1911) – відомий громадсько-політичний діяч не лише Чернігівщини, а й Російської імперії в цілому. Однак його життєвий шлях та земська діяльність не знайшли висвітлення в історичних студіях. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

М. В. Красовський народився 25 липня 1851 р. у м. Гоголеве Остерського повіту в родині судді Остерського межового суду, колезького секретаря Василя Івановича Красовського (1823–1859) та його дружини Марії Олександрівни, уродженої Шрамченко. Рід Красовських походить від Йосипа Красовського, якого нарекли «благородним» за вірну та хоробру службу у Війську Запорозькому. У 1673 р. Й. Красовський отримав привілей короля Михайла, яким було підтверджено його титул дворянина, ленне помістя с. Волинку з хуторами та пожалувано йому та його нащадкам с. Чернотичі зі всіма угоддями [1, с. 566]. Дід Михайла по батьківській лінії Іван Васильович Красовський був депутатом дворянства від Чернігівського повіту в Чернігівському дворянському депутатському зібранні. У 1823 р. за вірне служіння та активну діяльність він був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня [1, с. 576].

Батько Михайла Василь Іванович Красовський (1823–1859) у 1839 р. розпочав навчання у Київській гімназії, а в 1841 р. вступив на службу до Гренадерського імператора Франца I полку унтер-офіцером. Закінчив військову кар'єру В. І. Красовський у 1845 р. у чині підпоручика і з 1847 р. обіймав, перебуваючи на цивільній службі обіймав посаду судді Остерського межового суду Чернігівської губернії [1, с. 581]. Помер він у своєму маєтку біля м. Гоголеве Остерського повіту в 1859 р. [2, с. 160].

Про дитячі роки та навчання М. В. Красовського відомо небагато. Середню освіту він здобув у Київській гімназії протягом 1861–1867 рр., а вищу – на юридичному факультеті Університету св. Володимира у 1867–1871 рр. За період навчання зарекомендував себе як один з найбільш талановитих студентів. Закінчивши навчання, молодий та обдарований юрист переїхав до Петербурга й у 1872 р. вступив на державну службу в Сенат [3, с. 6].

У 1881 р. М. В. Красовський був призначений керівником карного відділу Міністерства юстиції. Протягом 1882–1891 рр. він обіймав посаду статс-секретаря Державної канцелярії. Активна діяльність М. В. Красовського на посаді позначилася на вирішенні ряду законодавчих питань. Він зробив значний внесок у розробку Положення про земських начальників, земського та міського положень, загального статуту залізничних доріг та багатьох інших законопроектів [3, с. 8].

Нова віха у житті М. В. Красовського розпочалася у 1894 р. Він залишив службу у Міністерстві юстиції та перейшов на посаду старшого голови Харківської судової палати. З чиновника центрального управління він перетворився на суддю-практика, безпосередньо занурившись у

життєві реалії. М. В. Красовський завжди відрізнявся від загалу чиновників бюрократичного апарату центру бажанням пізнати життя таким, яким воно є в дійсності [3, с. 10].

Нове призначення на посаду обер-прокурора Загального зібрання Сенату змусило М. В. Красовського у 1901 р. залишити Харків та знову повернутися до Петербурга. На посаді обер-прокурора М. В. Красовський перебував до 1904 р., коли й вийшов у відставку. Сучасники М. В. Красовського гідно оцінювали його діяльність у Сенаті, зазначаючи, зокрема, що його висновки, як обер-прокурора, окрім юридичної вірогідності, відрізнялися знанням справжніх умов життя народу, особливо життя провінційного, сільського. Короткі за формою, вони завжди були багаті за змістом.

На початку ХХ ст. новим явищем у столичному житті стали політичні клуби. Не залишився осторонь цього процесу й М. В. Красовський. Перебуваючи з 1905 р. на посаді голови Петербурзької міської думи, М. В. Красовський взяв на себе ініціативу створення першого такого клубу. клопотання про дозвіл на відкриття клубу було подано у травні 1905 р., а 14 жовтня Статут Клубу громадських діячів був зареєстрований [4, с. 1]. Головою Ради старшин Клубу був обраний М. В. Красовський. Згідно Статуту Клуб створювався з метою «объединить общественных деятелей и облегчить им возможность в кругу своих членов обсуждать возникающие в государственной жизни вопросы, а также общественные нужды и пользы» [5, с. 3].

Політичні зміни, що відбулися в Російській імперії з появою царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р., суттєво вплинули на подальшу громадсько-політичну діяльність М. В. Красовського. Поява перших ознак організованого політичного життя, що знайшли свій вияв у зародженні перших політичних партій, спричинила виникнення принципових протиріч у лавах земсько-міських представництв. Під час з'їзду земців у Петербурзі в листопаді 1905 р. ці протиріччя проявилися особливо різко, і як більшість, так і меншість з'їзду поквапилися зорганізуватися у партії. М. В. Красовський прийняв у цьому русі активну участь. Як щирий прибічник нового державного устрою, визнаючи всю необхідність невідкладних перетворень, він водночас не вірив у можливість радикальних реформ. Життєвий досвід М. В. Красовського підказував, що не можна поривати з історією, неможливо відразу порушити існуючий лад. Життя, на його погляд, повинно вдосконалюватися поступово. Крім того, були принципові питання, в яких М. В. Красовський розходився з більшістю на земських з'їздах (питання автономії, аграрне питання). Усе це спонукало його стати в ряди меншості й бути одним із засновників ліберально-національної партії, яка отримала назву «Союз 17 октября». У листопаді 1905 р. його обрали заступником голови Центрального комітету партії. Основну ідейну спрямованість та головні напрямки діяльності партії було викладено в її відозві, автором якої був саме М. В. Красовський. Основні положення програми зводилися до обмеження влади монарха при збереженні монархічної форми правління, недоторканості особи та житла, збереження «єдиної та неподільної» Росії, унормування робочого дня, зрівняння селян у правах з іншими станами тощо [6, с. 91]. Коли під час виборів до I Державної Думи партія відчула необхідність у заснуванні друкованого органу, М. В. Красовський став редактором та провідним публіцистом щоденної партійної газети «Новый путь», обстоюючи в ній помірковану програму та борючись з посиленням крайніх течій [7, с. 131].

Як активний громадський діяч М. В. Красовський ніколи не залишався осторонь обговорення гострих проблем та прийняття важливих законопроектів, а тому проект земельної реформи П. А. Столипіна не залишив його байдужим. М. В. Красовський був щирим прибічником ідеї аграрного реформування країни. Він підтримував заходи уряду щодо знищення общинного

землеволодіння та виходу селян на хутори та відруби [8, с. 171]. Утворення значного прошарку селян-власників, з передачею їм влади на місцях як представникам «новоявленого дворянства» М. В. Красовський вважав єдиною вірною запорукою прогресивного розвитку держави. Він робив акцент на безсумнівному, на його погляд, поліпшенні добробуту сільського населення від здійснення реформи [8, с. 174].

Прапор панславізму увінчав останні роки життя М. В. Красовського. Його можна вважати одним з ідейних керівників цього руху. М. В. Красовський обстоював ідею слов'янського єднання шляхом її широкої популяризації. Він усвідомлював, що поки ця ідея не проникне у свідомість широких верств населення, слов'янський рух не може розраховувати на значний реальний успіх. Не випадково, саме М. В. Красовський згідно постанови Державної Ради був призначений очільником російської делегації на Слов'янському з'їзді, який проходив 1908 р. у Празі [9, с. 34]. Невдовзі М. В. Красовський став одним із засновників «Общества славянской взаимности», яке було утворено у Петербурзі в березні 1909 р. Метою новоствореного товариства було зближення й взаємне збагачення слов'янських народів на засадах рівності та братерства [10, с. 135].

Вихід у відставку з посади обер-прокурора у 1904 р. відкрив нову сторінку життя М. В. Красовського. Він цілковито поринув у різнобічну громадську діяльність, наслідки якої мали велике значення для покращення загального добробуту місцевого населення Чернігівської губернії. Зазначимо, що й раніше М. В. Красовський був не лише чиновником. Він ніколи не втрачав зв'язків з Чернігівщиною. Ще в 1880 р. він був обраний гласним Остерського повітового земського зібрання, де працював десять років. З 1898 р. й до останнього дня свого життя М. В. Красовський був гласним Козелецького повітового земського зібрання. Активну та плідну роботу розгорнув він також у Чернігівському губернському земському зібранні, де був гласним упродовж 1903–1911 рр.

У губернському земстві М. В. Красовський був членом кількох комісій, до яких неодноразово переобирався за плідну та корисну діяльність. Зокрема, він перебував у складі страхової, шляхів сполучення, проектної, юридичної комісій, а також у комісії для вирішення питання про залізничне сполучення станцій Київ – Почеп [11, с. 1–4]. Плідна діяльність М. В. Красовського в Козелецькому земстві сприяла його обранню губернським гласним. За результатами виборів, які відбулися 25 вересня 1903 р. на засіданні Козелецького повітового земського зібрання, М. В. Красовський був обраний губернським гласним, отримавши 20 виборчих голосів з 22 можливих [12, арк. 27].

Особливої уваги під час засідань М. В. Красовський надавав вирішенню питань щодо поліпшення добробуту населення повітів. Він щиро вірив, що щастя Російської держави народжується саме тут, на місцях, що не центр, а провінція вдалося до загальноімперського життя, створює культуру. Не залишала М. В. Красовського байдужим і проблема влаштування життєдіяльності малозабезпеченого та хворого місцевого населення. Зокрема, за його сприяння Чернігівське губернське земське зібрання 29 листопада 1903 р. збільшило асигнування на утримання та забезпечення функціонування Ніжинського притулку для старих, німічних, хворих та недієздатних [13, с. 74–75].

Прислухався М. В. Красовський також й до пропозицій повітових земств. Так, за його активної участі земське зібрання Чернігівської губернії 4 грудня 1903 р., визнавши необхідним у протипожежних та санітарних цілях збільшення кількості бурових колодязів у Козелецькому повіті, збільшило розмір субсидій та позик на їх улаштування з метою отримання у достатній кількості якісної води [13, с. 155–159]. Висновки губернської проектної комісії, до складу якої входив М. В. Красовський, сприяли організаційному оформленню посади губернського агронома, в обов'язки якого входило ознайомлення з провідними досягненнями агротехнічної

науки, вивчення досвіду ведення господарства в різних регіонах Чернігівщини та Російської імперії в цілому [13, с. 213–214].

Появою телефонної мережі Козелецький повіт завдячує активному втручанням М. В. Красовського. Його аргументовані докази на користь запропонованої ідеї переконали Чернігівське губернське земське зібрання 9 грудня 1903 р. ухвалити рішення, згідно з яким Козелецькому земству надавалася позика для налагодження телефонного зв'язку в повіті [13, с. 369]. Намагався М. В. Красовський усіляко боротися й з поширенням різноманітних епідемій у губернії. Так, за його сприяння земське зібрання Чернігівської губернії 28 листопада 1904 р. видало постанову про внесення в кошторис додаткової суми для придбання антискарлатинозної сироватки в достатній кількості для всіх повітів губернії [14, ст. 19].

М. В. Красовський був прибічником модернізації громадського та житлового будівництва. На засіданнях він наполягав на наданні субсидій на будівництво лише цегляних та глинолитних міцних будівель, критих залізом або черепицею на цегляному фундаменті з ізолюючим прошарком. Його наполегливість забезпечила прийняття Чернігівським губернським земським зібранням 29 листопада 1904 р. постанови про відкриття кредиту зі страхового капіталу в розмірі до 300 руб. на кожен повіт [14, ст. 26–27].

В якості члена проектної комісії М. В. Красовський зробив значний внесок у прискорення розбудови залізничної мережі в Чернігівській губернії. Так, згідно його доповіді про подання урядові клопотання про зобов'язання товариства Московсько-Київсько-Воронезької залізничної дороги перебудувати ділянку вузькоколійної залізниці від Прилук до Ніжина, продовживши її через Чернігів до станції Гомель, Чернігівське губернське земське зібрання 2 грудня 1904 р. ухвалило постанову про обрання 6 депутатів для підтримки зазначеного клопотання, до складу яких увійшов і М. В. Красовський [14, с. 47].

Покращення ведення сільського господарства в губернії мало першочергове значення для М. В. Красовського. Так, за його ініціативи губернське земське зібрання 9 грудня 1904 р. ухвалило постанову про взяття на себе частини витрат у розмірі половини повітових асигнувань на організацію сільськогосподарських читалень, бібліотек та тимчасових курсів, на придбання демонстраційних колекцій малюнків та різноманітних посібників, на поширення кормових культур та покращених сортів рослин шляхом безкоштовного або пільгового надання селянам насіння, на покращення посівного матеріалу та придбання для видачі в тимчасове користування зерноочисних та інших машин тощо [14, с. 83].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 22 травня 1905 р. закритим балатуванням М. В. Красовського було обрано членом наглядового та будівельного комітетів при Майнівській сільськогосподарській школі, яку, за його ініціативи, у 1909 р. було реорганізовано у нижче сільськогосподарське училище 1-го розряду зі створенням двох спеціальних відділень – землемірного та бухгалтерського [15, с. 68].

Гостра критика М. В. Красовського постанови Чернігівського губернського земського зібрання про припинення асигнувань на зведення вогнестійких будівель у повітах, зосередження уваги на негативних наслідках подібного рішення для повітових бюджетів, змусило губернське зібрання 4 грудня 1906 р. ухвалити рішення, згідно якого повіти Чернігівської губернії зберегли право на отримання субсидій для зведення вогнестійких будівель [16, с. 111–113]. На засіданні 3 червня 1907 р. М. В. Красовський увійшов до складу спеціальної комісії, яку було створено для підтримки клопотання перед урядом щодо спрямування магістралі Москва – Одеса згідно з інтересами населення

Чернігівської губернії [17, с. 29]. Того ж року М. В. Красовського було обрано в члени комісії для підтримки клопотання Чернігівського губернського земства про перебудову вузькоколіїного шляху Чернігів – Дніпро – Красне на ширококоліїний.

М. В. Красовський не був байдужим і до проблем селянства. Так, за його сприяння Чернігівський губернський комітет благодійної допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю, на засіданні 25 травня 1908 р. прийняв постанову про необхідність допомоги селянам у засіві озимих полів та подав урядові клопотання про необхідність надання селянам необхідної позики на придбання посівного матеріалу [18, с. 118–119]. За активної участі М. В. Красовського на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 10 грудня 1910 р. було прийнято рішення про запровадження з 1911 р. при губернській управі ветеринарно-санітарної ради та відкриття на кошти губернського земства в Чернігові та Новозибкові діагностичних кабінетів з ветеринарним лікарем та фельдшером [19, с. 115–117].

З Чернігівщиною пов'язані й значні зміни в громадсько-політичному житті М. В. Красовського. У 1906 р. він взяв участь у перших земських виборах до Державної Ради Російської імперії, які відбулися на надзвичайному засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 22 березня 1906 р. За результатами виборів М. В. Красовський був обраний членом Державної Ради від Чернігівського губернського земства, отримавши 35 виборчих голосів з 62 можливих. Промова, яку він виголосив після обрання, яскраво свідчить про його помірковані політичні погляди. Він, зокрема, наголосив: «Я поставлю своей задачей способствовать, по мере сил, прогрессивному развитию нашего отечества в духе просвещения и законности, и бороться как против движения вспять и сохранения того, что уже отжило свой век, так равно и против излишней ломки исторических устоев русского государства» [20, арк. 8]. Плідна діяльність М. В. Красовського в якості члена Державної Ради, прагнення до якісних перетворень державно-політичного та суспільного життя забезпечили йому впевнену перемогу на чергових виборах до найвищого законодавчого органу імперії, які відбулися під час надзвичайного Чернігівського губернського земського зібрання 19 серпня 1909 р. [21, с. 143].

Значний внесок у розвиток Козелецького повіту та покращення добробуту місцевого населення зробив М. В. Красовський у якості гласного Козелецького повітового земського зібрання, в якому неодноразово обирався головою проектної комісії, попечителем Озерянського жіночого народного училища, завідуючим Бобровицькою медичною дільницею, членом Економічної ради та членом комісії народної освіти [22, арк. 32], почесним мировим суддею [23, арк. 33].

Так, за сприяння М. В. Красовського у Козельці була споруджена нова будівля для трикласного училища, що стало можливим після ухвалення відповідного рішення на засіданні Козелецького повітового земського зібрання 24 вересня 1906 р. [24, арк. 22]. За пропозицією М. В. Красовського Козелецьке повітове земське зібрання на засіданні 28 вересня 1907 р. збільшило асигнування кожній волості на утримання та роз'їзди фельдшера [22, арк. 23]. Завдяки його активному сприянню земське зібрання на засіданні 2 жовтня 1910 р. прийняло постанову про відрядження вчителів до Чехії для ознайомлення з організацією там шкільної справи та надання їм безкоштовних закордонних паспортів [25, арк. 30].

За ініціативою М. В. Красовського та за його активного сприяння в Козелецькому повіті виник ряд установ, які мали велике значення для місцевого населення. Так, плідна діяльність М. В. Красовського сприяла якісним перетворенням економічного життя Бобровицької волості. Він відкрив у Бобровиці перший банк, залишившись його головою до смерті. За його сприяння в Бобровиці було започатковано

перше товариство взаємного сільськогосподарського кредиту, спрямування діяльності якого він зосередив у своїх руках, постав цукровий завод, збудований місцевими власниками на чолі з М. В. Красовським. Цей завод сприяв поживленню життя в усій окрузі. За згадками сучасників, цукор-пісок, виготовлений у Бобровиці, за своїми якостями не поступався жодному іншому, який можна було знайти у крамницях Чернігівської, Київської та Полтавської губерній [3, с. 21]. У своєму маєтку в с. Озеряни М. В. Красовський вів зразкове господарство, яке було прикладом для всього повіту. Він, постійно знайомлячись з різноманітними досягненнями сільськогосподарської науки, використовував у маєтку багатопільну систему, застосовував мінеральні добрива та удосконалював засоби виробництва. Його господарські нововведення принесли значну користь місцевому населенню.

На жаль, активна земська та громадсько-політична діяльність М. В. Красовського незабаром припинилася. Таємний радник, член Державної Ради від Чернігівського земства М. В. Красовський помер після чергового нападу стенокардії у своєму маєтку в с. Озеряни Козелецького повіту 26 квітня 1911 р. У багатьох друкованих органах з'явилися співчутливі статті, присвячені його пам'яті. Різноманітні товариства поквапилися відгукнутися на його смерть й висловити свій смуток. Яскраво засвідчують повагу до небіжчика слова його сучасника, земського гласного Г. Н. Соколовського: «Пусть же будет нам утешением в понесенной утрате хоть то сознание, что сделанное Михаилом Васильевичем не забудется. О нем будет напоминать... целый ряд живых общественных начинаний, созданных его руками. Образ его, как гражданина и человека, еще долго будет памятен и дорог всем, кто хочет нашего гражданского совершенствования и культурного развития родины» [3, с. 27].

Джерела та література:

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Изд. авт. Тип. Т-ва Г.Л. Фронцевича и Ко, 1910. – Т. 2. – С. 566–581.
2. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – 6. – 406 с.
3. Соколовский Г. Н. Памяти М. В. Красовского / Г. Н. Соколовский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 5. – С. 3–27.
4. Красовский М., Дементьев Е. Краткий исторический очерк возникновения и деятельности клуба / М. Красовский, Е. Дементьев // Отчет о деятельности С.-Петербургского клуба общественных деятелей с 1 ноября 1905 г. по 1 мая 1906 г. – СПб., 1906. – С. 1–2.
5. Устав Санкт-Петербургского клуба общественных деятелей. – СПб., 1906. – С. 3.
6. Шелохаев В. Программа и организация партии октябристов в 1905–1907 гг. / В. Шелохаев // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 2. – С. 88–93.
7. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905 – 1907 гг. : Документы и материалы // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 127–135.
8. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905 – 1907 гг. : Документы и материалы / [Публ. В. Шелохаева и Д. Павлова] // История СССР. – 1991. – № 2 – 3. – С. 170–174.
9. Дьякин В. Славянская идея в России периода империализма / В. Дьякин // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 28 – 41.
10. Шелохаев В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907 – 1914 гг. / В. Шелохаев. – М., 1991. – 293 с.
11. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 45-й очередной сессии 1909 года (26 ноября – 9 декабря). – Чернигов, 1910. – 144 с.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 208, 33 арк.

13. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 39-й очередной сессии 1903 года (26 ноября – 10 декабря). – Чернигов, 1904. – 504 с.
14. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 40-й очередной сессии 1904 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1905. – 87 с.
15. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания экстренной сессии 15 – 23 мая 1905 года. – Чернигов, 1905. – 76 с.
16. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 42-й очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907. – 196 с.
17. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1907 года. – Чернигов, 1907. – 33 с.
18. Журнал заседания Черниговского губернского комитета по оказанию благотворительной помощи населению губернии, пострадавшему от неурожая, 25 мая 1908 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – № 6. – С. 108–119.
19. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 46-й очередной сессии 1910 года (1 – 15 декабря). – Чернигов, 1911. – 206 с.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 321, 22 арк.
21. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Земский сборник Черниговской губернии. – 1909. – № 9. – С. 139–143.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 448, 50 арк.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 266, 73 арк.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 347, 66 арк.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 566, 45 арк.

Юлія Кузьменко

СТАНОВЛЕННЯ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ У М. ЧЕРНІГОВІ

У статті розглядаються особливості становлення бібліотечної справи в Чернігові від часів Київської Русі до 1917 р. Особливу увагу приділено діяльності бібліотеки при Чернігівському колегіумі та становленню Чернігівської громадської бібліотеки.

Ключові слова: Чернігів, бібліотечна справа, бібліотека Колегіуму, Громадська бібліотека, книжковий фонд, читачі.

Процес становлення бібліотечної справи у Чернігові у XVIII – на початку ХХ ст. не знайшов достатнього висвітлення в історичній літературі. Бібліотеки почали створюватись ще у стародавні часи, оскільки люди розуміли цінність інформації й намагались її записати та зберегти для наступних поколінь. У наш час бібліотеки також дуже поширені як у світі, так і в Україні. У кожному населеному пункті можна знайти такий осередок знань. Не виключенням є й бібліотечна мережа у Чернігові, де бібліотеки почали створюватись ще за часів Київської Русі.

Багато чернігівських князів славились своєю освіченістю. Першу бібліотеку у місті понад тисячу років тому було утворено князем Святославом Ярославичем (1027–1076 рр.). Це й не дивно, бо його батьком був Ярослав Мудрий (978–1054 рр.). Бібліотека містилась в Успенському соборі Чернігівського Єлецького монастиря. Князь збирав найвідоміші та найрідкісніші книги того часу,

а деякі з них навіть сам переписував. У тамтешній бібліотеці було чимало книжок релігійного та світського змісту.

Про любов князя Святослава Ярославича до книг літописець занотував: «Хорошее дело, братия, чтение книг, особенно для христианина. Когда читаешь книгу, не спеши поскорее дочитать до следующей главы, но раздумывай, о чем говорит книга, и что значат ее слова, и трижды вернись к одной главе. Красота воину – оружие, а кораблю – паруса; так и праведному чтение книжное» [4, с. 25–26].

За сто років по тому ще один чернігівський князь – Святослав Давидович (1080–1143 рр.) також зібрав чималу бібліотеку, у якій, зокрема зберігались перекладені книги іноземних авторів. Зрештою, князь Святослав залишив княжий престол і став ченцем Києво-Печерської лаври, куди й перевіз власну бібліотеку. Згодом, книги з Чернігівського князівства почали вивозити до Північно-Східної Русі й Тьмутаракані, на береги Чорного та Азовського морів [4, с. 22].

На Чернігівщині було чимало монастирських бібліотек, де зберігались церковні книги, літописи та інша важлива інформація. Місцеві пани у своїх маєтках також мали бібліотеки. У XVIII ст. бібліотеки відкриваються і в навчальних закладах.

Зазначимо, що у 1700 р. в Чернігові був створений колегіум – навчальний заклад, в якому навчались діти козацької старшини та заможних міщан Лівобережної України. Виникнення колегіуму сприяло піднесенню міста як освітнього та культурного центру. В свою чергу виникненню й плідній діяльності згаданого навчального закладу сприяло те, що Чернігівською єпархією керували Лазар Баранович, Іоникій Максимович, А. Стаховський та інші відомі церковні й культурні діячі.

При Колегіумі функціонувала бібліотека, яку заснував Л. Баранович [12, с. 76]. Вона була сформована за рахунок пожертв книг такими відомими діячами, як Лазар Баранович, Іван Максимович, Іоникій Галятовський. У бібліотеці зберігалось чимало раритетів XIV – XVIII ст. та цінних рукописів. Крім того, книжковий фонд бібліотеки поповнювався за рахунок купівлі книжок [12, с. 76–77]. Кошти, які виділялись на купівлю, були мізерними, їх ледь вистачало на те, аби забезпечити учнів потрібною навчальною літературою. Тим не менше, у бібліотеці нараховувалось близько 6000 найменувань книжок. На той час це було значне і достатньо рідкісне зібрання [8, с. 61].

У фондах бібліотеки бракувало новітньої літератури, тому на кошти вихованців колегіуму було створено учнівську бібліотеку. Крім того, у колегіумі відбувався продаж книг, імовірно посібників та підручників. Цим продажем завідував один із викладачів Чернігівського колегіуму. До того ж багато викладачів займалися дослідженням місцевої історії, оскільки бібліотека мала багато літописних збірок, які сприяли науковим студіям.

Бібліотека колегіуму функціонувала згідно Статуту. В його першому параграфі сказано, що «она не должна ограничиваться каким-нибудь родом или направлением литературы, а доставитъ полезное и приятное чтение всех классов по всем отраслям знаний» [7, с. 61–62]. Керували бібліотекою викладачі Колегіуму, яких призначав діючий єпископ.

Бібліотека Чернігівського колегіуму була надзвичайною скарбницею рідкісної літератури, і мала величезну цінність для сучасників. У зв'язку з перетворенням колегіуму на семінарію, його книжкові скарби перейшли до останньої.

Перша публічна бібліотека в Чернігові з'явилась у 1859 р. Її відкрили Марк Кранц і Федір Петропавловський. Але було природно, що перші чернігівські бібліотеки проіснували недовго, адже їх діяльність не підтримувала держава, з боку якої не надавалось ніякої допомоги [5, с. 3].

Незабаром була заснована громадська бібліотека в Чернігові, яка стала популярною. Її фундатором вважається чернігівець Олександр Амфіянович Тищинський, котрий ще у 1872 р. у себе на квартирі

створив приватну бібліотеку. Послуги цієї книгарні користувались неабиякою популярністю.

У другій половині 70-х рр. XIX ст. культурно-освітнім центром Чернігова стає Статистичне бюро Губернського земства. Інтелектуальні, мистецькі та громадські ініціативи походили від статистиків – Олександра Шликевича, Петра Червинського, Василя Варзара та інших. В липні 1876 р. посаду статистика в Чернігові зайняв Олександр Русов, який разом з дружиною Софією переїхав на помешкання до Чернігова. Земці любили збиратися на квартирі родини Русових, де спілкувались й обмінювались враженнями про суспільне життя. Саме в цьому осередку й виникла думка про заснування в місті громадської бібліотеки.

Чернігівська громадська бібліотека розпочала свою діяльність 15 березня 1877 р. Це була одна з найперших громадських бібліотек на території України. У європейських державах подібні бібліотеки стали з'являтися приблизно в той же час. Наприклад, в Англії першу громадську бібліотеку було відкрито 1850 р., а у Парижі – 1866 р. [10, с. 9].

Чернігівський губернатор Михайло Петрович Дараган порушив клопотання щодо відкриття бібліотеки перед міністром народної освіти. Згідно наказу останнього, Чернігівська громадська бібліотека почала функціонувати на основі розробленого Статуту. У своїх спогадах Софія Русова писала: «Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній діяльності першого голови П. П. Червинського вона швидко увійшла в життя» [11, с. 44].

Спочатку громадська бібліотека не мала власного приміщення. Первісною формою її існування була газетна читальня. Пізніше бібліотека розташовувалась у старому приміщенні канцелярії Земської управи. Розмістити бібліотеку у більш зручній будівлі було неможливо, через замалі розміри будівлі Земської управи. Це незручне становище заважало упорядкуванню бібліотеки і унеможлиблювало повноцінне користування нею [1, с. 284]. На початку XX ст. бібліотека переїхала на приватну квартиру, потім до приватного будинку. (На сьогоднішній день бібліотека функціонує в будівлі колишнього Дворянського і селянського поземельного банку, що знаходиться за адресою Проспект Миру, будинок № 41).

На перших зборах членів-засновників громадської бібліотеки, що відбулись у березні 1877 р., розглядалися важливі питання, які безпосередньо стосувались діяльності бібліотеки: про дитячий відділ читальні, про умови виписування книг, права користувачів, встановлення річного абонементу, й щодо карткової системи обслуговування [13, с. 163].

На початку діяльності справи бібліотеки йшли непогано. У 1880 р. послугами бібліотеки користувались 176 осіб, у 1883 р. – 276 передплатників, а у 1894 р. – лише 150 абонентів. Як бачимо, на перших етапах свого існування бібліотека дуже швидко набувала популярності, але згодом уряд виявив незадоволення діяльністю такої громадської організації і намагався відвадити від неї людей.

Книжковий фонд громадської бібліотеки на 1897 р. складав 4,5 тисячі книг, це була достатньо мала кількість аби компенсувати витрати на діяльність бібліотеки. В зв'язку з цим організатори бібліотеки змушені були вдатись до пошуків меценатських коштів та благодійництва. У перший рік існування бібліотеки пожертви склали близько 1000 руб. Значні кошти залучались до бібліотечних фондів завдяки влаштуванню благодійних вечорів, спектаклів та концертів. Втім, у середині 80-х рр. XIX ст. такі заходи були заборонені й прибутки бібліотеки значно скоротились.

Одним з відомих меценатів Чернігівської громадської бібліотеки був Михайло Балбат, котрий у 1881 р. пожертвував певну суму грошей, що стала основою для формувати резервного фонду бібліотеки, який мали використати для будівництва власного приміщення. Можна стверджувати, що

пожертви, благодійні концерти, лекції та спектаклі становили майже половину загальних прибутків, які забезпечували діяльність бібліотеки. Зокрема, художник Іван Рашевський подарував одну із своїх картин, від реалізації якої бібліотека отримала 400 руб. Допомогу грошима громадській бібліотеці надавала також Чернігівська губернська архівна комісія [10, с. 127].

Втім, користуватись послугами бібліотеки мали змогу не всі бажаючі, а лише ті, хто мав можливість сплачувати за такі послуги: інтелігенція, вчені та студенти. Кількість читачів зростала, їхні смаки змінювалися й у 1892 р. було запроваджено нову послугу – надання книг для користування вдома. Кількість передплатників завжди збільшувалась у зимові місяці й зменшувалась навесні, що було пов'язано з професійною та господарською зайнятістю. Більшість читачів мешкали в районі Лісковиці та центральних вулиць, тоді як читачі з віддалених районів міста не часто відвідували бібліотеку.

Адміністрацією громадської бібліотеки були затверджені правила, згідно яких бібліотекою-читальнею можна було користуватися безкоштовно. Згідно першого параграфа згаданих правил «библиотека – читальня имеет целью предоставить местным жителям бесплатное пользование книгами, журналами, газетами» [1, с. 28]. Її фонд містив книги, періодичні видання, газети й поповнювався щороку. Користуватися книгами можна було лише протягом чітко визначеного терміну. Робота бібліотеки відбувалась за розкладом (графіком), зокрема, вона не працювала 6 січня, протягом Страсного тижня, 24 й 25 грудня, у перший день Великодня та в інші дні, зазначені Земською управою.

У громадській бібліотеці існували певні правила поведінки, які були зазначені на зворотному боці абонементної книжки, зокрема, суворо заборонялось псування бібліотечних книг. Втім, знаходились особи, які нехтували цими правилами. Більша частина книг була зіпсована нотатками на полях, були вирвані цілі аркуші. Мабуть, адміністрація бібліотеки не в силах була ефективно боротись з такою шкодою, тому протидії таким явищам мала сприяти громадськість [3, с. 5]. За втрату книги передбачалась стягнення штрафу, рівнозначного її вартості. Особи, які порушували правила користування, за рішенням Ради бібліотеки могли позбавлятися права відвідувати бібліотеку – читальню [10, с. 31].

У перші роки свого існування персонал чернігівської громадської бібліотеки складався з бібліотекаря, його помічника та працівника, який видавав книги. Бібліотекар призначався Земською управою зі згоди губернатора. Посада бібліотекаря могла суміщатись з іншими посадами в бібліотеці. Розміри заробітної плати тамтешніх працівників також встановлювалась Земською управою, натомість бібліотекар був зобов'язаний видавати й приймати книги, слідкувати за порядком в читальні, складати каталоги та звіти про діяльність бібліотеки [10, с. 30].

1898 р. у Чернігівській громадській бібліотеці було відкрито дитячий відділ. Думка про відокремлення дитячого відділу від загальної читальні була обумовлена швидким зростанням кількості користувачів дитячого віку. У читальному залі вони заважали дорослим, тому земське правління вирішило надати дитячому відділу окреме приміщення. Але 1900 р. за розпорядженням чернігівського губернатора дитячий відділ був закритий. Протягом 27 місяців дитячий відділ пропрацював лише 740 днів. За цей час діти відвідали бібліотеку 14952 рази, а видано їм було близько 1595 книг. Тому на загальних зборах 18 грудня 1900 р. правлінню було доручено клопотатись перед адміністрацією про дозвіл відновити дитячий відділ читальні у складі Чернігівської громадської бібліотеки. Цю вимогу правління виконало в 1910 р. [9, с. 164]. У 1919 р. дитячому відділу було надано окреме приміщення.

Перелік популярних серед абонентів періодичних видань свідчить, що найбільше читачі полюбляли читати журнали «Русская мысль», «Вестник Европы», «Русское богатство» й «Северный вестник». Улюбленими письменниками громадян Чернігова були І. С. Тургенев, Л. М. Толстой, Д. Л. Мордовцев, Жюль-Верн, Еміль Золя, Ф. І. Достоєвський, а також М. Є. Салтиков-Щедрін, М. І. Костомаров та М. Я. Данилевський [10, с. 15].

Читачі, які бажали брати книги додому, були поділені на чотири розряди. До першого розряду належали відвідувачі, які мали право брати книги, старі та нові журнали, але не більше чотирьох примірників одразу (до цієї категорії належали поміщики, духівництво та генерали). До другого розряду були включені особи, які брали книги та журнали у кількості трьох примірників. До третього розряду належали читачі, які мали право взяти не більше двох примірників, а до четвертого – відвідувачі, які брали книги і журнали лише в одному екземплярі [6, с. 163 – 164].

Вже з 90-х рр. XIX ст. бібліотека завойовує симпатії міського населення. Навколо неї починає гуртуватися прогресивна інтелігенція, а в її фондах з'являється нелегальна література, що викликало невдоволення адміністрації. Відтепер на кожному кроці діяльність бібліотеки наштовхувалась на перепони, які заважали її нормальному функціонуванню [2, с. 12].

Початок XX ст. був дуже складним для Чернігівської громадської бібліотеки. Протягом 1905 – 1908 рр. діяльність бібліотеки перебувала під пильним наглядом поліції. У 1909 р., згідно постанови судового слідчого у особливо важливих справах Л. А. Алферова, бібліотеку було закрито. У правління бібліотеки були конфісковані каталоги й книги постанов загальних зборів та правління [7, с. 2]. 1910 р., бібліотека відновила свою діяльність, хоча й ненадовго. Вже у 1911 р. чернігівський губернатор Микола Маклаков заборонив діяльність громадської бібліотеки (її було перетворено на міську). У 1922 р. міській бібліотеці було присвоєно ім'я В. Г. Короленка, сьогодні це Чернігівська державна обласна універсальна бібліотека імені В. Г. Короленка. На сучасному етапі існування її книжковий фонд налічує понад 850 000 примірників й постійно поповнюється новими виданнями.

Джерела та література:

1. Библиотека // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 10. – С. 284.
2. Бібліотечна Чернігівщина : Науково-методичний збірник / Чернігів. ОУНБ ім. В. Г. Короленка; Упоряд., ред. Ю. М. Самойленко; відп. за вип. Л. В. Феоділова. – Вип. I. – Чернігів, 2007. – 87 с.
3. В городской общественной библиотеке // Черниговская земская газета. – 1917. – № 88–89. – С. 5.
4. Васильченко В. Е. Очерк истории библиотечного дела в России XI–XVIII вв. / В. Е. Васильченко. – М. : Госкультпросветиздат, 1948. – С. 8–28.
5. Давидов І. Перші бібліотеки / І. Давидов // Деснянська правда. – 1961. – 10 червня. – С. 3.
6. Зелінська В. Читач – бібліотека: Від громадської до наукової / В. Зелінська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 126–129.
7. К закрытию общественной библиотеки // Черниговское слово. – 1910. – № 926. – С. 2.
8. Мащенко С. Чернігівська духовна семінарія як культурно-освітній осередок України / С. Т. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 55–67.
9. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 1903 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 163–187.
10. Отчет Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования 1877–1897 гг. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 5. – Приложение. – С. 1–116.
11. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – К., 1996. – 280 с.
12. Травкіна О. І. Чернігівський колегіум (1700–1786 рр.) // О. І. Травкіна. – Чернігів, 2000. – 120 с.
13. Черниговская общественная библиотека // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – № 2. – С. 163–187.

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ МАКСИМА ГРИВИ

Розвідка присвячена висвітленню життєвого та творчого шляху уродженця Чернігівщини, старшини Армії УНР, активного учасника та організатора літературно-мистецького життя в еміграції, маловідомого, але талановитого письменника Максима Гриви.

Ключові слова: М. Грива, українські визвольні змагання, інтерновані воїни, еміграційна література, ОУН.

Особа – творець історії. Цей цілком правдивий по своїй суті вислів не завжди вважався у нас правильним – людина визначалася як «гвинтик», не маючи права ні на особистість, ні бодай на якесь окреме значення у своєму суспільному виявленні. Але змінюються часи, змінюються оцінки, повертається правда історії, а з нею – й наші погляди на неї, як на спільність долі та діянь людей. Об'єктивні процеси історії значною мірою опосередковані людською особистістю. Вони проходять крізь її духовний світ, індивідуальний досвід, внутрішні потаємні конфлікти. І в цьому розумінні історія кожної країни, кожного її періоду персоналізована.

Українські державотворчий та літературний процеси 20-х рр. ХХ ст., зокрема, еміграційний їхній аспект, неможливо всебічно й об'єктивно оцінити, не проаналізувавши безпосередньої участі та творчого доробку Максима Гриви в них. Варто зауважити, що у 1920-х рр. М. Грива був одним з найбільш талановитих поетів української еміграції. Його ім'я часто зустрічалося поряд з іменами таких поетів як: Ю. Дараган, Є. Маланюк, Л. Мосендз, О. Стефанович та інших, відомих передусім як гроно поетів «празької школи».

Мета нашої розвідки полягає у з'ясуванні головних віх життя та творчого спадку уродженця Чернігівщини, старшини Армії УНР, активного учасника та організатора літературно-мистецького життя – М. Гриви.

На сьогоднішній день існують лише розрізнені, надзвичайно скупі відомості про життєвий і творчий шлях поета. Завдяки літературознавцю М. Мухину, який особисто його знав, маємо уявлення про деякі сторони його особистого життя. Невеличкі газетно-журнальні повідомлення, що зустрічаються вкрай рідко, дозволяють дещо розширити цю інформацію. Нам залишається сподіватись, що, можливо, уцілів архів письменника й колись його все ж вдасться віднайти [5, с. 102].

Відомо, що М. Грива – це псевдонім, своєрідне «вкорочення» родового прізвища – Загривий. Дослідники його творчості не дійшли спільної думки стосовно дати та місця народження письменника, але дані з метричної книги Чернігівської консисторії свідчать, що він народився 20 лютого 1891 р. у козацькій родині Іллі та Марії Загривих. Уже «наступного дня його хрестив священник Покровської церкви с. Козла Чернігівського повіту Іоанн Цукровський» [3, арк. 634–635]. С. Козел нині є селищем Михайло-Коцюбинське, а не районним центром Козелець Чернігівської обл., як вважають упорядники збірки листів і документів про О. Телігу [9, с. 355].

М. Грива важко пережив драму сім'ї Загривих, яка докорінно змінила його світогляд та долю. Його батька та брата замучили чекісти, а сестру згвалтували. Максимові ж вдалось утекти від розправи, і він опинився серед чернігівських повстанців. Відомо, що під час української революції 1917–1920-х рр. він воював проти більшовиків у чернігівських повстанських загонах Чернігівщини, згодом Армії УНР, був поранений [1].

Коротка мить української державності скінчилася. Поразка національно-визвольних змагань у листопаді 1920 р. призвела до переходу більшості армії УНР через р. Збруч, де військові опинились у фактичній залежності від колишнього союзника – Польщі. Тут українське військо було обеззброєне й розміщене у таборах для інтернованих. Для притулку воїнів армії УНР були переважно використані переважно колишні табори для військовополонених, що залишилися на польській території ще з часів Першої світової війни. Вони були зовсім непридатні для тривалого перебування, та й режим тут фактично – концтабірний. Табори були обгороджені колючим дротом, що надзвичайно згубно впливало на пригнічену поразкою психіку інтернованих [4].

Саме в одному з таких таборів у м. Каліш опинився М. Грива. Тут йому судилося пережити голод, холод, інфекційні хвороби (найпоширеніша серед інтернованих – туберкульоз). Табори «забирали» тисячі життів захисників української державності. Та попри весь трагізм ситуації, у таборах згодом закипіло інтенсивне культурно-освітнє та літературно-мистецьке життя, а М. Грива став одним з його організаторів та активних учасників.

Разом із М. Селегієм, Ю. Дараганом і С. Довгалем він очолив у 1922 р. гурток молодих письменників, члени якого ініціювали видання в таборі літературного журналу, а незабаром увійшли до складу Управи новоствореного літературно-мистецького товариства «Веселка». Саме віршем М. Гриви, що так і називався – «Веселка», відкрився перший номер однойменного літературного журналу, що виходив у 1922–1923 рр. у Каліші: «Щедро сонце лле проміння, / Проясняється обрій... / Почалось життя новітнє, – / Вже й «Веселка» заповітна / Піднесла стяг пишний свій!» [1; 5, с. 102].

Вірш став своєрідним поетичним маніфестом нового видання. «Веселка» відображала новий етап української національно-визвольної боротьби, який дещо умовно можна було б назвати як – «культурницький» [4].

Зі сторінок таборової газети «Український Сурмач» відомо, що М. Грива разом з Ф. Крушинським, М. Селегієм, А. Коршнівським входив до благочинного комітету, очолюваного М. Шаповалом. У серпні 1922 р. комітет звернувся з відозвою «До українського громадянства», закликаючи всіх небайдужих до долі національного вояцтва, допомогти військовим, які опинились на чужині в нелюдських умовах [5, с. 102–103].

Того ж таки 1922 р. М. Гриві вдалось покинути Каліш і перебратися до Праги. Та з журналом «Веселка» він зв'язків не втратив, надалі друкував тут свої твори і навіть намагався підтримувати журнал матеріально. У Празі М. Грива навчався в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, згідно з даними М. Крупача [5, с. 103], але, ймовірно, що студіював він в Українській господарській академії, за твердженням С. Бутка [1].

Відомо, що М. Грива жив у м. Подебради (Чехо-Словаччина) де брав активну участь у створенні 1924 р. Товариства українських письменників «Культ», до якого також входили Ю. Дараган, Є. Маланюк, В. О'Коннор-Вілінська, А. Падоліст та ін. Він продовжував, але вже досить рідко, писати поетичні та навіть прозові й публіцистичні твори, які друкував в українських періодичних виданнях Праги.

На сторінках націоналістичних видань наш земляк активно виступав за створення єдиної націоналістичної організації. Так, у 1929 р. він був делегатом від Легії Українських Націоналістів на Першому Конгресі Українських Націоналістів, на якому утворилася ОУН. Там чернігівець виступив із доповіддю на тему: «Література й мистецтво України», на засіданні культурно-освітньої комісії відстояв свій проект однорідної системи трудової школи майбутньої Української держави, був членом ідеологічної комісії форуму [7, с. 88; 8, с. 76].

Проте головний внесок у виховання українських патріотів М. Грива зробив своєю поетичною творчістю, хоча за життя він не встиг видати жодної збірки, та й після його смерті у важких умовах

еміграції, очевидно, не знайшлося часу й можливостей для того, щоб зібрати й упорядкувати його «розпорошений» доробок. На сьогоднішній день відомо, що він невеликий чисельно (вдалось розшукати приблизно 30 його поетичних та прозових творів), але цікавий жанровою і тематичною різнобічністю, оригінальністю та індивідуальністю світобачення.

Вірш «Нас питають – якого ми роду» став своєрідним гімном патріотичної молоді Західної України з кінця 20-х рр. Поезія М. Гриви вчить поважати себе, свою Батьківщину, пишатись тим, що ти українець та боротись до переможного кінця за відновлення Української держави [1; 2, с. 100].

М. Мухин відзначав, що «Грива зрідка писав вірші, але наголошував, що вони були дбайливо оброблені» [5, с. 103]. М. Грива органічно належав до знаменитої празької поетичної школи та товаришував з її представниками. Особливо варто відзначити досить близькі стосунки М. Гриви з О. Телігою. За свідченнями М. Мухина вони між собою влаштовували «поетичні турніри», результатом яких і стали, очевидно два вірші М. Гриви, присвячені О.Т.(О. Телізі), які посмертно (1938 р.) були опубліковані у львівському журналі «Літературно-науковий вісник», можливо це й були одні з останніх відомих нам віршів поета [9, с. 237; 5, с. 103].

У статті «Спізнене покоління» Є. Маланюк зазначав, що за інших обставин української історії М. Грива «був би видатним військовим» [6, с. 175].

З твердженнями вищезазначених дослідників важко не погодитись. Адже почуття гідності та відповідальності забезпечило б успіх талановитому М. Гриві у будь-якій сфері діяльності, до якої волею обставин залучило б його життя. Але трагізм пережитого, важкі матеріальні умови життя, підірване здоров'я – все це постійно обмежувало перспективи його майбутнього і призвело до смерті в 1931 р. М. Грива молодим відійшов у вічність молодим, маючи лише 40 років.

Таким чином, життєвий та творчий шлях М. Гриви був коротким, але надзвичайно яскравим. Це непересічна постать в історії нашої країни, що найповніше проявила себе в двох галузях: літературі та політичній діяльності, в кожній з яких він залишив помітний слід.

Джерела та література:

1. Бутко С. Внесок чернігівців – співзасновників ОУН у підготовку й виховання молоді генерції українського визвольного руху 30–50 х рр. / С. Бутко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://unp.net.ua/publ/12-1-0-4>
2. Грива М. «Моя смерть переплутала карти» [Добірка поезій] / М. Грива // Дзвін. – 2001. – № 4. – С. 97–102.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 969, арк. 634–635.
4. Крупач М. Літературно-мистецькі товариства в таборах для інтернованих воїнів армії УНР на території Польщі (загальний огляд) / М. Крупач [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://uadocs.exdat.com/docs/index-2275.html?page=10>
5. Крупач М. Письменник із «празького» грона: До 70-ї річниці смерті М. Гриви / М. Крупач // Дзвін. – 2001. – № 4. – С. 102–104.
6. Маланюк Є. Спізнене покоління: Л. Мосендз і інші / Є. Маланюк // Книга спостережень : проза. – Торонто, 1962. – С. 175.
7. Мірчук П. Нарис історії ОУН / П. Мірчук; за ред. С. Ленкавського. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968. – Т. 1. – 642 с.
8. Муравський В. Учасники Першого Конгресу Націоналістів / В. Муравський // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 2. – С. 75–86.
9. Теліга О. Листи. Спогади / О. Теліга; [упоряд Н. Миронець]. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2003. – 400 с.

ПЕРШИЙ ПАМ'ЯТНИК Т. Г. ШЕВЧЕНКУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті висвітлюється історія першого на Чернігівщині пам'ятника Т. Г. Шевченку, який був встановлений у 1904 р. громадським діячем Ф. А. Лизогубом на території його маєтку в Седневі.

Ключові слова: пам'ятник Т. Г. Шевченку, Ф. А. Лизогуб, смт. Седнів.

Як відомо, Т. Г. Шевченко уперше завітав до Седнева в середині березня 1846 р. На той час у Чернігові вже відбулося його знайомство із седнівським поміщиком А. І. Лизогубом. О. Я. Кониський так характеризує останнього: «Вдача його була проста, щира, гуманна і незалежна» [5, с. 189; 9, с. 151]. В одному з листів 1849 р. А. І. Лизогуб про себе говорить: «Люблю я свій край, свою малу Малоросію, гарна земля, добрий і відважний народ» [9, с. 151].

А. І. Лизогуб та його старший брат І. І. Лизогуб гостинно приймали поета у своєму маєтку в Седневі. Для Т. Г. Шевченка вони надали окреме приміщення у флігелі. Саме там була обладнана майстерня, де Т. Г. Шевченко плідно працював над літературними й мистецькими творами.

У майстерні Т. Г. Шевченко писав портрети братів Лизогубів – Іллі (олією) та Андрія (олівцем). Дати виконання портретів Шевченко не вказав, але на портреті А. І. Лизогуба рукою портретованого зроблено напис: «Рис. Т. Г. Шевченко 1846 г.» [9, с. 151–152].

Із Седнева поет повернувся на деякий час до Чернігова, щоб доглянути там за хворим О. С. Афанасьєвим-Чужбинським – українським та російським етнографом, письменником, який залишив найдетальніші відомості про перебування Т. Г. Шевченка в Україні впродовж 1843 – 1847 рр. [2, с. 61]. Після Хоминого тижня, тобто після 20 квітня 1846 р., Тарас Григорович повернувся на декілька днів до Седнева, а його товариш виїхав до Києва. Невдовзі, наприкінці квітня 1846 р., прибув до Києва й Т. Г. Шевченко.

На початку 1847 р. Т. Г. Шевченко знову завітав на Чернігівщину – спочатку на Борзнянщину, потім до Седнева [9, с. 152]. 7 березня 1847 р. він закінчив писати поему «Відьма», яка спочатку мала назву «Осика» (за життя поета вона не друкувалася), а 8 березня написав передмову до нового видання «Кобзаря». У Седневі Тарас Григорович любив відпочивати під старою липою, де, за переказами, він писав свої твори та розмовляв з місцевими мешканцями. Т. Г. Шевченко працював у Седневі та сусідньому селі Бігачі над портретами родини князя М. І. Кейкуатова і не знав про події в Києві та Петербурзі (про арешти, що розпочалися після викриття таємного Кирило-Мефодіївського товариства). 3 травня 1847 р. у Бігачі Т. Г. Шевченко закінчив роботу над портретами родини Кейкуатових, 4 травня він повернувся до Седнева і тоді ж виїхав до Києва, де й був заарештований 5 травня 1847 р.

За спогадами сучасників поета, Лизогуби умовляли Т. Г. Шевченка залишити в Седневі свої твори, але він залишив лише чернетки (А. І. Лизогуб потім надіслав їх поетові на заслання, що полегшило йому подальшу роботу над «Осикою», «Лілеєю», «Русалкою») [9, с. 154–155]. Із далекого Оренбурзького заслання Т. Г. Шевченко 1847 р. писав до А. І. Лизогуба на Чернігівщину: «На другий день, як од вас поїхав, мене арештували в Києві, на десятій посадили в каземат у Петербурзі, а через три місяці я опинився в Орській кріпості, в солдатській сірій шинелі» [3, с. 33]. А. І. Лизогуб першим відгукнувся на лист Т. Г. Шевченка, надіслав йому малярське приладдя, фарби, папір, гроші [3, с. 33].

Поет щиро дякував за підтримку своєму другові і у грудні 1847 р. відписував йому з Орської

фортеці: «Великим веселієм звеселили ви мене своїм добрим, християнським листом у цій бусурманській пустині. Спасибі вам, друже мій добрий; вам першим Бог велів розважить мою тяжку тугу в пустині щирими словами. Спасибі вам... Лист я послав у Седнів» [9, с. 156].

На початку ХХ ст. син Андрія Івановича – Ф. А. Лизогуб – встановив на території свого маєтку в Седневі перший пам'ятник Т. Г. Шевченку на Чернігівщині. Дата його встановлення в літературі різняться: 1903 р. (О. Г. Сластіон) [7, с. 6–7], 1904 р. (Д. Ю. Кисіль) [4] 1905 р. (І. Ю. Стратілат) [6, с. 270–271]. У будь-якому разі, це другий відомий нам пам'ятник Т. Г. Шевченку на території України. Більшість дослідників схиляються до першої дати, адже О. Г. Сластіон у своїй статті «Ще не знайдені малюнки і малозвісні погруддя Шевченка», вміщеній у другому номері журналу «Сяйво» за 1914 р., писав: «Проживаючи літо 1903 року ... у господарів старовинного маєтку Лизогубів, де колись гостював часто Шевченко, я ... сфотографував пам'ятник (погруддя) Т. Г. Шевченку, поставлений у тому місці каштанової алеї, де любив ходити замислений Тарас» [7, с. 6–7]. Більш детально перше місце встановлення пам'ятника описав седнівський краєзнавець І. Ю. Стратілат: «Його спочатку встановили з лівого боку алеї в парку в селищі Седнів біля Червоного мосту, який побудовано через стародавній рів на відзнаку перемоги над Наполеоном... Отже, перший пам'ятник великому народному поету, революціонеру-демократу Т. Г. Шевченку було споруджено на Чернігівщині» [6, с. 271].

З приводу авторства пам'ятника у Седневі існує багато версій. У радянській історіографії ім'я автора погруддя Т. Г. Шевченка або замовчували, або невпевнено вказували на Ф. П. Балавенського [7, с. 6]. Насправді ж, автором пам'ятника був М. О. Гаврилко (1882 – 1920) — художник, скульптор, поет, який впродовж 1899 – 1904 рр. навчався у Миргородській художньо-промисловій школі ім. М. В. Гоголя, якою керував О. Г. Сластіон [8].

Свідок встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Седневі – краєзнавець Д. Ю. Кисіль (1880 – 1977) у своїх спогадах стверджував, що полтавський скульптор М. О. Гаврилко «сам привіз у Седнів погруддя поета і встановив його на гранітному постаменті» [1]. У приватному архіві родини Киселів збереглося фото 1904 р., на якому біля пам'ятника Кобзареві зображено учасників седнівського драматичного гуртка, серед яких були дружина Ф. А. Лизогуба – Олександра Федорівна, його доньки – Олена та Єлизавета, вчителі – М. П. Батурин, Н. Л. Прожига, Д. П. Теремець, Д. Ю. Кисіль, студенти та ін.

Спогади Д. Ю. Киселя про цю подію були опубліковані під заголовком «Дорога реліквія» в «Деснянській правді» за 28 січня 1964 р. Зокрема, Д. Ю. Кисіль згадував: «У мене й досі зберігається знімок, на якому добре видно перший пам'ятник Т. Г. Шевченку ... Навколо пам'ятника – група учасників драматичного гуртка. Сфотографувались ми не випадково у такому мальовничому місці. Кожен з нас палко любив твори великого Кобзаря. Саме тоді наш гурток поставив його п'єсу «Назар Стодоля». А за тих часів, коли переслідувались не тільки революційні ідеї, а й українська мова була під заборонаю, це явище мало неабияке значення ... У Седневі глибоко шанували все, зв'язане з світлим ім'ям Тараса. Тут він сходив багато стежок понад Сномом, малював краєвиди, розмовляв з селянами... Шанували поета й господарі садиби, в якій він так часто зупинявся, Лизогуби ... Ф. А. Лизогуб все робив для того, щоб гідно відзначити 90-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, та збирав кошти на пам'ятник ... У Седневі пам'ятник встановлено до 90-річчя з дня народження поета ... Немало жителів навколишніх сіл приходили подивитись на образ свого співця» [4].

У 1923 р. пам'ятник Т. Г. Шевченку був перенесений з парку у колишній садибі Лизогубів до центру селища [6, с. 271]. На жаль, він був зруйнований ударною хвилею від вибуху авіабомби у серпні 1941 р. під час нальоту нацистської авіації.

У 1957 р. нове погруддя Т. Г. Шевченка було встановлено в Седневі на гранітному постаменті, виготовленому 1903 р. Автор погруддя – уродженець Седнева – скульптор та художник Г. В. Бистревський. На урочистому відкритті пам'ятника були присутні визначні діячі культури та мистецтва України. Разом із Ю. О. Збанацьким та Ю. М. Мушкетиком виступив і седнівський краєзнавець Д. Ю. Кисіль [6, с. 271]. Він, зокрема, розповів про спогади седнівців, які ще пам'ятали особисті зустрічі з Т. Г. Шевченком під час його перебування в Седневі у 1846 та 1847 рр.

Пізніше пам'ятник було перенесено з центру селища до головного фасаду Седнівської середньої школи, де він знаходився кілька десятків років. На сьогодні він демонтований та розібраний: погруддя зберігається у шкільному музеї, а постамент 1903 р. – на подвір'ї просто неба. Натомість, у 2010 р. на місці старого було встановлено новий пам'ятник Т. Г. Шевченку роботи молодого скульптора А. М. Балага.

Джерела та література:

1. Давидов Й. Зошит діда Киселя / Й. Давидов // Комсомольський гарт. – 1973. – 1 лютого.
2. Демиденко В. В. Остались здесь их душ частички... / В. В. Демиденко – К. : Журнал Радуга, 2010. – 168 с.
3. Замошник О. Д. та ін. Чернігівщина в біографії і творчості Т. Г. Шевченка / О. Д. Замошник, Г. Г. Зубко, Л. Є. Прокопенко. – Чернігів : Чернігівський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів, 1961. – 70 с.
4. Кисіль Д. Ю. Дорога реліквія / Д.Ю. Кисіль // Деснянська правда. – 1964. – 28 січня.
5. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / упоряд. В. Л. Смілянська. – К. : Дніпро, 1991. – 702 с.
6. Курданов А. Новий літопис Седнева / А. Курданов // Містечко над Сномом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 231–333.
7. Німенко А. Пам'ятники Тарасові Шевченку / А. Німенко. – К. : Мистецтво, 1964. – 64 с.
8. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
9. Шарпата Н. Тарас Шевченко у Седневі / Н. Шарпата // Містечко над Сномом : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – С. 150–159.

Аліна Мідько

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ РОНИ ТАРНОВСЬКИХ

У роботі досліджено меценатську та суспільну діяльність лівобережних дворян Тарновських як суб'єктів суспільно-історичного процесу ХІХ ст. Проаналізовано родовід Тарновських, їх родинні зв'язки з іншими дворянськими родинами, розкрито внесок Тарновських в прогресивні перетворення в українському суспільстві.

Ключові слова: меценат, суспільний діяч, історико-культурний осередок, дворянство, реформа.

У сучасній історичній науці одне з чільних місць посідають персонологічні дослідження, які мають вирішальне значення для з'ясування ролі української національної еліти в різні історичні

періоди. Актуальною є проблема аналізу доробку не лише окремих осіб, а й цілих родин, які своєю діяльністю зумовлювали поступальність історичного розвитку України.

Найбільш цікавою та репрезентативною з провідних українських дворянських родин XIX ст. є численна родина Тарновських, яка складалася з трьох лівобережних гілок та разом із родичами з інших відомих дворянських родин українських губерній нараховувала близько 800 осіб. Науковий інтерес до цієї родини зумовлюється внеском Тарновських у розвиток української культури і науки, реформаторськими ініціативами (зокрема В. В. Тарновського-старшого, В. В. Тарновського-молодшого, Я. В. Тарновського, М. В. Тарновського, Н. М. Тарновської та інших) щодо скасування кріпацтва, створенням та фінансуванням мережі медичних та освітянських закладів, діяльністю у повітових та земських установах, українських громадах та товариствах.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системного наукового дослідження меценатської та суспільної діяльності родини, а також необхідністю опрацювання її історико-культурної спадщини як цінного джерела з історії України XIX ст.

На науковому рівні дослідження даної теми почалось в кінці XIX – на початку XX ст. Історія родини Тарновських привернула увагу дослідників української генеалогії Г. О. Милорадовича, В. Л. Модзалевського. Відомості про маєтності окремих представників родини містяться в історичних працях О. М. Лазаревського. Полтавський краєзнавець І. Ф. Павловський першим виявив та оприлюднив матеріали про діяльність полтавської масонської ложі “Любов до істини”, активним членом якої був В. В. Тарновський-старший.

О. Я. Кониський у процесі роботи над хронікою життя Т. Г. Шевченка у другій половині XIX ст. зібрав спогади сучасників про Тарновських.

Значний інтерес становлять розвідки про Качанівський парк і садибу Тарновських архітекторів І. А. Косаревського, Г. В. Олехна, В. Є. Новгородова, Ю. Ю. Нельговського та В. П. Підгори. В. В. Сарбей наголосив на необхідності вивчення родинного архіву Тарновських. Завдяки О. Б. Коваленку було здійснено переклад українською мовою та опубліковано родовід Тарновських, складений В. Л. Модзалевським. Наукові співробітники Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (Л. П. Линюк, С. О. Половникова, І. М. Ситий, Т. П. Журавльова та інші) досліджують окремі аспекти діяльності родини Тарновських.

В історіографії найбільша увага приділена трьом відомим меценатам з родини Тарновських – Григорію Степановичу (1790–1853 рр.), Василю Васильовичу-старшому (1810 – 1866 рр.) і Василю Васильовичу-молодшому (1837–1899 рр.). Але не можна залишати поза увагою й найближче оточення Тарновських – родини, з якими вони мали тісні родинні й дружні зв’язки. Висока національна самосвідомість, меценатська та соціокультурна діяльність багатьох представників Тарновських визначалися родинними традиціями та моральною потребою впливати на економічний, духовний, культурний розвиток українського суспільства [4, с. 281; 7, с. 5–8].

Тарновські зробили значний внесок у прогресивні перетворення в житті українського суспільства XIX ст. Так, Григорію Степановичу Тарновському належить цікавий благодійний проект передачі свого майна на влаштування медичного факультету університету св. Володимира в Києві. Майже 20 років витратив меценат на бюрократичне листування з вищими чиновниками Російської імперії, але все було марним. Г. С. Тарновський за допомогою свого племінника В. В. Тарновського-старшого – юриста і громадського діяча – склав проект влаштування життя кріпаків, але плани, що змінювали існуючий суспільний лад, на той період були приречені на невдачу.

Серед планів, які так і не здійснили Г. С. Тарновський і його друг, конференц-секретар Академії мистецтв В. І. Григорович, був проект відкриття при Київському університеті св. Володимира філії Академії мистецтв.

Меценатські традиції родини підтримав спадкоємець Григорія Степановича – Василь Тарновський-старший. Його добродійні вчинки недостатньо описані в історичній і мемуарній літературі. Вважається, що його основною суспільно-політичною діяльністю була участь у розробці реформ 50 – 60-х рр. XIX ст. Але більш ретельне вивчення історії його сім'ї дозволяє розкрити невідомі факти добродійності та повернути з небуття прізвища людей, які багато зробили для розвитку українських губерній, для українського народу [5, с. 47–53; 6, с. 43–49].

Проаналізуємо лише найближче родинне коло В. В. Тарновського-старшого [4, с. 282–283]. Його дружиною стала Л. В. Юзефович, рідна сестра помічника попечителя Київського навчального округу М. В. Юзефовича (1802–1889 рр.). За останнім в історичній літературі закріпилася негативна характеристика людини, яка переслідувала усе українське. Але Михайло Володимирович – літератор, історик, археограф, суспільний діяч, меценат – з 1859 по 1869 р. очолював Київську археографічну комісію, головною справою якої було збирання і публікація писемних пам'яток української культури. Він сприяв організації Київського центрального архіву давніх актів, знаходив кошти для публікації документів, здійснював допомогу діячам українського національного відродження (П. О. Кулішу та іншим).

За своє життя В. В. Тарновському-старшому довелося займатися різними благодійними справами і проектами. Зокрема, він брав участь в організації благодійної установи для незаможних людей, фінансував видання журналів, установ, закладів тощо. У цій діяльності йому допомагали сини Василь і Володимир, дочка Марія.

Марія Василівна була дружиною онука відомого історика Миколи Аркадійовича Рігельмана (1817–1888 рр.), який брав активну участь, у тому числі матеріальну, у роботі Київської археографічної комісії, був головою Київського відділення Російського музичного товариства, директором Другої київської гімназії.

Володимир Васильович разом з дружиною Надією Михайлівною також займався добродійними справами. У 1879–1882 рр. В. В. Тарновський обирався маршалом дворянства Прилуцького повіту. Також він відомий як почесний попечитель Прилуцької жіночої гімназії, на яку витрачав значні кошти [3, с. 42].

Надія Михайлівна була дочкою Михайла Андрійовича Білухи-Кохановського (1809 – 1891 рр.), полтавського поміщика, випускника Царськосільського ліцею. У родовому маєтку Білухівка на Полтавщині його батько і дядько ще у 1793 р. побудували Дмитрівську церкву, при якій влаштували бібліотеку та школу для селян. Михайло Андрійович з 1829 р. жив у Полтаві, брав участь у громадському житті: був головою ревізійної комісії Полтавського дворянського зібрання, членом піклувальної ради Полтавського інституту шляхетних дівчат. В останні роки життя він очолював піклувальну раду Маріїнської жіночої гімназії, був головою з'їзду суддів, гласним Полтавської міської думи. М. А. Білуха-Кохановський працював у Комісії з поліпшення побуту селян, розробляв підготовчі матеріали до селянської та земської реформ. З 1868 по 1891 р. він разом із донькою Надією працював скарбником у Полтавському жіночому комітеті піклування про поранених та хворих воїнів [4, с. 283–284].

Традиції родини Володимира Васильовича і Надії Михайлівни Тарновських знайшли продовження у високій громадській активності їхніх нащадків, у першу чергу Ірини Михайлівни Тарновської, віце-президента Київського дворянського зібрання. Ірина Михайлівна популяризувала українську культуру спадщину, вела велику пам'яткоохоронну діяльність.

Доброчинні традиції підтримала й родина Якова Васильовича Тарновського (1825–1913 рр.), київського мецената і громадського діяча. З 1880 р. Яків Васильович був членом ради колегії Павла Галагана, членом-засновником Київського приватного комерційного банку, засновником і головою Товариства взаємного кредиту і взаємного страхування від вогню землевласників Київської, Волинської і Подільської губерній. Він надав 10000 крб. на будівництво Бактеріологічного інституту в Києві, кошти на будівництво київського міського музею [2, с. 189–193] та брав участь в інших київських благодійних проєктах [1, с. 443].

Одним із найвідоміших меценатів Російської імперії судилося стати В. В. Тарновському-молодшому. Він створив та подарував українському народові унікальний музей української старовини. Меценат першим в Україні почав збирати документи відомих діячів українського національного відродження, зокрема Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша та інших. Саме він започаткував та фінансово підтримував створення меморіальних комплексів та заповідних територій в Україні, зокрема в Качанівці та на Тарасовій горі, які й досі є консолідуючими для української нації. В. В. Тарновський-молодший підтримував та матеріально допомагав встановленню пам'ятників на могилах українських літераторів.

Серед родичів В. В. Тарновського-молодшого також було чимало благодійників. Він одружився зі своєю троюрідною сестрою Софією Василівною, дочкою Василя Петровича Тарновського, маршала дворянства Прилуцького повіту. Василь Петрович постійно надавав кошти на утримання закладів освіти, інші благодійні справи. Софія Василівна разом із чоловіком брала участь в усіх його справах, стала активісткою Чернігівського комітету Російського Червоного Хреста. За допомогу комітету під час війни з Туреччиною на Балканах у 1879 р. їй було нагороджено знаком Червоного Хреста. Доля склалася так, що її дочка Софія Глінка в роки Першої світової війни працювала в Київському товаристві Червоного Хреста та фінансувала медичну допомогу пораненим. Софія Василівна була головою піклувальної ради Борзенської жіночої народної школи, фінансувала її, за що отримала подяку повітового земства [4, с. 284].

Отже, діяльність родини Тарновських сприяла створенню історичного середовища, в якому формувалася українська національна ідея та виховувалися її носії – українська інтелігенція. Тому із упевненістю можна сказати, що доброчинна діяльність родини Тарновських – визначне явище в історії України XIX ст., хоча вона недостатньо досліджена і потребує подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. Ковалинський В. В. Меценати Києва / Ковалинський В. В. – К. : Кий, 1998. – 528 с.
2. Тарновський М. В. Тарас Григорович Шевченко і Яків Васильович Тарновський / Тарновський М. В. // Хроніка-2000. – Вип. 19–20. – С. 189–193.
3. Тарновские // Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – К., 1996. – Т. 5. – Вип. 1. – С. 42.
4. Товстоляк Н. Доброчинні традиції родини Тарновських / Товстоляк Н. // Скарбниці української культури : Збірник наукових праць. – Вип.8. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського / Гол. ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів, 2007. – С. 281–285.
5. Товстоляк Н. М. Суспільно-політична діяльність В.В. Тарновського (старшого) в 30 – 40 роки XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 1. – С. 47–53.
6. Товстоляк Н. «Практикуючий поміщик»: життя, громадська та наукова діяльність В. В. Тарновського-старшого наприкінці 40-х – у першій половині 50-х років XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 43–49.
7. Товстоляк Н. М. Меценати та суспільні діячі Тарновські – представники української дворянської інтелігенції XIX ст. / Товстоляк Н. М., Кожухар О. І. // Бористен. – 2000. – № 12. – С. 5–8.

ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛЮБЕЧА

У статті розглянуто топографічну структуру давньоруського Любеча, запропоновано стислу характеристику дитинця, посаду та некрополя.

Ключові слова: Любеч, топографія, археологічні дослідження, Замок, дитинець, посад, некрополь, курган.

Давньоруський Любеч – одне з найбільших міст Середнього Подніпров'я. Розташоване місто було на корінній терасі лівого берега Дніпра, дуже порізаний ямами. Загальна його площа становила не менше 90 га [2, с. 30].

Стародавній Любеч мав досить складну топографічну структуру [2, с. 30]. В центральній його частині, у гирлі річки Гончарівки, знаходилося городище – Замок. На північний схід від нього був невеликий мис Лисиця, який у давнину також, можливо, мав укріплення. На південний захід від Замку розміщувався укріплений посад – окольне місто, розділене ярмом на дві частини – «терасну» і «напільну» [2, с. 30]. Біля підніжжя Замку, окольного міста та Лисиці знаходився поділ. За межами окольного міста, на південь і південний захід, був розташований неукріплений посад. Некрополь давньоруського Любеча являв собою велику кількість курганних груп, що були розміщені неподалік міста в урочищах Високе поле, Мокріївщина та Чоботок. Крім того, могильники були досліджені на Замковій горі та городищі Лисиця.

Історія археологічного вивчення стародавнього Любеча нараховує понад сто років. Наймасштабніші археологічні роботи тут проводились у 1957–1960 рр. експедицією під керівництвом Б. Рибаківа. Замкова гора була розкопана майже повністю, значні роботи були проведені на посадах, досліджено понад 50 курганів та обстежено сільськогосподарську округу. Було відкрито рештки житлових, господарських, ремісничих та фортифікаційних споруд. За підсумками археологічних розкопок академік Б. Рибаків реконструював Любецьку фортецю. Але на думку сучасних дослідників, у цій реконструкції були широко використані елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду [4, с. 38]. Зокрема, В. Вечерський, проаналізувавши план Любеча 1749 р. та результати досліджень В. Гончарова, довів, що рештки дерев'яних споруд, які Б. Рибаків інтерпретував як «руський замок XI–XII ст.», насправді були залишками замку, збудованого у кінці XVI ст. [1, с. 8].

Замкова гора невелика у розмірі – 35 x 100 м. Городище було оточене сухим ровом. В'їзд у Замок починався з підйомного мосту через рів. Від мосту вверх по схилу йшла вимощена колодами дорога, яка вела до головної брами замка. Головна брама містилася у подвійній вежі і мала вигляд досить глибокого тунелю з трьома заслонами, які утруднювали шлях ворогу. За брамою розміщувалось невелике подвір'я, де могли перебувати воїни. Тут же розташовувались невеличкі приміщення сторожі. Зліва стояв невеликий тин, за яким знаходилась господарська частина Замку. Звідси спеціальний хід вів на стіни. З середини вхід захищала ще одна вежа – донжон [9, с. 256]. До валу прилягали житлові зруби – кліті з плоскими покрівлями, що слугували бойовими майданчиками.

Головною спорудою Замку був триповерховий князівський палац з трьома теремами, що розташовувався в південній частині фортеці. Його довжина становила біля 40 м, ширина – 9 – 13 м. Він займав п'яту частину всієї площі Замку [9, с. 256]. Поруч з палацом стояла невеличка вежеподібна дерев'яна церква з шатровим дахом, покритим свинцевими листами. На схід від церкви

знаходилося кладовище. Західна частина Замку являла собою господарський двір, де розміщувалось близько десятка відокремлених комор – переважно одноповерхових споруд [9, с. 256].

Посад мав власну систему укріплень, яка складалась з масивного валу, висотою понад 12 м, та широкого рову. Вал починався на південь від Замку, йшов спочатку перпендикулярно до Дніпра, а потім, продовжуючись на схід, доходив до долини маленької річки Гончарівки (притоки Дніпра) і, повертаючи на північ, охоплював Замок півмісяцем, північний ріг якого майже доходив до його східного кута [9, с. 254].

Під час розкопок під керівництвом академіка Б. Рибаківа на посадах Любеча були зафіксовані рештки жител, а на західному валу окольного міста відкрито рештки дерев'яної сторожової вежі XI – початку XII ст. [10, с. 172]. Вежа являла собою квадратну у плані споруду, заповнену в нижній частині глиною. Вздовж валу від вежі були виявлені ямки від городень [7, с. 12]. Дана вежа могла бути сторожовою. Археологічні дослідження засвідчили, що північно-західна частина посаду являла собою самостійне городище і мала неправильну трикутну форму [7, с. 12]. З північного та західного боків посад обмежувався обривом, а з південної сторони – закінчувався крутим спуском. Уздовж південно-західної його сторони збереглися залишки валу, висотою 3 – 6 м. Ширина валу сягала 8 метрів.

Роботи по вивченню укріплень посаду було продовжено у 1958 р. Стратиграфічні дані показали, що вал являв собою складну і потужну оборонну споруду XI ст.

Під час розкопок, що проводилися у Любечі у 1989–1990 рр. під керівництвом А. Казакова, було досліджено 2300 кв. м території відкритого посаду. В результаті вдалося відтворити схему житлової забудови IX–XIII ст. і встановити, що у XI–XII ст. інтенсивність господарської діяльності на цій території зменшується, і сюди виносяться окремі групи поховань [10, с. 172]. Археологічні роботи, що проводилися на території відкритого посаду на південний захід від дитинця, дали можливість дослідити домонгольські шари [2, с. 30]. Ці дослідження показали, що в давньоруському горизонті Любеча представлено три будівельних періоди: IX–X ст.; XI–XII ст.; XII – перша половина XIII ст.

Найбільш ранні комплекси першого будівельного періоду відносяться до IX ст., А. Казаков генетично пов'язує їх з роменською культурою [2, с. 37].

У 1989 р. на відкритому посаді було виявлено житлову споруду, яку дослідники датували IX–X ст. Стінки котловану вертикальні, глибина сягає 1,2 м [2, с. 31]. У центральній частині у підлозі були дві невеличкі ямки, що, напевно, залишилися від центральних опор. Споруда мала зрубну конструкцію. Піч містилася в північно-східному куті і виявилася практично повністю зруйнованою. Вона мала каркас, від якого в матеріку збереглося кілька ям. У печі знайдено ліпну кераміку роменського типу [2, с. 31]. Крім цього, було виявлено житлові споруди XII–XIII ст. Одна з них мала котлован, як і в більшості випадків, орієнтований стінками по сторонам світу, прямокутної форми, розміром 4,8 x 3,6 м. Вхід до житла розташовувався з південного боку і мав довжину 2,25 м. Споруда теж мала зрубну конструкцію. Піч розміщувалась у південно-західному куті будівлі. Дах підтримувався центральним опорним стовпом [2, с. 35].

Господарські споруди на посадах хронологічно належать до IX–XII ст. Всі вони, як правило, наземні. Виняток становить лише одна будівля. Споруди подібні між собою і містять звичайний побутовий матеріал (бруски, пряслиця, ножі) та кераміку X–XI ст. [2, с. 36].

Під час розкопок 1990 р. було досліджено 32 будівлі X–XI ст., близько 50 ям господарського призначення і понад 50 стовпових ям [3, с. 5]. З такої кількості будівель лише одна виявилася житловою, вона мала прямокутну форму.

Результати археологічних досліджень дали підстави А. Казакову припустити, що розквіт

периферійної частини Любеча припадає на IX–X ст., з наступним поступовим згасанням у XI–XIII ст. Це припущення підтверджує матеріал, що походить з культурного шару посаду. Зокрема, у найбільшій кількості тут представлена кераміка IX – X ст. Скляні браслети, що набули значного поширення у давньоруських містах у XII–XIII ст., на посаді Любеча представлені поодинокими зразками. У XII ст. розміри міста зменшуються. Можливо, це пов'язано з частковою зміною функцій міста та занепадом водного шляху Чернігів – Любеч [2, с. 37].

На південний схід від посаду було розташоване урочище Гончарі, на якому виявлено культурний шар XII–XIII ст. [9, с. 254]. Більшість дослідників припускають, що це і був гончарний район літописного Любеча. На таку думку настановлюють виявлені тут виходи високоякісної гончарної глини.

Курганні могильники стародавнього Любеча привертали увагу дослідників ще у XIX ст. Найбільша курганна група знаходилась в урочищі Високе поле, що розміщувалось на північний-схід від городища Лисиця. Археологічні дослідження 1881 р. під керівництвом В. Антоновича дали можливість зафіксувати тут поховання, здійснені за обрядом трупоспалення, трупопокладання та два кенотафи [10, с. 171]. Під час розкопок було виявлено скупчення вугликів та попелу, що засвідчує наявність пережитків язичництва в похованнях любецького некрополя [10, с. 171].

У 1907 р. у цьому ж урочищі М. Якимович розкопав два кургани. В одному з них, заввишки 2,5 м, у верхній частині насипу було знайдено вудила з кістяними „вусиками” у складеному вигляді. На кострищі були зафіксовані фрагменти кераміки, перепалені кісточки та уламок кістяного виробу у вигляді руків'я або частини стремена. На думку О. Спіцина, це поховання одного з угорських „інохідців”, які були у великій пошані на Русі в X ст. [10, с. 172].

Роботи по дослідженню курганів в урочищі Високе Поле у 1958–1960 рр. були продовжені експедицією під керівництвом Б. Рибаківа. На північно-східній окраїні Любеча у 1958 р. було розкопано один курган [6, с. 52]. Його висота – 0,80 м. На глибині 0,55 – 0,60 м було зафіксовано шар кострища. В материку, напевно, знаходилась прямокутна споруда з дерева, орієнтована по сторонам світу [6, с. 53]. Її розміри – 1,60 x 1,20 м. В південно-західному куті цієї споруди було виявлено вугілля та перепалені кістки. Зверху стояв перевернутий горщик. Було знайдено уламки округлої залізної бляшки, мідний гудзик та залізні цвяхи [6, с. 53].

Протягом 1958, 1960 та 1962 рр. С. Ширинський, продовживши дослідження курганних груп Любеча в урочищі Високе Поле, розкопав 13 насипів, в 11 з яких поховання були здійснені за обрядом трупоспалення, а в 1 – трупопокладання. Один курган був пошкоджений [10, с. 172].

Інша курганна група розміщувалась в урочищі Мокріївщина, що на північ від городища Лисиця. У другій половині XIX ст. В. Антонович та М. Бранденбург розкопали сім насипів, у яких були представлені поховання, здійснені за різними обрядами, – безінвентарне трупоспалення на стороні, трупопокладання та кенотаф [10, с. 171]. В урочищі Чоботок (між озерами Берестовим та Болгач) дослідники розкопали кілька курганів. Насипи не містили поховального інвентаря, що дозволяє вважати їх кенотафами.

У 1960 р. у східній частині Замкової гори (біля церкви) було досліджено могильник. Поховання були здійснені у прямокутних ямах, викопаних у материку на глибину 0,3 – 0,5 м, і перекритих зверху тонким культурним шаром XII–XIII ст. [5, с. 55]. Могили розташовувались рядами, на відстані 0,5 – 1 м одна від одної. Поховання здійснювалось у трунах, від яких збереглися сліди у вигляді прошарків трухлого дерева. Речі у похованнях зустрічали рідко і майже всі вони являли залишки одягу. Даний могильник датують XI–XII ст. [5, с. 56].

Під час археологічних розвідок, що проводилися в окрузі Любеча, зафіксовано понад 60 поселень X–XII ст. Розташовані біля них курганні могильники генетично пов'язані з цими поселеннями. Як свідчать дослідження, із 55 курганних груп тільки біля п'яти досі не виявлено поселень, а у 7 випадках біля поселень було по дві курганні групи. Могильники були розташовані на відстані 50 – 1000 м від селищ, займали відносно них більш підвищені ділянки, здебільшого на іншому березі річки [8, с. 165].

Крім того, на сільських територіях виявлено могильники, що були розміщені на маршрутах торговельних магістралей IX–XI ст., які вирізняються великою кількістю насипів. У них могли ховати не тільки сільських жителів, а й представників різних соціальних груп чи вихідців з інших регіонів.

У північній частині Лисиці розташовувався курганний могильник, який налічував наприкінці XIX ст. до 100 курганів [9, с. 254]. Але, на жаль, зараз курганних насипів не помітно.

Таким чином, можемо зробити висновок, що давньоруський Любеч займав досить велику і зручну територію. Добре сплановане та укріплене місто було одним з наймогутніших на Середньому Подніпров'ї. Центральна частина стародавнього Любеча знаходилась на невеликому останці з дуже стрімкими схилами. На північний-схід від Замкової гори розташовувалось інше городище – Лисиця. На північ від Замку та Лисиці розташовувався поділ. З південного та південно-західного боків Замок оточував ремісничий посад, що мав власну систему укріплень. На південний-схід від посаду знаходилось урочище Гончарі. Археологічні дослідження, що проводились у Любечі та його околицях впродовж другої половини XIX – початку XXI ст., дозволили вивчити практично всі частини стародавнього міста – дитинець, посади та некрополь. Відтак Любеч можна назвати одним з найбільш досліджених міст Давньоруської держави.

Джерела та література:

1. Вечерський В. Що знайшов академік Рыбаков? / В. Вечерський // Старожитності. – 1992. – № 8. – С. 8.
2. Казаков А., Марченко В. Південно-західна частина Любецького посаду в IX–XII ст. / А. Казаков, В. Марченко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 30–37.
3. Казаков А., Потапов І. Розкопки в Любечі в 1990 р / А. Казаков, І. Потапов // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 5–6.
4. Кондратьєв І. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 38–45.
5. Рыбаков Б. Отчет о работе Черниговской экспедиции ИА АН СССР за 1960 г. (раскопки в Любече) / Б. Рыбаков // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – 1960. – 92 с.
6. Рыбаков Б. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в Любече / Б. Рыбаков // НА ІА НАНУ. – 1958. – 108 с.
7. Рыбаков Б. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. / Б. Рыбаков // НА ІА НАНУ. – 1957. – 45 с.
8. Шекун О. Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча / О. Шекун // Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 164–168.
9. Юра А., Коваленко В. Любеч / А. Юра, В. Коваленко // Археология УРСР. – К. : Наукова думка, 1975. – Т. 3. – С. 253–257.
10. Ясновська Л. З історії археологічного вивчення Любеча / Л. Ясновська // Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 171–174.

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У КРИМСЬКІЙ ВІЙНІ 1853–1856 рр.

У статті досліджується проблема участі населення Чернігівської губернії у Кримській війні 1853–1856 рр. Охарактеризовано бойовий шлях уродженців Чернігівської губернії, форми допомоги армії та мирному населенню Кримського півострова в роки Східної кампанії.

Ключові слова: Кримська війна, оборона Севастополя, Севастопольська бухта, батарея, бастіон.

Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., яка увійшла в історію як найбільш масштабний і кривавий воєнний конфлікт у Європі в період між Наполеонівськими війнами і Першою світовою війною 1914–1918 рр., не могла залишитися поза увагою істориків. Кримській війні присвячено значну кількість монографій і статей, її події відображено у численних мемуарах та публікаціях документів, зокрема її проблема займає помітне місце в російській історіографії [9]. Однією з найбільш ґрунтовних і фундаментальних монографій радянських часів, присвячених темі Кримської війни 1853–1856 рр., є двотомна праця відомого історика Е. В. Тарле «Кримська війна», за яку дослідник був удостоєний державної премії СРСР [14; 15].

Серед сучасних дослідників проблеми, слід звернути увагу на роботи П. М. Лящука «Герои «Севастопольской страды». Кавалеры орденов святого Георгия за оборону Севастополя в 1854–1855 гг.» [8] та «Мартиролог офицеров Российской армии погибших при защите Севастополя и Крыма в 1854–1855 гг.» [10], де безпосередньо йдеться про учасників війни, їхній героїзм та подвиги.

З 16 по 19 жовтня 2003 р. у Севастополі тривала Міжнародна наукова конференція, присвячена Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр., на якій були висвітлені новітні матеріали та факти з даної проблематики [1; 2].

Чимало робіт про Кримську кампанію належить перу англійських і французьких істориків, та незважаючи на значну кількість праць закордонних дослідників, українська історіографічна думка є недостатньо сформованою. У більшості випадків це пов'язане з тим, що події 1853–1856 рр. досі вважалися частиною не української, а російської історії. Вони не були пріоритетними для українських істориків, можливо тому, що в роки Кримської війни Україна не була суб'єктом міжнародних відносин, оскільки втратила свою автономію ще наприкінці XVIII ст. Але відносити Кримську війну 1853–1856 рр. й оборону Севастополя 1854–1855 рр. до розділу всесвітньої історії також не зовсім коректно. Адже, якщо поглянути на історію кампанії уважніше, стає зрозумілим, що вона надзвичайно вплинула на долі мешканців не лише Криму, а й інших українських земель [9].

На сьогодні значним комплексом дослідження Кримської війни є роботи присвячені участі українського населення у військовій кампанії, які почали з'являтися вже у 80–90-х рр. XX ст. Такою є студія П. А. Луньова «Вклад населения Украины в оборону Севастополя 1854–1855 гг. (До 130-річчя Кримської війни)» [11], в якій дослідник, розглянув різні форми участі українського населення у бойових діях. Українські ресурси війни досить комплексно і ґрунтовно дослідив у своїй публікації «Українці у Кримській війні» О. С. Олійників [13].

В цьому ракурсі актуальним є дослідження участі населення Чернігівської губернії у Кримській

війні 1853–1856 рр., яке, на жаль, представлено невеликими статтями у періодичних виданнях. Такими є статті А. Машкіна «Россия в Восточной войне 1853–1856» [12] та Я. Тинченко «Бой при Балаклаве (1854)» [16], які, втім, не розкривають усього спектру питань з даної проблеми.

Загалом, можна зробити висновок, що головні події Східної війни достатньо широко висвітлені в історіографії, але переважно російськими та іноземними дослідниками, які не звертали достатньо уваги на український аспект через відсутність української держави на тодішній карті світу. Лише зі здобуттям Україною незалежності почали з'являтися публікації присвячені участі українців та їхньому внеску у Кримську кампанію 1853–1856 рр. Одночасно відкритим і повністю не дослідженим залишається питання участі населення Чернігівської губернії у даній війні.

У ході Східної кампанії 1853–1856 рр. Крим і Севастополь опинилися в епіцентрі воєнного протистояння між Росією та її противниками – Великою Британією, Францією, Туреччиною й Сардинським королівством.

Головними причинами війни було загострення «Східного питання», тобто боротьби провідних європейських держав за розподіл «турецької спадщини», зростання національно-визвольного руху на Балканах, прорахунки дипломатії Миколи I, які виявились в надії на те, що Австрія в подяку за своє спасіння у 1849 р. підтримає Росію, з Англією вдасться домовитися про розподіл Туреччини, а також прагнення Англії, Франції, Австрії та Пруссії витиснути Росію зі Сходу, не допустити її проникнення на Балкани.

Приводом до війни стала суперечка між православною і католицькою церквами за право контролювати християнські святині в Палестині. За православною церквою стояла Росія, а за католицькою – Франція.

Незважаючи на територіальну віддаленість Чернігівської губернії від театрів військових дій Кримської війни, її населення брало активну участь в бойових діях на Кавказькому, Дунайському, Кримському фронтах та на Балтійському флоті. Уродженці Чернігівської губернії служили більш ніж у тридцяти полках різних дивізій та артилерійських бригад, були як на суші так і на морі.

Перші військові дії розгорнулися на Дунайському фронті між Росією і Туреччиною у 1853–1854 рр. У визначних битвах цієї кампанії брав участь Гаврило Тимофійович Хоменко (1814–1855). Він був сином обер-офіцера, родом з Чернігівської губернії. Г. Т. Хоменко служив у чині майора (1850), а з 1855 р. був командиром 3-го батальйону 22-го Камчатського егерського полку. 10 листопада 1854 р. Г. Т. Хоменко був нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня з бантом «в воздаяние за отличное мужество и храбрость, оказанные им в сражениях против турок при осаде в 1854 г. крепости Силистрии» [10, с. 175].

Бився з турками на Дунаї біля Нікополя Дмитро Степанович Дудницький-Лішин (1814 – 1854). Він походив з дворян с. Хромове Ніжинського повіту, командував 23 Українським егерським полком (1854). 1 жовтня 1854 р. «за отличное мужество и храбрость, оказанные в сражении 16 апреля 1854 г. при г. Турно», був нагороджений орденом Святої Анни 2-го ступеня з імператорською короною [10, с. 39-40].

Уродженець Чернігівської губернії Іоїль Семенович Ярошенко (1831–1855) був поручиком (1853) 24 Одеського егерського полку. Протягом 1853–1854 рр. І. С. Ярошенко брав участь у бойових діях проти турок на Дунаї. 11 березня 1854 р. царським указом був нагороджений «в воздаяние за отличное мужество и храбрость, оказанные в сражениях с турками в декабре месяце 1853 г. при сел. Четати» орденом Святої Анни 4-го ступеня з написом «за храбрость» [10, с. 191].

Однією з найяскравіших битв Східної війни 1853 р. справедливо можна вважати Синопський

бій, в якому також брали участь уродженці Чернігівської губернії. Зокрема, у цій морській битві відзначився Михайло Павлович Новосельський, який отримав бойове хрещення на лінійному кораблі «Париж», а протягом 1854–1855 рр. захищав Севастополь [13, с. 150].

З дворян Чернігівської губернії походить й інший учасник Синопського бою Григорій Миколайович Забудський (1828 – 1903), віце-адмірал (1887). На початку 1853 р. Г. М. Забудський служив на Чорноморському флоті, спочатку на фрегаті «Кулевчі» крейсерував біля Босфору та Кавказьких берегів, потім на фрегаті «Кагул» знаходився в ескадрі віце-адмірала П. С. Нахімова й 18 листопада брав участь у Синопському бою. «За отличное исполнение обязанности и присутствие духа во время боя» нагороджений орденом Святої Анни 4-го ступеня з написом «За храбрость» [8, с. 45–46].

Загалом, знищення турецького флоту у Синопському бої та серйозні поразки турецької армії на Кавказі прискорили вступ Англії й Франції у війну. Впевнившись, що Османська імперія не здатна вести успішну війну проти Росії, союзники 23 грудня 1853 р. ввели свої кораблі у Чорне море. Це фактично означало їхній вступ у війну. 9 лютого 1854 р. Росія оголосила про стан війни з Англією та Францією [17, с. 34].

Іншою помітною битвою у Східній війні була битва на р. Альма. Вже 2 вересня 1854 р. почалася висадка експедиційного корпусу союзників в Євпаторії, за перші дні вересня на берег було переправлено близько 61 000 тисяча солдат. Армія рухалась на південь до Севастополя – бази Чорноморського флоту Російської імперії, – основної мети союзників у Кримській кампанії. На шляху до Севастополя біля гирла р. Альма розміщувалася російська армія, яка ставила перед собою завдання зупинити просування союзницьких військ і не допустити захоплення Севастополя. Бій розпочався 7 вересня 1854 р. ударом французьких військ генерала П. Ф. Ж. Боске в обхід позицій російських військ [6, с. 39].

В Альмінському бою 8 вересня 1854 р брав участь Андрій Семенович Красник (Красников) – (1830–1854) – прапорщик 34 Тарутинського егерського полку 17-ї піхотної дивізії, уродженець Чернігівської губернії [5, с. 71].

Битва на річці Альма була програна російською армією й відкрила перед союзниками дорогу на Севастополь, під стінами якого 349 днів не вщухали бойові дії.

У червні–липні 1854 р. військові сили флоту союзників блокували російський флот у бухті Севастополя. При вході у Севастопольську бухту було затоплено декілька старих кораблів за рахунок чого ворожий флот не міг в неї проникнути. Оборона Севастополя була доручена адміралу П. С. Нахімову та віце-адміралу В. О. Корнілову, у розпорядженні яких залишилося 18 000 тисяч чоловік. 24 вересня французи зайняли Федюхіни висоти, а англійці – Балаклаву, в бухту якої увійшов їхній флот. Французи розташувалися на західній частині Херсонеського півострова і встановили свою базу в Камишовій бухті [13, с. 58].

5 жовтня одночасно з суші та моря відбулося перше бомбардування Севастополя, під час якого тільки англійським батареям вдалося досягти успіху проти 3-го бастиону. Загалом вогонь союзників не завдав великої шкоди, не зважаючи на велику кількість випущених снарядів [6, с. 51–52].

13 жовтня 1854 р. відбулася одна з наймасштабніших битв Кримської війни – Балаклавська битва. Бій відбувся в долинах на північ від Балаклави, оточених невисокими Федюхініми горами, Сапун-горою і річкою Чорною [13, с. 55]. У битві брав участь уродженець Чернігівської губернії Митрофан Петрович Клобуков (1836–1854), який 13 травня 1854 р отримав чин прапорщика 33-го Егерського Лейб-Бородинського Його Величності полку 17-ї піхотної дивізії [10, с. 61].

Поручик легкої 6-ї батареї 12-ої артилерійської бригади Миколай Іоакимович (Якимович) Самойлови (1824–1855) 26 листопада 1854 р. нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня з бантом за відзнаку у Балаклавському бою. З 13 жовтня 1854 р. М. І. Самойлович перебував у гарнізоні Севастополя, а 31 липня 1855 р. був вбитий уламком бомби на Корабельній стороні [10, с. 140].

Відзначився у Балаклавському бою й Микола Павлович Уманець. Поручик, командуючий 1-ю гренадерською ротою 24 Дніпровського піхотного полку 12-ої піхотної дивізії М. П. Уманець походив з дворян Чернігівської губернії. 13 жовтня 1854 р. він брав участь у Балаклавській битві, а 31 грудня 1854 р. «за отличное мужество и храбрость 13 октября 1854 р. при Балаклаве» нагороджений орденом Святої Анни 4-го ступеня з написом «за храбрость» [10, с. 164].

Балаклавський бій не став вирішальним у Кримській війні. Атака російських військ була відбита, людські втрати були значними з обох сторін. Але жодна з армій не була деморалізована. Оборона Севастополя тривала. Намагаючись зірвати запланований союзниками штурм Севастополя, 5 листопада російські війська атакували англійців під Інкерманом. На початку бою російські війська досягли успіху, але прибуття французького підкріплення змінило хід бою на користь союзників. Особливо ефективно діяла французька артилерія. Російським військам було дано наказ при відступ.

У цьому бою відзначився Миколай Михайлович Невструєв (1809–1855рр). Майор 22 Якутського піхотного полку 11-ї піхотної дивізії. М. М. Невструєв походив з дворянського роду Чернігівської губернії. 6 липня 1854 р. він був підвищений з штабс-капітанів у капітани, а 24 жовтня 1854 р. брав участь в Інкерманській битві, на відзнаку в якій 2 червня 1855 р. царським указом отримав звання майора. М. М. Невструєв перебував у гарнізоні Севастополя з 6 листопада 1854 р. до 6 червня 1855 р., був вбитий на Корабельній стороні при штурмі укріплень Севастополя [10, с. 99].

Дворянин Чернігівської губернії капітан 20 Коливанського егерського полку 10-ї піхотної дивізії Федір Йосифович Придатков 24 жовтня 1854 р. брав участь в Інкерманській битві. 24 березня 1854 р. Ф.Й.Придатков нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеня з бантом «за отличное мужество и храбрость оказанные в делах с турками в июне месяце 1854 г. при Журже» [10, с. 115].

Загинув в Інкерманському бою дворянин Чернігівської губернії поручик 2-ї легкої батареї 10-ої артилерійської бригади Гаврило Васильович Ничик (1821–1854). У 1853 р. в чині поручика Г. В. Ничик служив в 10-ій артилерійській бригаді скарбником, а 2 квітня 1853 р. перевівся в 2-гу легку батарею тієї ж бригади. 24 жовтня 1854 р. Г. В. Ничик був вбитий штуцерною кулею в голову і похований на Північній стороні Севастополя [10, с. 103].

Незважаючи на відступ російських військ з Інкерманського плато, штурм Севастополя було зірвано на декілька місяців, що дало час російським військам укріпити місто. 4 серпня 1855 р. відбувся бій на р. Чорна. Атака російських військ була відбита і вони змушені були відступити, зазнаючи великих втрат. У цій битві брав участь виходець з Кролевецького повіту Чернігівської губернії, рядовий Антон Єфремович Мосіяка. У 1854–1855 рр. він, рядовий 12 піхотної дивізії Азовського полку, брав безпосередню участь в обороні Севастополя на Малаховому кургані та на Курячій балці. По закінченню війни у 1856 р. за відвагу й хоробрість А. Є. Мосіяка отримав чин унтер-офіцера [3, арк. 96, 112].

27 серпня після жорстокого бою французи оволоділи Малаховим курганом. Подальша оборона Севастополя була вже неможливою, російські війська були переведені на північну сторону. 30 серпня союзники вступили до Севастополя [6, с. 72].

За хоробрість і мужність, проявлені під час оборони Севастополя, уродженці Чернігівської губернії Михайло Каєтанович Фальковський та Григорій Миколайович Забудський стали кавалерами

ордену Святого Георгія 4-го ступеня. У царському указі від 21 грудня 1856 р. зазначалося, що «Подпоручик Фальковский, находясь на оборонительной линии Севастополя с 4 июня по 27 августа 1855 г. был беспрерывно в течении всего времени под неприятельским огнем, командуя мортырной батареей на 1-м бастионе, а с 29 июля по 27 августа Парижской батареей, фланкировавшей 2-й бастион, будучи контужен 11 августа в голову и плечо осколком гранаты, а 26 числа правую лопатку, он не оставлял своего поста и метким огнем из вверенных ему орудий замедлил ход неприятельских работ, направляемых против 2-го бастиона; 27-й день августа метким огнем батареи отбил шесть штурмов против 2-го бастиона, а при оставлении Южной стороны города, взорвал собственноручно два пороховых погреба, чем разрушил батарею» [8, с. 116].

Інший кавалер ордену Святого Георгія 4-го ступеня, герой Синопського бою, лейтенант 26-го флотського екіпажу Г. М. Забудський, з 13 вересня 1854 р., перебуваючи в гарнізоні Севастополя, «до 7 октября командывал батареею, потом вступил в командывание правым флангом 2-й дистанции, постоянно находился под сильнейшим неприятельским огнем, не утомимо действуя днем и ночью против врага, искусной пальбой сбил несколько орудий, надолго заставил молчать неприятеля; презирая всякую опасность, примером своей храбрости воодушевляет подчиненных, 24-го числа того октября сильно контужен в голову, но остался на своём месте» [8, с. 46].

Були чернігівці й серед сміливців, які здійснювали нічні вилазки до ворожого табору. Таким був уродженець с. Красне Чернігівської губернії Федір Заїка, який брав участь у боях за Малахів курган. Але найбільше він уславився серед захисників Севастополя через те, що з однієї нічної вилазки приніс ворожий стяг і військові таємні документи. За хоробрість й мужність проявлену під час військових дій Ф. Заїка був зображений на полотні музею-панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» поряд з Петром Кішкою у момент повернення з чергової нічної вилазки [13, с. 72].

Боротьбу з ворогом крім дорослих вели й діти. Серед них був Георгій Федорович Карноухов, уродженець Козелецького повіту Чернігівської губернії, батько якого служив у Севастополі в артилерійському гарнізоні. Всі одинадцять місяців кампанії син з батьком провели на береговій батареї у Севастополі. Незважаючи на те, що Георгію на той час було лише тринадцять років, він був занесений до списків на отримання зброї. Про свою роль в обороні Севастополя Г. Ф. Карноухов висловлювався у заяві до Козелецького поліцейського управління: «Участвовал лично в земляных работах при сооружении батареи на Театральной площади; в ночное время выходил в числе прочих вооруженных жителей, к оборонительной стене, где занимали ружейные амбразуры, с целью отражения неприятеля на случай вылазки» [4, арк. 103].

Крім безпосередньої участі населення Чернігівської губернії у складі діючої армії, чернігівці надавали допомогу мирного характеру військам і цивільному населенню Кримського півострова.

Багато зробив для полегшення тяжкої участі захисників Севастополя, уродженець містечка Семенівка Чернігівської губернії, лікар Василь Андрійович Страдомський. З 1 вересня 1855 р. і до підписання миру у березні 1856 р. молодий лікар майже увесь час перебував на Михайлівській та Константинівській батареях другого і першого відділень захисної лінії Севастополя. В складних умовах Кримської війни В. А. Страдомський лікував хворих на тиф, у шпиталі розміщеному в с. Дуванка під Севастополем [7].

Україна забезпечувала Кримський фронт харчами й фуражем, яких не вистачало армії. Тільки дворянством Чернігівської губернії на потреби військ було безкоштовно здано 100 тис. пудів хліба. Шосткинський пороховий завод постачав порох до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. У 1854–1855 рр. завод збільшив виробництво в шість разів і у

1855 р. забезпечував країну порохом на 43 %, вийшовши на перше місце в Російській імперії за виробництвом цього «смертоносного пилу». Праця була сезонною, розпочиналась навесні, тількино скресала крига, й тривала цілодобово. Для виготовлення пороху у с. Шостці використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини й Курщини [9].

Крім забезпечення Кримського фронту продовольством, порохом, ядрами українські губернії передавали значні грошові пожертви. Зокрема, у розпорядженні до Шаповалівського управління про збір пожертвувань на користь родин воїнів, які відзначилися в Кримській кампанії зазначалося: «В настоящем благотворительном деле должна быть представлена в полном сердце и средствам каждого, а потому никакое приношение как бы ни казалось оно мало не может быть отвергнуто». Так, наприклад, незначні суми пожертв були надані селами Шаповалівка, Стрельніков, Миколаївка Черігівської губернії на користь родин загиблих моряків або через втрату ними у Севастополі житла і майна. За квитанцією Шаповалівського сільського старости, від нього було прийнято 11 рублів, 66 копійок [5, арк. 1, 4, 5, 8, 9, 10].

Отже, незважаючи на територіальну віддаленість Чернігівської губернії від військових вогнищ Кримської війни 1853–1856 рр., форми участі її населення у війні були різноманітними. Хоча військові дії й не проходили на півночі сучасної України, але губернія надала значну військову та матеріальну допомогу фронту. Виходячи з цього, Кримську війну варто вважати не тільки недослідженою частиною української, а й у тому числі чернігівської історії.

Джерела та література:

1. Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: новые материалы и новое осмысление: Материалы международной научной конференции (Севастополь, 16-19 октября, 2003 г.) : В 2 т. – Симферополь, 2005. – Т. 1. – 204 с.
2. Восточная (Крымская) война 1853–1856 годов: новые материалы и новое осмысление: Материалы международной научной конференции (Севастополь, 16-19 октября, 2003 г.) : В 2 т.– Симферополь, 2005. – Т. 2. – 232 с.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1, спр. 9588, 126 арк.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 1, спр. 10565, 183 арк.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 811, оп. 1, спр. 228, 12 арк.
6. Достойный поклонения. Восточная (Крымская) война: первая героическая оборона Севастополя / [сост. Крестьянников В. В.]. – Севастополь-Симферополь : Информационно-правовой центр «Магистр», 2005. – 288 с.
7. К 150-летию начала Крымской войны (комментарий в свете веры) : Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия». – 2004 (24 марта) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/399148.html>.
8. Лящук П. М. Герои «Севастопольской страды». Кавалеры орденов Св. Георгия за оборону Севастополя в 1854–1855 гг. / П. М. Лящук. – Симферополь : Москва-Крым, 2001. – 127 с.
9. Лящук П. М. Кримська війна по-українськи / П. М. Лящук // Україна молода. – 2006. – №41 (3 березня).
10. Лящук П. М. Мартиролог офицеров Российской армии погибших при защите Севастополя и Крыма в 1854–1855 гг. / П. М. Лящук. – Симферополь, 2008. – 256 с.
11. Луньов П. А. Вклад населения Украины в оборону Севастополя у 1854–1855 рр. / До 130-річчя Кримської війни / П. А. Луньов // Український історичний журнал. – 1985. – №8. – С. 135–138.
12. Машкин А. Россия в Восточной войне 1853–1856 / А. Машкин // Русская правда. – 2006. – № 14 (апрель). – С. 5–6.
13. Олійників О. С. Українці у Кримській війні / О. С. Олійників. – Одеса : Маяк, – 2004. – 176 с.

14. Тарле Е. В. Крымская война / Е. В.Тарле. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – Т. 1. – 567 с.
15. Тарле Е. В. Крымская война / Е. В.Тарле. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – Т. 2. – 656 с.
16. Тинченко Я. Герои Крымской войны / Я.Тинченко // Киевские ведомости. – 2004. – № 209 (28 сентября).
17. Шавшин В. Г. Британский лев под Инкерманом / В. Г. Шавшин. – Севастополь : Телескоп, 2006. – 176 с.

Наталія Симап

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА У ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Стаття присвячена подіям, що відбувалися на теренах Чернігово-Сіверщини та порубіжних з нею землях за доби Української національної революції середини XVII ст.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, Українська національна революція XVII ст., Річ Посполита, Велике князівство Литовське, козацтво.

Як відомо, початковий етап Української національної революції XVII ст. вкрай схематично й фрагментарно відображений в історичних документах і достеменно відстежити перебіг подій, діяльність окремих підрозділів козацького війська та їх керманічів досить важко, а часом просто неможливо. Як зазначив В. Липинський, «це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників в першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели» [22, с. 14].

4 лютого 1648 р. невеликий козацький загін під керівництвом Б. Хмельницького захопив Запорізьку Січ. Близько 10–15 лютого 1648 р. на Січі відбулася козацька рада, де Б.Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького: «...все войско Хмельницкого гетьманом своїм назвало» [12, с. 58]. Ці події ознаменували початок Української національної революції XVII ст.

Б. Хмельницькому потрібно було якнайшвидше створити сильне військо. Він відряджає досвідчених козаків у міста й села Київського та Брацлавського воєводств готувати повстання на місцях. Велася агітаційна робота у середовищі реєстрових козаків. У березні 1648 р. гетьман укладає воєнно-політичний союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III [27, с. 80].

У травні 1648 р. підтримане кримськими татарами військо Б. Хмельницького розбиває польські війська спочатку під Жовтими Водами, а потім під Корсунем. Відгомін про здобуті козаками перемоги швидко долітає до найвіддаленіших куточків України. Одними з перших дізнались про ці важливі події жителі Чернігівщини. Довідавшись про розгром польських військ, селяни і міщани піднялися на боротьбу, яка, наче пожежа, стрімко охоплювала терени України. Народ масово вливався до лав козацького війська [21, с. 17]. Козацьке повстання переросло у Національну революцію.

Позитивний вплив на швидке покозачення населення справила вміла політика Б. Хмельницького. Він вживає заходів для розгортання визвольної боротьби й формування на місцях національних органів влади. Для цього, за словами Львівського літопису, «він розослал полковников на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщину, на Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которых навенцей хлопства вязалось...» [27, с. 97]. До числа таких ватажків, цілком ймовірно, належав і Мартин Небаба, відомий в майбутньому чернігівський полковник.

Загін чернігівських козаків М. Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою П. Гловацького [25, с. 83–84], а потім М.Гладкого на теренах Полісся, від Стародуба на сході до Пінська на заході [3, с. 255]. Тамтешня українська і білоруська людність також повсталала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками.

Неабиякий вплив на повстанців мав універсал Б. Хмельницького, виданий ним під Білою Церквою влітку 1648 р. Цей документ відкрито закликав народ до подальшої боротьби. Універсал був розісланий по всій Україні, у тому числі й на Чернігівщину [12, с. 90].

Повстання набирало сили. Найчисельнішою рушійною силою на Чернігівщині, як і загалом в Україні, було до безкраю виснажене магнато-шляхетським гнітом селянство. На допомогу повсталим селянам поспішали будники, яких не мало було в лісових господарствах краю, а також міщани. Визначну роль відіграло козацтво, лави якого постійно поповнювались. З початком Визвольної війни проти польського панування до повстанців на Чернігівщині примкнули й представники православного шляхетства, багато яких загинуло, як зазначав В. Липинський, саме в боротьбі «за віру православну» [22, с. 15].

На початку червня 1648 р. козацький загін, кількістю більше 300 осіб, зайняв Константинів. Урядника міста Криштофора Сіножатського було вбито [21, с. 19]. Через Дніпро переправилися нові загони козаків, які були підтримані селянськими масами. Не зустрічаючи особливого опору на своєму шляху з боку польської шляхти, вони наблизились до Новгород-Сіверського.

11 червня 1648 р., як повідомляв севський стрілець Йосип Кривонос, козаки, загальною кількістю близько 600 осіб, перейшли річку Семнакамін у 20-верствах нижче Путивля й вступили до пригороду Новгород-Сіверського – Острога. За даними того ж стрільця, уся міська польська шляхта залишила місто. Взяттям Острога козаки забезпечили собі всі шанси для успішного оволодіння Новгородом-Сіверським. Джерела свідчать, що через 2 дні після острозької операції 3-тисячний козацький загін без будь-яких труднощів зайняв і це місто, незважаючи на те, що поляки встигли здійснити тут напередодні всі необхідні для опору приготування. Шляхта, яка зібралася у місті, довідавшись про наближення козаків, за день до їхнього приходу втекла у Стародуб [24, с. 19]. Про ці події писав шляхтич Новгород-Сіверського повіту Криштоф Силич, який після поразки поляків утік у Почепщину, а потім, не маючи можливості пробратися до Стародуба, – в Брянськ і Трубчевськ [21, с. 20].

Загалом протягом червня 1648 р. загони повстанців і козацькі сотні зайняли Лубни, Переяслав, Прилуки, Борзну, Мену, Ніжин, Сосницю, Новгород-Сіверський та багато інших міст. До середини липня вся територія Лівобережжя, за винятком Чернігова та Стародуба, була звільнена від польського панування [27, с. 97].

Далі козаки рушили до Стародуба. Є підстави вважати, що наприкінці липня 1648 р. повстанці зайняли місто без опору. Це сталося завдяки відважним діям шляхтича Павла Малявки, який впустив козаків до міста, поставивши інтереси українського народу вище власних: «когда к Стародубу под властью полскою будучому, присланим полком от гетмана Богдана Хмельницкого, стародубский житель Павел Малявка здал стародубскую крепость» [8, с. 121].

Слідом за Стародубом козаки зайняли Почеп. Найдовше протримались польські війська у Чернігові, де зібралась шляхта мало не із усього Лівобережжя, сподіваючись перечекати лихоліття у добре укріпленому замку. Ймовірно, у серпні 1648 р. почалася облога міста. Вона тривала три

тижні. Військами повстанців командував полковник ніжинсько-чернігівський Прокіп Шумейко. Не дивлячись на сильний спротив, козаки оволоділи містом [16, с. 235].

З цього часу Чернігів стає одним з найпотужніших центрів відродженої Української держави. Звільнення Сіверської України від іноземних загарбників тривало надалі.

Таким чином, протягом літа 1648 р. вся територія Чернігівщини була звільнена від іноземних гнобителів. Про активні виступи найбідніших верств населення пише літописець Самовидець: «І на тот час туга великая людем всякого стану значним била і наругання от посполитих людей, а найбільше от гультайства... будников, наймитов, пастухов, же либо би який чоловік значний і не хотіл привязатися до того козацького війську, тилько мусіл задля позбиття того насмівиска і нестерпимих бід в побоях на почх і кормах незвичайних, і тиї мусіли у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися билі, то есть: в Ніжині, Чернігові, Стародубі, Гомлю» [11, с. 105].

Війна продовжувалась. Її полум'я охоплювало все нові й нові райони. 21–23 вересня 1648 р. відбулась битва під Пилявцями, що завершилася блискучою перемогою козаків. Здобута перемога відкрила шлях для наступу українського війська до західних рубежів українських земель та сприяла розвитку Української національної революції на теренах Волині, Поділля і Галичини. Наприкінці вересня 1648 р. військо Б. Хмельницького вирушило в похід на західноукраїнські землі. У жовтні 1648 р. перед повстанцями капітулював Львів, а у листопаді 1648 р. вони вийшли до Замостя. Серед тих, хто був разом з гетьманом під Замостям, згадують і М. Небабу. Подейкують, що останній «наполягав, аби Хмельницький якомога скоріш оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки» [12, с. 130]. Але восени 1648 р. гетьман Б. Хмельницький ще не мав наміру йти на повний розрив з Річчю Посполитою, він готовий був задовольнитися статусом автономії для козацького регіону. Відтак, не скориставшись воєнними успіхами і уклавши перемир'я з новообраним королем Речі Посполитої Яном Казимиром, Б. Хмельницький залишив західноукраїнські землі і відступив на Подніпров'я [27, с. 116–117].

У лютому 1649 р. у Переяславі відбулися українсько-польські переговори, на яких було укладено угоду про перемир'я. Разом з тим, не вірячи у тривалість досягнутого примирення, обидві сторони готувалися до війни.

Литовський князь Я. Радзивіл від вересня 1648 р. проводив каральні акції на півдні Білорусії, маневруючи у небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це у березні 1649 р. вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з М. Небабою та А. Горкушею [3, с. 256].

Вживалися також запобіжні заходи, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території. Того ж таки березня за дорученням М. Небаби, який тоді був борзеньким полковником, сотник К. Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням «коло граници под Ярославлем заставу поставить». Наприкінці квітня 1649 р. «з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти» чернігівський полковник М. Небаба зайняв Гомель. Обійшлося навіть без збройної сутички. Як засвідчував сучасник, козаків до Гомеля запросили тамтешні міщани, відмовившись постачати продовольство литовському війську. Однак невдовзі гомельську залогоу довелось евакуювати, бо в травні – червні Я. Радзивіл помітно активізував свої дії в Білорусі.

Литовське військо було численним. До його складу входило кілька тисяч німецьких найманців. Чотири рази наступали на литовську армію козаки М. Небаби, наносили відчутні удари ворогові.

Дані з джерел свідчать, що литовці готувались до походу на Новгород-Сіверський та інші міста Чернігівщини [16, с. 236].

У цей відповідальний момент Б. Хмельницький зробив несподівану рокіровку. Наприкінці червня 1649 р. М. Небабу було відкликано під Збараж, його місце заступив київський полковник М. Кричевський, якому асистував чернігівський полковник С. Подобайло.

Щоб запобігти прориву ворога, С. Подобайло на початку липня опанував головну переправу через Дніпро під Лоевом і розташувався табором (5–6 тисяч козаків) біля гирла р. Сож, що впадає у Дніпро [27, с. 121].

18 липня 1649 р. Я. Радзивіл, маючи 40–50 гармат та 10–11 тисяч досвідчених жовнів виступив з військами з Річиці до Лоева, щоб саме тут переправитися через Дніпро й вторгнутися в Україну. Назустріч йому з боку Києва та Полісся йшла українська армія М. Кричевського, що налічувала близько 18 тисяч вояків, більшість яких становили вчорашні селяни й міщани. Не було в ній і артилерії. Сили були вочевидь нерівні. Тому С. Кричевський вирішив завдати противнику швидкого і раптового удару.

Наприкінці липня 1649 р. військо С. Кричевського виступає в похід від Речиці до Лоева. Київський полковник пішов не прямим шляхом, а вчинив обхідний маневр і вийшов до литовського табору не з північної сторони, а з південно-західної. Литовський гетьман отримав звістку про наближення українців, хоча чекав на них значно пізніше і не з цього боку. На світанку С. Кричевський силами кінноти розпочав атаку. В ході запеклих боїв перевага опиняється на стороні повстанців. Однак в критичний момент на допомогу Я. Радзивілу приходять загони литовських воєвод С. Коморовського та А. Павловича. Військо С. Кричевського опиняється в тяжкому становищі. Однак йому вдається вивести з-під удару основні сили і організувати потужний табір [27, с. 123].

У цей час С. Подобайло припускається серйозної помилки. Замість того, щоб усіма силами прибути на допомогу С. Кричевському, він направив лише 2,5 – 3 тисяч козаків. Я. Радзивіл, дізнавшись про це, завдав їм нищівної поразки. Після цього становище оточених у таборі повстанців стало катастрофічним.

Вже 23 липня 1649 р. Я. Радзивіл взяв Лоев, після чого розпочалася запекла битва за дніпровську переправу. За даними конфесати полоненого козака Кіндрата з Богущів, 31 липня 1649 р. відбулася генеральна битва. Я. Радзивіл кинув на штурм позицій повстанців усі свої сили. Українці билися з винятковою мужністю і відбили три приступи ворога. Але основні сили С. Кричевського були розбиті. Сам полковник був важко поранений. У запеклій битві зазнав поразки загін С. Подобайла [15, с. 5]. Рада, що зібралася після битви, ухвалила відходити. С. Кричевський добровільно залишився на поталу ворогові і через три дні помер у ворожому полоні.

Але і литовська армія зазнала величезних втрат. Тому Я. Радзивіл відмовився виконувати наказ короля Яна Казимира про вторгнення в Україну й 7 серпня 1649 р. повернув військо до Річиці. Отже, мужність повстанців під проводом С. Кричевського та С. Подобайла дозволила зупинити ворожий наступ на цьому напрямку, врятувати Київ, дати час Б. Хмельницькому на успішне завершення Збаразько – Зборівської кампанії [27, с. 131].

Успішно розвивались події влітку 1649 р. і на західному фронті. У липні – серпні 1649 р. козаки тримали в облозі Збараж. 15–16 серпня 1649 р. відбулася битва української та польської армій під Зборовом (союзниками українців були татарські війська хана Іслам – Гірея). У битві польське військо зазнало великих втрат і опинилося у безнадійному становищі. Від остаточного розгрому його врятувала позиція кримського хана, зацікавленого у хиткій рівновазі між Річчю Посполитою й

Україною. Результатом стало укладення Зборівського мирного договору у серпні 1649 р. [20, с. 198].

Зборівський мирний договір засвідчив істотні завоювання українського народу, який піднявся на боротьбу за звільнення. Зокрема, під владою гетьмана опинилися колишні Київське, Чернігівське та Брацлавське воєводства. Щоправда, ці землі не відокремлювалися від Речі Посполитої, а лише отримували статус автономії.

Після укладання Зборівського миру гетьманська адміністрація заходила довкола складання 40-тисячного козацького реєстру. Водночас відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої й нові кадрові призначення. Як гадає В. Сергійчик, саме тоді Борзенький полк було приєднано до Чернігівського, який очолив М. Небаба. Прізвище С. Подобайла стояло другим у полковому реєстрі 1649 р. [4, с. 5].

За умовами Зборівського миру, магнати й шляхта отримували право повертатися до своїх маєтків, а так звані «випищики» мали повернутися у послушення до панів. Як наслідок, за короткий час польські магнати й шляхта зайняли майже всю Чернігівщину. Населення краю у відповідь на повернення польських власників настирливо чинило опір. Серед старшин також існувало досить впливове радикально налаштоване угруповання (Д. Нечай, П. Шумейко, С. Подобайло, М. Небаба та інші), яке не хотіло миритися з Річчю Посполитою до остаточної перемоги й не хотіло пускати польську шляхту в її колишні маєтності.

У наказі Б. Хмельницького, виданому у травні 1650 р. на ім'я чернігівського полковника, ймовірно М. Небаби, зазначалось про мляву реакцію на виступи «своєвольних людей» у Любечі: «якщо того не учинеш оберігати и з ними заодно случаютъ, і ти і сам із ними той же кари годен будеш» [1, с. 330].

Могутнє селянське повстання хвилею прокотилось по Лівобережній Україні, у серпні 1650 р. воно охопило й територію Чернігівщини, особливо Ніжинського полку. Так, у наказі ніжинському полковнику від 10 серпня 1650 р. Б. Хмельницький гостро засудив дії П. Шумейка, вимагав від нього не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків. Гетьман пропонував, «чтоб есте всяких бунтов и своеволи престали», інакше «всякий таков по звичаю войскому горлом каран будет» [28, с. 184–185]. Дуже активно виступало в 1650 р. на боротьбу з поневолювачами населення таких міст як Почеп і Стародуб. Чернігів не був винятком. У 1650 р. Б. Хмельницький видав наказ чернігівському полковнику карати порушників миру з Польщею [18, с. 170].

Ці дані свідчать, що жителі чернігівського краю не хотіли коритися польським магнатам і шляхті та повертатися до старих порядків.

На початку 1651 р. Зборівський мир було порушено. Польський король Ян Казимір, керуючись рішенням сейму Речі Посполитої, що відбувся в грудні 1650 р., віддав наказ про наступ на українські землі, сподіваючись на підтримку литовського князя Януша Радзівіла [15, с. 24].

Що стосується Чернігівщини, то, згідно зі стратегічним задумом Б. Хмельницького, Чернігівський полк під керівництвом полковника М. Небаби мав прийняти на себе удар військ Я. Радзівіла, зупинити його на дніпровському рубежі й унебезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу. На початку 1651 р. чисельність військ М. Небаби сягала 20 тисяч осіб. А незабаром на допомогу чернігівському полковнику прибуло значне підкріплення – Київський і Ніжинський полки [3, с. 256].

1 березня 1651 р. шляхетський поручник Семен Павша повідомляв Я. Радзівілу, що з Чернігова до Любеча прийшли три полки, очолювані М. Небабою, П. Шумейком та М. Гладким, що в тилах радзівілівських військ активізувалися повстанці Костирки (Костиренка), чималі сили сконцентровано

між Лоевом та Любечем. Посол Радзивіла Мисловський підтвердив дану інформацію, зокрема вказав, що проти Литви призначено Чернігівський та Ніжинський полки, над котрими полковники М. Небаба і С. Подобайло, а їм на допомогу додано Київський та Переяславський полки. 16 квітня 1651 р. полонений чорнобильський сотник повідомив, що Чернігівським полком командують «Небаба і Подобайло», а його чисельність складає 30 тисяч осіб. Коростишевський плебан доповідав Я. Радзивілу, що всі шляхетські маєтності й прибутки вже конфісковано на користь гетьмана Б. Хмельницького, а Київський полк виступив у похід. С. Павша у своєму листі від 7 квітня 1651 р. відзначив зокрема, що біля Чернігова та Любеча зібралася маса рядових повстанців, що вони з особливою увагою пильнують лоевський та річицький шляхи [1, с. 332]. Сам Януш Радзивіл у листі до литовського скарбничого з тривогою писав про початки селянських повстань, вказував і на дії С. Подобайла, який за наказом М. Небаби арештував у Городні шляхтича Криштофа Хваща (Фаща), місцевого війта та декого з інших осіб, котрих було звинувачено у шпигунстві. Пізніше Хваща було страчено. Відзначалося також, що у Чернігівському полку „Небаби та Подобайла” нараховується не більше 20 тисяч козаків, і що до цього полку належать міста Чернігів, Мена, Седнів, Любеч і Борзна. Українські повстанці планували виступити у похід після свята св. Юрія Переможця, яке припадало на 3 травня (20 квітня за старим стилем) 1651 р., коли вже підсохне земля. Разом з М. Небабою, як «старший сотник полку Чернігівського», а фактично як наказний полковник, діяв С. Подобайло [21, с. 48].

Водночас було здійснено рейд козацького загону через московські землі на територію Білорусі аж до Могильова і Смоленська.

У червні 1651 р. М. Небаба й П. Шумейко з 7-тисячним військом козаків підійшли до Гомеля. Це білоруське місто було зайняте Я. Радзивілом і служило йому важливим форпостом для згуртування сил і генеральної підготовки до наступу на Україну. Звідси було рукою подати до Чернігівщини, а там – і пряма дорога на Київ. У разі оволодіння містом козаками задумані плани литовського гетьмана багато в чому порушувалися би, й ворожій стратегії та тактиці у цілому було б нанесено відчутного удару. Таким чином, Гомелю обидві сторони надавали важливого стратегічного значення. Козацьке військо мало будь-що відбити в Я. Радзивіла місто й примусити його відступити.

Вранці 4 червня 1651 р. до Гомеля наблизився кількатисячний загін козаків. Однак спроби оволодіти не мали успіху [29, с. 270].

Деякий час Я. Радзивіл не наважувався розпочинати відкритий наступ на Україну, займаючи позицію очікування. Але після того, як до нього дійшла звістка з західного фронту про перемогу шляхетського війська під Берестечком, литовський гетьман негайно виступив.

20 червня Я. Радзивіл остаточно погодив план операції на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном Казимиром. Литовський воєначальник Г. Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогоу в гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лоевом. Сам Я. Радзивіл відправив з Річиці артилерію та піхоту човнами вниз по Дніпру, а кіннота рушила суходолом [1, с. 408]. Вранці 26 червня 3-тисячний загін Г. Мирського зненацька напав на залогоу, що складалася з 300 козаків. Кільком з них пощастило врятуватися в нерівному бою. Вони повідомили М. Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато». Ця інформація мимохіть ввела чернігівського полковника в оману щодо чисельності та дійсних планів супротивника. Без належної підготовки М. Небаба, «прорвавшись несправне, скочив противко тому войску справному». Відтак, у сучасників і нащадків могло дійсно скластися враження про легковажність та самовпевненість полковника, який став жертвою прикрих обставин [6, с. 67].

Так або інакше 12–15-тисячне військо М. Небаби негайно виступило з табору під Ріпками і

невдовзі розпочало бій із загоном Г. Мирського. Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Я. Радзивіл, який розпочав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактора раптовості, вдарити у фланг війську М. Небаби тими силами, які вже форсували річку. Мемуарист С. Освенцім, який залишив детальний опис битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського гетьмана виявився вдалим. Я. Радзивіл відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною, і М. Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3–4 тисяч козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам М. Небаба, «бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, його наздогнав товариш з хоругви старости мазирського. М. Небаба довго боронився від нього в рукопашному бою, і той зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. У той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали перемагати. Але М. Небаба ніяк не здався в полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки був забитий» [12, с. 281]. Звітязі М. Небаби віддали належне навіть вороги – шляхетний Я. Радзивіл «велів поховати Небабу і висипати велику могилу» [3, с. 263].

Таким чином, літо 1651 р. для козацького війська на Чернігівщині було невдалим. У битві під Ріпками козаки зазнали поразки. Загинула значна частина козаків Чернігівського й Ніжинського полків, загинув і полковник Мартин Небаба. Литовському війську було відкрито шлях на Київ.

Натхненний перемогою, Я. Радзивіл рушив на Чернігів, під котрим він і став 9 липня 1651 р. С. Подобайло, що, очевидно, все ж брав участь у цій нещасливій битві, змінив свого товариша М. Небабу на посаді полковника. Він укритися в Чернігові та належним чином готував військо. Зважаючи на це, Я. Радзивіл не став навіть штурмувати столицю Сіверщини. Його подальший шлях лежав до Києва, який Я. Радзивіл невдовзі зайняв і пограбував [21, с. 59].

Незабаром, під натиском козаків, Я. Радзивіл залишив Київ і відступив до Любеча, розіславши в козацькі тили кінні роз'їзди. С. Подобайло, однак, відбив всі атаки ворога і взагалі не засидівся в Чернігові, бо невдовзі знову оволодів Лосевом, взяв під контроль дніпровський шлях, вислав повстанські загони під Брагин. Чернігівський полковник С. Подобайло та ніжинський полковник П. Шумейко обложили сильний литовський гарнізон у Любечі і тримали його в щільному кільці аж до укладення Білоцерківського миру. Тут вони дочекалися прибуття у вересні підкріплень від Б. Хмельницького, зокрема полків Герасима Яцкевича та Ілляша Богаченка [14, с. 105].

У результаті тривалих боїв військові сили України були значною мірою підірвані. 1651 р. був нещасливим для українських повстанців, і долю кампанії визначила тяжка поразка під Берестечком. Б. Хмельницький вимушений був піти на підписання 18 вересня 1651 р. з Річчю Посполитою Білоцерківського договору.

Одразу після підписання Білоцерківського договору Чернігівщину, як і Брацлавщину, окупувало коронне військо Речі Посполитої, зробивши своїм центром місто Ніжин. Частина литовського війська зайняла Стародубщину. За короткий час польська влада була відновлена на теренах Чернігівщини [26, с. 143].

Звістка про Білоцерківський мир застала С. Подобайла під стінами Лосева, де він бився проти ворогів. Шляхтич Олександр Яблоновський у листі до великого гетьмана литовського Януша Кишки, писаного 9 жовтня 1651 р. з Лосева, повідомляв: «5 жовтня... повідомили, що мають універсал від Хмельницького про те, що вже настав мир. Того ж дня вони тихо відправили артилерію і вози. На другий день, 6 жовтня, їхній полковник С. Подобайло прислав через трубача до нашого пана полковника, щоб з ним побачитися і той (полковник наш) виїхав» [1, с. 469].

Білоцерківський мир 1651 р. був тяжчим, ніж Зборівський. Цей мир викликав гостре невдоволення,

особливо з боку козацьких низів та селян. Опозиція, в котрій важливу роль відіграв С. Подобайло, вступила у конфлікт з Б. Хмельницьким, склала свій окремий козацький реєстр. Чернігівський полковник опинився у складному становищі: з одного боку, треба було реалізовувати мирний договір і не допускати повстань проти польської шляхти, яка поверталася, з другого – він зовсім не хотів реставрації довоєнних порядків. С. Подобайло наважився виступити проти Б. Хмельницького. Спочатку С.Подобайло прибув до Чигирини з протестом від козаків Сіверщини, щоб гетьман не понижував їх до селянського стану. Проти полковника та його однодумців виступав А. Кисіль, що добивався від гетьмана виконання Білоцерківського миру. Очевидно, саме тоді Б. Хмельницький скинув С. Подобайла з уряду полковника, але той лишався ним де-факто.

7 лютого 1652 р. Б. Хмельницький видав наказ С. Подобайлу про необхідність виконання ним умов Білоцерківського миру щодо складення нового реєстру. Гетьман називав тут С. Подобайла вже колишнім чернігівським полковником. Гетьман попереджав С. Подобайла, щоб той не давав приводу для порушення миру через можливий конфлікт з коронним військом, що поспішало на Чернігівщину та Новгород-Сіверщину [19, с. 250]. Але С. Подобайло не послухався й самого Б. Хмельницького і відмовився скласти пірнач полковника. Саме він став одним з ініціаторів повстання проти Білоцерківського миру навесні 1652 р. Одне за другим виникали повстання. Під Ніжином було сформовано велике ополчення. Очолив його Лук'ян Мозира [23, с. 17].

Як писав 4 травня 1652 р. шляхтич Марцін Длуський у листі до коронного хорунжого Олександра Конецпольського, Б. Хмельницький був дуже стривожений повстаннями на лівому боці Дніпра, які вибухнули за активної участі «Чорного лиха та С. Пособайла». Гетьману навіть вдалося схопити С. Подобайла за участь у повстанні. Але С. Подобайло спромігся втекти, і Б.Хмельницький „різними способами намагається схопити його і знищити”. За іншими даними, гетьман помилував і звільнив С. Подобайла, і той не тільки знову очолив Чернігівський полк, але й став наказним гетьманом на Сіверщині, а по суті на всій Лівобережній Україні [2, с. 429].

У червні 1652 р. у битві під Батогом українська армія розгромила поляків. Завдяки цій перемозі втратили чинність статті Білоцерківського миру. Українська держава відновила свою територію, визначену Зборівським договором 1649 р., а також зміцнила своє військове та політичне становище [27, с. 169].

Перемога українського війська підняла на гребінь хвилю народних виступів. Повсюдно народ розправлявся з ненависною йому шляхтою. На Чернігівщині литовські війська почали відступати. Однак не всі вони врятувалися втечею. Деяких з них козаки, наздогнавши, знищили. Багато литовців, що перебували у Мглині й Стародубі, також було знищено за знущання над місцевим населенням. Одночасно були ліквідовані землеволодіння польських магнатів і шляхти [23, с. 19].

У 1652 р. на північному фронті спостерігався затишок. Я. Радзивіл деякий час не наважувався розпочинати черговий похід на Україну, та вже у лютому 1653 р. частина його військ здійснила похід у Білорусію. На боротьбу з литовцями рушили козаки з Чернігівщини, а саме з Погару та Стародуба. Литовці зазнали поразки, проте Я. Радзивіл не збирався припиняти наступ на Україну. Розуміючи це, Б. Хмельницький, вирушаючи на бій з королівською армадою, розпорядився залишити частину війська під Черніговом [14, с. 105].

12 липня 1653 р. джерела фіксують присутність під Черніговом чернігівського полковника С. Подобайла, ніжинського полковника І. Золотаренка та переяславського полковника І. Іванова з військами. Крім того, у містечку Дівиці розмістились белгородський, кримський, ногайський і

очаківський мурзи. Командиром усього козацького війська, зосередженого на литовському фронті, був призначений ніжинський полковник І.Золотаренко [17, с. 45].

Велика сутичка козаків з військом Я. Радзивіла відбулась у кінці весни 1653 р. під Любечем. Спочатку козаки зазнали поразки, а потім дочекавшись підкріплення з Ніжина, пішли у наступ [5, с. 36].

Б.Хмельницький не вірив, що Я. Радзивіл не вдасться до нового наступу. Дійсно, вже у листопаді 1653 р. стало відомо, що литовці готуються до походу на Чернігівщину. У свою чергу, І. Золотаренко, дізнавшись про це, почав посилену підготовку до боротьби з ворогом [17, с. 47].

Тим часом восени 1653 р. відбулась битва під Жванцем, яка показала ненадійність кримського хана як союзника козаків. 15 грудня 1653 р. під Кам'янцем-Подільським був укладений усний кримсько-польський договір, що зводив нанівець попередні завоювання Української держави.

Тривале лихоліття війни до кінця 1653 р. призвело українське суспільство та його економічне становище до критичного стану. Істотно погіршилось міжнародне становище України. Ставало очевидним, що виграти війну з Річчю Посполитою можна лише з сильним союзником. Б. Хмельницький вів переговори з володарями Туреччини й Московського царства.

Трагедія України полягала в тому, і про це справедливо писав Я. Дашкевич, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з сусідів. Більшість старшин віддавала перевагу російській протекції. Після тривалих і нелегких переговорів 11 жовтня 1653 р. Земський собор Московського царства вирішив прийняти Військо Запорозьке під «государеву високу руку» [27, с. 200].

18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася козацька рада, на якій було ухвалено рішення прийняти протекцію російського царя. Україна ввійшла до складу Московського царства на правах широкої автономії. У 1654 р. були затверджені Березневі статті, у яких визнавалося існування самостійної держави – Гетьманщини [26, с. 150].

Після укладання союзної угоди Московське царство та Україна починають спільні дії проти Речі Посполитої. Остання все ще не втрачала надії на відновлення свого панування в Україні. У лютому 1654 р. польсько-литовське військо здійснило широкий наступ у районі Шаргорода і Стародуба. Реальна загроза нависла над містом Стародубом. Проте його населення зовсім не думало вступати у підданство. Воно розпочало тривалу підготовку до відбиття ворога. Сюди надсилали підкріплення і з навколишніх населених пунктів [21, с. 57]. Олексій Михайлович, дізнавшись про напад поляків, також обіцяв допомогу для захисту міста. Проте козаки самотужки змогли відкинути польсько-литовське військо від Стародуба.

Однак загроза завоювання Стародуба й інших міст не відпала, адже на допомогу полякам продовжувало прибувати підкріплення. Ще на початку лютого 1654 р. Я. Радзивіл відправив в Стародубщину декілька хоругв свого війська. Повідомивши про це Б. Хмельницького, великий литовський князь писав, щоб гетьман «крепко держал» козаків і не допуслав порушення «постановленого покою» [12, с. 296].

Я. Радзивіл покладав, напевно, всі надії на оволодіння Сіверщиною. Перемога здавалася йому такою неминучою й близькою, що він навіть видав універсал, у якому підступно закликав українське населення бути в них «в подданстве по прежнему» [24, с. 19].

Зазначеними подіями був дуже стурбований ніжинський полковник І. Золотаренко, «не хочачи подати краю Северского», який знову міг потрапити до рук польсько-литовських загарбників [17, с. 48]. Щоб зупинити ворожий наступ в напрямку Стародуба, І. Золотаренко вирушив з Ніжина зі своїми козаками. Полковник просив допомоги у севського воєводи А. Бутурліна. Отримавши наказ

московського царя, військо А. Бутурліна вирушило на допомогу І. Золотаренку [2, с. 501].

У грамоті Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому, датованій 3 березня 1654 р., зазначалось, що й надалі в усіх випадках, коли польсько-литовське військо розпочне наступ на українські міста, гетьман може розраховувати на допомогу російських військ [2, с. 509].

Однак, як показали подальші події, допомога вже не знадобилась. Ніжинський наказний полковник І. Носенський у листі до воєводи А. Бутурліна від 20 березня 1654 р. писав, що ворожі війська відступили. Напевно, невдала спроба заволодіти Стародубом не дозволила Я. Радзивілу реалізувати намічені ним плани.

У той же час магнатсько-шляхетська Річ Посполита продовжувала панувати в Білорусії. До її складу входило і місто Смоленськ, оволодінню яким важливе значення надавала Московська держава [24, с. 21]. Саме у цьому напрямку Москва у 1655 р. спрямувала свій удар. Б. Хмельницький у свою чергу змушений був перекинути до Білорусії 20 тисяч козаків на чолі з І. Золотаренком. У лютому 1655 р. на допомогу І. Золотаренку під Старий Бихів прибув із військом його брат Василь. Про це свідчить лист гетьмана Богдана Хмельницького до ніжинського полковника Івана Золотаренка з наказом вирушити проти головних сил ворога [10, с. 429–430]. Саме тут під час облоги Бихова і загинув чернігівський полковник С. Подобайло. Деталі його загибелі джерела не донесли. Тіло полковника було перевезено до Чернігова і поховано у Свято-Троїцькому Іллінському монастирі.

У процесі наступальної кампанії 1655 р. російські війська при допомозі українських козаків звільнили Могильов, Мінськ, Ковно і Вільно. У цьому ж році була звільнена й значна частина України – Поділля і Східна Галичина [29, с. 283].

Улітку 1656 р. у м. Вільно між Польщею й Росією розпочалися мирні переговори. У жовтні цього ж року між цими країнами без участі представників України було підписане Віленське перемир'я. Як наслідок українсько-російський союз проти Польщі фактично втрачав свою силу [29, с. 285].

Відразу після цього Б. Хмельницький зібрав раду в Чигирині, на якій гетьман і козаки присягли один одному боротися за українську справу до останнього подиху. Було прийнято рішення шукати нового союзника. У 1656 р. Б. Хмельницький укладає союз з Трансильванією. Остання у свою чергу, укладає військово-політичний союз зі Швецією. На початку 1657 р. Україна, Трансильванія та Швеція розпочали військові дії проти Польщі [27, с. 236]. Та невдовзі спільна українсько-шведсько-трансільванська кампанія завершилася провалом.

Це стало останнім ударом для хворого гетьмана Б. Хмельницького. 6 серпня 1657 р. гетьман помирає. Україна у важкий момент, коли вирішувалася її доля, втратила свого керманича.

Таким чином, Українська національна революція XVII ст. вже на початковому етапі вилився у грандіозний за своїм масштабом рух, який охопив практично всю Україну. Одним з основних його центрів стала Чернігівщина. Протягом літа 1648 р. вся територія краю була звільнена від польського панування. Велика заслуга в визволенні, а потім й обороні Чернігово-Сіверщини належала полковникам Чернігівського полку – М. Небабі та С. Подобайлу, та Ніжинського полку – П. Шумейку та І. Золотаренку. Головним завданням полків, що утворилися на теренах Чернігово-Сіверщини, зокрема Чернігівського та Ніжинського, у роки Української національної революції XVII ст. була оборона північного кордону Української держави від армії Великого князівства Литовського. Ці полки взяли участь у битвах під Лоєвом (1649 р.), поблизу гирла Сожу (1651 р.), Білоруському поході (1654–1655 р.).

Джерела та література:

1. Воссоєдинення України с Росією. Документи и матеріали. В 3 т. / Редкол.: П.П.Гудзенко, А. К. Касименко и др. – М. : Изд-во АН ССРСР, 1953. – Т. 2. Освободительная война украинского народа и борьба за воссоєдинення с Росією 1648–1651 гг. – 559 с.
2. Воссоєдинення України с Росією. Документи и матеріали. В 3 т. / Редкол.: П.П.Гудзенко, А. К. Касименко и др. – М. : Изд-во АН ССРСР, 1953. – Т. 3. Завершение борьбы украинского народа за воссоєдинення с Росією. Переяславская рада. 1651–1654 гг. – 646 с.
3. Коваленко О. Мартин Небаба – герой Сіверщини та Пінська / О. Коваленко // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол.: В. Смолій та ін. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. – Кн. 1. – С. 255–287.
4. Коваленко О. Мартин Небаба / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 3–12.
5. Кондратьєв І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) / І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 35–45.
6. Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея. – К. : Стило, 1999. – 126 с.
7. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
8. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К. : Изд-во «Киевская старина», 1888. – Т.1. Полк Стародубский. – 521 с.
9. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – К. : Изд-во «Киевская старина», 1893. – Т.2. Полк Нежинский. – 559 с.
10. Лист до ніжинського полковника Івана Золотаренка з наказом вирушити проти головних сил ворога – 1655 р. / Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 429–430.
11. Літопис Самовидця / Ред. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
12. Величко С. Літопис. В 2-х т. / С. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
13. Леп'явко С. Чернігівський козацький полк / С. Леп'явко // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції (Чернігів, 4 жовтня 2007 р.) / За ред. С. А. Леп'явка, В. М. Бойка. – Ніжин : «Аспект-Поліграф», 2007. – С. 41–50.
14. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 103–105.
15. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648 – 1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 3–26.
16. Мицик Ю. Прокіп Шумейко / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол.: В.Смолій та ін. – К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. – Кн. 1. – С. 235–255.
17. Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / О. Морозов // Ніжинська старовина. Зб. наук. праць. – Ніжин : «Аспект-Поліграф». – 2005. – № 1. – С. 44–60.
18. Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковнику карати порушників миру з Польщею – 1650 р. / Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 170.
19. Наказ Богдана Хмельницького чернігівському полковнику Степану Подобайлу про виведення козаків з Чернігівського у Київське воеводство і про «послушенство» підданих панам – 1652 р. // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 250.
20. Новий довідник : Історія України / Упоряд.: С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко. – К. : «Казка», 2005. – С. 184–219.
21. Пиріг П. В. Події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Чернігівщині / П. Пиріг. – К. : «Стило», 1992. – 85 с.
22. Пиріг П. Про українську шляхту в XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 13–22.

23. Пиріг П. Становище народних мас і визвольна війна на Чернігівщині в першій половині XVII ст. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 14–28.
24. Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654–1655 рр. / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 18–24.
25. Показания пленных казаков – белоруссов об освободительной борьбе белорусского народа и о связях его с восставшим украинским народом // Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 82–91.
26. Сас П. М. Історія України XVI–XVIII ст. : Навч. Посібник / П. М. Сас. – Львів : Дивосвіт, 2001. – 291 с.
27. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
28. Універсал Богдана Хмельницького ніжинському полковникові і старшині про припинення захопленнь шляхетських маєтностей – 1650 р. / Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 184–185.
29. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. У 2 кн. / В. Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – Кн. 1. – 720 с.

Андрій Тимок

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТРИБУНАЛУ В 1919 Р.

У статті розглянуто проблему створення і діяльності Чернігівського губернського революційного трибуналу у 1919 р., охарактеризовано основні види злочинів, що розслідувалися та по яким виносилися вироби.

Ключові слова: Чернігівська губернія, губревтрибунал, контрреволюція, бандитизм, спекуляція.

Сучасна українська держава, безумовно, потребує реформування судової системи, що має відповідати вимогам демократичного громадянського суспільства. Щоб унеможливити помилки минулого, треба врахувати досвід, в тому числі і негативний, щодо створення цієї системи в радянські часи.

Дане дослідження присвячене темі революційних трибуналів в Чернігівській губернії. Стаття дозволяє простежити процес створення судової системи в Радянській Україні, невід'ємною частиною якої стали революційні трибунали. Також дослідження історії революційних трибуналів допоможе визначити їх роль в боротьбі з іншими політичними режимами та у зміцненні влади більшовиків на місцях у часи Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії.

Історіографія даної проблеми умовно поділяється на історіографію радянського періоду й сучасну українську та російську історіографію. За радянських часів діяльність революційних трибуналів, зважаючи на принцип революційної доцільності, всіляко прославлялася. Основні масиви матеріалів з даної тематики видані у збірниках документів, присвячених першим декретам радянської влади [17; 12]. Інший масив праць присвячений безпосередньо історії держави і права СРСР, в тому числі і становленню інституту революційних трибуналів на зайнятих більшовиками територіях. В цьому напрямку працював П. Мишунін [15]. Після розпаду СРСР гостро постала необхідність переосмислення багатьох ідеологічних проблем, пов'язаних з критикою марксистсько-ленінського курсу в історіографії. По-новому

проблему революційних трибуналів допомогли розкрити в своїх працях російські дослідники революційних трибуналів та історії держави та права СРСР Павлов Д. Б. та Коржихіна Т. П. [16; 14] Однак узагальнюючих праць з історії діяльності революційних трибуналів майже не існує. Майже всі згадки про революційні трибунали стосуються проблем становлення радянської судової системи та «червоного терору». Стосовно Чернігівщини варто виділити працю В. Розстального, присвячену боротьбі радянської влади з політичним бандитизмом на теренах колишньої Чернігівської губернії. В ній автор широко використовує матеріали з фондів Державного архіву Чернігівської області, що стосуються діяльності Чернігівського губревтрибуналу [18; 19].

У ході революції поряд з іншими владними структурами старого державного апарату було ліквідовано міліцію Тимчасового уряду, старий суд та прокуратуру, правоохоронні органи УНР. Замість них радянська влада організовувала робітничо-селянську міліцію, надзвичайні комісії для боротьби з контрреволюцією, новий суд та інші репресивні органи. Серед інших органів радянської влади на зайнятих більшовиками територіях виділяється інститут революційних трибуналів [14, с. 150].

Створення революційних трибуналів вперше законодавчо закріплене в Декреті про суди від 22 листопада 1917 р. Поряд з іншими правоохоронними і судовими органами в декреті вказується на необхідність створення системи робітничо-селянських революційних трибуналів для боротьби з контрреволюційними силами, а також мародерами, спекулянтами та зловживаннями чиновників [12, с. 124].

Зокрема в п. 8 зазначалося: «Для боротьби проти контрреволюційних сил, ... а також для боротьби з мародерством, крадіжками, саботажем та зловживаннями торгівців, промисловців, чиновників та інших осіб створюються робітничі і селянські трибунали у складі одного голови і шести чергових засідателів, які обираються губернськими або міськими Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів».

Революційні трибунали склалися з одного голови та шести чергових засідателів, що обиралися міськими або губернськими Радами робітничих, солдатських та селянських депутатів. Для розслідування по цим справам при Радах створювалися спеціальні слідчі комісії [12, с. 126].

Декрет про суди був доповнений Положенням зі створення революційних трибуналів від 28 листопада 1917 р., що було опубліковане у «Відомостях ЦВК Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів». Революційні трибунали затверджувалися радами робітничих, селянських і солдатських депутатів і могли утворювати відділення по боротьбі з контрреволюційними силами та саботажем чиновників і службовців, а також у боротьбі з мародерством, хуліганством й іншими подібними зловживаннями (п. 1.2.).

У порівнянні з Декретом про суд № 1 вводилось нове положення про створення відділень у революційних трибуналах, причому передусім виділявся відділ для боротьби з контрреволюційними злочинами, новим було також включення у компетенцію революційного трибуналу боротьби зі спекуляцією (у Декреті йшлося про боротьбу зі «Зловживаннями торговців...»). У порівнянні з Декретом склад революційного трибуналу доповнювався секретарем і розпорядником (п. 3), причому роль розпорядника не розкривалася [13, с. 126].

В Декреті лише згадувалося те, що революційний трибунал діє у складі голови і шести чергових засідателів. У «Положенні» говорилося, що спільні списки засідателів складаються Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів (п. 4).

Ряд норм «Положення» стосувався процесуального боку діяльності революційних трибуналів. Регламентувалася тривалість сесії чергового складу революційного трибуналу – трохи більше 1 тижня (п. 7). Так, відповідно до п. 8 в революційні трибунали справи мали надходити через слідчі комісії [13, с. 127].

Захисниками й обвинувачами в революційних трибуналах були «все неопороченные граждане» (як й у Декреті про суд № 1). Однак тут же вказувалося, що революційні трибунали та слідчі комісії «у праві призначати кожному, як захисників, і обвинувачів. Голови Революційних трибуналів наділялися дисциплінарною владою на засіданнях трибуналів. В п. 12 затверджувалося принципово важливе становище: «У межах своїх рішень революційні трибунали вільні у виборі засобів і заходів боротьби з порушниками революційного порядку».

В «Положенні» містився приблизний перелік заходів покарань, що застосовувалися революційними трибуналами: «грошовий штраф, громадський осуд, позбавлення громадської довіри, примусові громадські роботи, позбавлення волі, висилка за кордон і направлення т.п.» (п. 12) Виконкомом рад повинні були організовувати канцелярії трибуналів, направляючи до них службовців судових і інших закладів (п. 13). Утримання Революційних трибуналів здійснювалося за рахунок держави. Розмір винагороди і добових визначався Радами (п. 14) [13, с. 128]. Тут же була примітка, що давала великий простір місцевому правосуддю. У ній йшлося про те, що: «Справжні правила, видані на підставі п. 8 Декрету про суд, рекомендуються керівництву місцевих рад, які самостійно організовують роботу трибуналів».

Замість верховенства права за даними документами впроваджувалася так звана «революційна доцільність», тобто довільне трактування розпливчато сформульованих норм, а також об'єднання в єдиному органі функцій попереднього слідства, судового процесу та виконання вироку. Таким чином, можемо стверджувати, що ці судові органи практично ставилися над законом, а змагальність сторін у процесі набувала суто формальних рис. «Положення» відіграло велику роль у регулюванні процесу створення революційних трибуналів на місцях, було певною базою до створення наступних нормативних актів про революційні трибунали.

В Україні революційні трибунали було запроваджено декретом харківського радянського уряду від 4 січня 1918 р. Однак прихід німецьких військ в Україну унеможливив реалізацію цього декрету. 15 квітня 1919 р., після відновлення більшовицької влади в Україні, було утворено Верховний революційний трибунал при ВУЦВК для розгляду особливо важливих справ. Принципи організації і діяльності революційних трибуналів регулювалися Положенням, прийнятим ВУЦВК 12 квітня 1919 р. [15, с. 11]

Тимчасове положення від 20 лютого 1919 р. запроваджувало революційні трибунали по одному на губернію. Число членів трибуналу встановлював губвиконком, але воно не могло бути меншим 15. Справи розглядалися у складі 5, а з березня 1920 р. – 3 членів трибуналу. Попереднє слідство у справах, підсудних ревтрибуналам, здійснювали особливі народні слідчі. Для виконання в трибуналах функцій обвинувачення та захисту створювалися колегії обвинувачів і колегії правозаступників. До компетенції трибуналів відносилися справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено, їм передавалися справи про бандитизм, розбої, грабежі, розкрадання та деякі інші злочини. Трибунали мали право присуджувати винних до різних мір покарання, аж до розстрілу. Для розгляду скарг на вироки трибуналів був створений Верховний касаційний суд, а наприкінці травня

1919 р. – Верховний революційний трибунал України, який розглядав справи особливої важливості як суд першої інстанції [16, с. 15].

Революційні трибунали створювалися у всіх губернських містах (по 1 на кожну губернію), а також у великих містах: вони склалися з голови і 2 членів, які обиралися місцевими Радами або виконкомом з числа відповідальних політичних працівників. Для розгляду касаційних скарг і протестів на вироки революційних трибуналів був заснований касаційний трибунал при ВЦВК (у складі голови, 2 членів і члена-доповідача, ВЦВК, що призначалися). Для розгляду справ особливої важливості наприкінці травня 1919 р. був створений Верховний революційний трибунал, який діяв як суд першої інстанції [16, с. 16].

На території Чернігівської губернії ревтрибунал був утворений після зайняття більшовиками Чернігова в січні 1918 р. Відновив свою діяльність відповідно до «Тимчасового положення про народні суди і революційні трибунали РНК СРСР» від 19 лютого 1919 р.

Був ліквідований відповідно до «Положення про судоустрій УСРР» від 16 грудня 1922 р. [1, арк. 1] Станом на 1919 р. до складу Чернігівського губревтрибуналу входило 5 осіб:

1. Михайлович – голова ревтрибуналу;
2. Рубан – заступник голови ревтрибуналу;
3. Гладовський – член ревтрибуналу;
4. Гринкруг – голова слідчої комісії Губревтрибуналу;
5. Азявін – член слідчої комісії Губревтрибуналу;
6. Безрученко – секретар Губревтрибуналу [1, арк. 2].

Опрацювавши анкети співробітників губревтрибуналу, ми з'ясували наступні відомості про співробітників трибуналу.

Рубан Григорій – заступник голови ревтрибуналу. На момент вступу на посаду – 25 повних років. Українець. Вступив на посаду 11 лютого 1919 р. Отримав домашню освіту, в армії не служив. В більшовицьку партію вступив 15 грудня 1918 р. Заробітна платня – 3600 рублів.

Безрученко Василь Савович – секретар губревтрибуналу. Вступив на посаду 1 грудня 1919 р., згідно з постановою колегії Губревтрибуналу у віці 30 років. Українець. Заробітна платня – 3200 рублів. В партії не числився, але ідейний комуніст. Закінчив міське училище. Пролетарій, не одружений, не служив. Працював в службах колишнього Чернігівського губернського правління, там і працював до Лютневої революції. Після більшовицького перевороту і під час правління Скоропадського працював в Чернігівському Губернвідділі. Не партійний, якнайкраще ставлення до радянської влади.

Гринкруг Неофіт Ісакович – голова слідчої комісії губревтрибуналу. 30 років, єврей. На посаді з 6 грудня 1919 року по рекомендації політичного відділу 12-ї армії. Зарплатня – 3400 рублів. Комуніст з 1908 р. Має середню освіту. Служив в лавах Червоної армії з дня жовтневого перевороту. Не числився на держслужбі. До Лютневої революції – працював підпільно та отримував освіту, був секретарем Колчака на крейсері Микола II. Ставлення до Радянської влади – позитивне.

Азявін Дмитро Миколайович – член слідчої комісії губревтрибуналу. 19 років, українець. На посаду призначений 15 грудня 1919 р. по рекомендації губревтрибуналу. Комуніст з квітня 1919 р. Заробітна платня – 3400 рублів. Отримав середню освіту. В графі ставлення до радянської влади – прочерк. Державна служба – працював в м. Ревель в Головному управлінні порту Петра I [12, арк. 15].

З розглянутих нами справ, можна виділити такі види злочинів, що розслідувалися губревтрибуналом:

1). За образу радянської влади. Прикладом справи, що розглядалася впродовж 1919 р., можна вважати справу жительки Сосницького повіту М. К. Степаненко. Їй висунули звинувачення в лайливих словах по відношенню до радянської влади, однак рішення суду підслідна не дочекалась – вирок не вступив в силу через смерть обвинувачуваної [2, арк. 5].

2). Контрреволюційні злочини. До даної групи ми умовно віднесемо всі злочини, що хоч якось могли нашкодити встановленню радянської влади, на кшталт: служба в гетьманській варті, небажання підкорюватися радянській владі, шпіонаж та збройний спротив проти радянської влади. По даному виду злочинів найчастіше виносилися смертні вирокі. Репрезентативною є справа по обвинуваченню громадянина м. Чернігова Ісака Аврамовича Шварца в контрреволюційних злочинах. Дана справа слухалася 24 березня на 1-му засіданні революційного губтрибуналу. Головував товариш Рубан, захисником був Галембський та Антоненко. Ось витримка з обвинувачення: «Навесні минулого року гетьманський уряд в Україні, що підкорювався волі поміщиків, став впроваджувати в життя положення про відшкодування всіх збитків, що понесли поміщики в ході революції. В основу нового порядку була покладена повна безконтрольність одних (поміщиків) і повна беззахисність інших (селян). Все це супроводжувалося репресіями проти селянства. Ця форма та порядок відшкодування збитків називається ніяк інакше, як грабіж. Місцеві чернігівські поміщики, як то: Молявко, Комаровські, Подусевська, Глуховський, запрошують як спеціаліста зі збору контрибуцій приватного повіреного Шварца. Межа діяльності останнього була в селах Шибириківка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугари. До збору контрибуції Шварц приступає шляхом погроз, арештів, що супроводжувалися підтримкою німецьких військ. Так, в с. Плехово, пропонуючи селянам зібрати 100 тис. рублів збитків поміщику, Шварц каже: «Якщо ви не відшкодуєте всі гроші протягом доби, то ми заберемо всю вашу худобу та надішлемо до вас каральний німецький загін, який шкіру з вас зніме». В іншому місці Шварц арештовує 70-літнього дідуся за те, що той агітує людей не платити контрибуції. 10 червня він з'являється в супроводі 12 озброєних німців в с. Рогожчи, де бідняки зі сльозами падають на коліна перед окупантами.

На основі наданих доказів Шварц обвинувачується революційним трибуналом як контрреволюціонер, що брав активну участь в справі захисту інтересів поміщиків. Перша сесія революційного трибуналу (25 березня), що стосувалася справи Шварца та поміщика Комаровського: «Шварц приходив з повноваженнями від поміщиків в села в супроводі каральних загонів, брав контрибуції, причому строк повернення встановлюється дуже малий: так, в с. Шеберинівка для внесення 15 тис. рублів був встановлений строк в 3 години. Були погрози та навіть насилля над селянами». Захисник Галембський стверджував, що не можна порушувати того, чого нема, тобто Шварц діяв в компетенції законів того часу і в тодішньому правовому полі. Захист також стверджував, що 79-літній поміщик Комаровський ніякої небезпеки не представляє. Як сказав Шварц в останньому слові перед судом: «Діяв лише як професіонал, ніякої контрреволюційної діяльності не чинив». Революційний трибунал призначив обом покарання у вигляді смертної кари через розстріл [13, с. 19].

Серед розглянутих нами справ виділяється виявлений вирок від 24 липня 1919 р., в якому засуджуються до смертного вироку за контрреволюційну діяльність 14 жителів Городнянського повіту. Ось їх прізвища: Митропольський, Кулага, Гарус Г., Гарус В., Назаренко, Мельник, Венглинський, Тітов, Лубяник, Шуляк, Гудимов, Самойлович Ф, Самойлович В., Григор'єв [5, арк. 11].

Виділяється також і справа барона Коскуля з Борзни від 5-го червня 1919 року. Він був колишнім податковим інспектором Борзнянського повіту. Органами ЧК йому інкримінувалося те, що він був німецьким агентом та був головним організатором Спілки власників хліборобів та за Петлюри брав

активну участь в контрреволюційній діяльності проти радянської влади. Об'єктивних доказів по справі надано не було, але органи ЧК передали справу Коскуля на розгляд ревтрибуналу. Заключне рішення по даній справі та фактів, що засвідчували б притягнення барона до відповідальності, нами знайдено не було [10, арк. 6].

Доволі репрезентативною по даному виду злочинів є справа жителя Чернігова Знойко Андрія. Обвинувачення висунуло йому наступні протиправні дії: 20 грудня 1919 р. – обвинувачення в незаконному зберіганні зброї, а саме: ручної бомби та 2 шабель (попереднє слідство не змогло довести даний факт); обвинувачення в видачі денікінській розвідці комуністів (в даній частині виправданий 4 вересня 1920 р.); обвинувачення у втечі з міста разом з денікінськими військами. Щодо останнього, то вироком від 1 березня 1920 р. був засуджений до 1 року концтаборів, хоча слідством не було доведено факту втечі Знойко саме з денікінськими військами. За показаннями свідків та за словами самого Знойко, в цей період він перебував в Києві, де влаштувався на роботу в Дарницьку лісозаготівлю, після чого, зайшовши роботу, повернувся до Чернігова, щоб забрати з собою сім'ю. Даний факт слідство не взяло до уваги [8, арк. 11].

Прикладом розслідування справ, пов'язаних зі співробітництвом з гетьманським урядом та служінні в гетьманській варті є справа жителя с. Дроздовиця Городнянського повіту Толкача М. Я. Він був заарештований Гроднянським відділенням ЧК 12 грудня 1918 р. Походив з бідної селянської родини, де було 8 дітей. У серпні 1918 р. вступив на службу у гетьманську варту з метою прогодувати сім'ю, що видно по показанням свідків. Займався тим, що випасав коней в економії поміщика Писарева впродовж 3-х місяців. Ознайомившись з матеріалами справи і показаннями свідків, ревтрибунал 22 липня 1919 р. постановив припинити справу Толкача без наведення мотивів для її припинення [11, арк. 15].

3). Спекуляція та інші фінансові злочини. Прикладом справи, пов'язаної зі спекуляцією та фінансовими махінаціями, є справа по звинуваченню фабриканта Симхи Абрамовича Деня у незаконному вивозі шкір з м. Клинці під час наступу військ Червоної армії на це місто. Шкіри були вивезені у Чернігів за підробленими документами, де і були продані місцевому відділу Райшкіри. Не без сприяння тієї ж таки Райшкіри Денем було отримано декілька сот тисяч рублів за збуті шкіри. 13 червня 1919 р. за ним було встановлено міліцейський нагляд, однак пізніше був відпущений на волю під заставу в 10000 рублів внаслідок несерйозності складу злочину. У справі також присутній опис всієї вивезеної підозрюваним сировини – на загальну суму 428.313 рублів. Подальша доля Симхи Абрамовича Деня невідома [7, арк. 5].

Також по обвинуваченню у спекуляції проходив житель Чернігова Толкачников. Однак його долю з матеріалів справи нам також не вдалося встановити. Йому було надіслано багато повісток по виклику в міліцію, однак він на них не зреагував [9, арк. 10].

Отже, ознайомившись зі справами і анкетами співробітників Губревтрибуналу, основними справами, що розглядалися впродовж 1919 р. можна зробити наступні висновки:

1). Революційні трибунали з'являються одразу після приходу більшовиків до влади. Більшовики запроваджували революційні трибунали для боротьби з прихильниками своїх політичних опонентів та мали величезний спектр повноважень.

2). На території Чернігівської губернії революційний трибунал був утворений в січні 1918 р. Однак, в зв'язку з підписанням Брестського миру та внаслідок подальшого зайняття губернії німецькими військами діяльність революційного трибуналу біла відновлена лише 19 лютого 1919 р. відповідно до «Тимчасового положення про народні суди і революційні трибунали РНК УСРР».

3). Основними злочинами, що розслідувалися революційним трибуналом, були: наклеп на радянську владу, контрреволюційні злочини, спекуляції та бандитизм.

4). Жоден з членів Губревтрибуналу не мав вищої освіти. Тим більше – вищої юридичної освіти. Переважала середня і домашня освіта. Цей факт дає змогу зробити висновки щодо компетентності і фаховості співробітників трибуналу.

5). Члени трибуналу призначалися виключно з представників більшовицької партії та їм співчуваючих. Для 1919 р. характерна велика кількість виправдальних вироків за відсутністю складу злочину і відсутністю достатньої доказової бази. Також багато справ були не завершеними або закритими з незрозумілих причин.

Джерела і література

1. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-4609, оп. 1, спр. 1, 25 арк .
2. Там само, спр. 4, 20 арк.
3. Там само, спр. 12, 30 арк.
4. Там само, спр. 13, 32 арк.
5. Там само, спр. 14, 31 арк.
6. Там само, спр. 37, 20 арк.
7. Там само, спр. 41, 18 арк.
8. Там само, спр. 42, 23 арк.
9. Там само, спр. 53, 24 арк.
10. Там само, спр. 89, 22 арк.
11. Там само, спр. 107, 19 арк.
12. Декрет про суди від 22 листопада 1917 року // Декреты советской власти. Т.1. – М., 1957. – С. 124–126.
13. Известия Черниговского военно-революционного комитета Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – № 54 (28 марта). – 25 с.
14. Коржихина Т. П. Советское государство и его учреждения / Т. П. Коржихина. – М. : РГГУ, 1994. – 280 с.
15. Мишунин П. Первые декреты о советском суде и основные вопросы социалистического уголовного права в период проведения Великой Октябрьской революции / П. Мишунин. – М., 1950. – 187 с.
16. Павлов Д. Б. «Трибунальный» этап советской судебной системы. 1917–1922 гг. / Д. Б. Павлов // Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 15–21.
17. Положення для устрою революційних трибуналів від 28 листопада 1917 року // Декреты советской власти. Т.1. – М., 1957. – С. 126–128.
18. Ростальний В. Галаківщина / В. Ростальний // Громада . – 1993. – № 1. – С. 1.
19. Ростальний В. Галаківщина / В. Ростальний // Громада . – 1993. – № 2. – С. 4.

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Дмитро Косенко

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗРОБКИ ТЕОРІЇ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ

У статті досліджується стан розробки теорії проблемного навчання та місце теорії проблемного навчання у побудові сучасних технологій навчально-виховного процесу в школі.

Ключові слова: проблемне навчання, проблемні методи навчання, розумова діяльність.

Активізація пізнавальної діяльності учнів є необхідною умовою свідомого засвоєння змісту освіти. Повноцінне засвоєння системи наукових знань неможливе без сформованості широкого кола предметних та загально-навчальних навичок і умінь, провідне місце серед яких займають уміння аналізу, синтезу, виділення головного, порівняння, узагальнення і т.д. Саме тому в процесі навчання доцільно використовувати методи, прийоми, що передбачають самостійну пошукову діяльність учнів. Одним із найважливіших засобів, що сприяє виконанню даного завдання, є проблемне навчання.

Проблемний підхід у навчанні – це шлях міркувань, роздумів, спостережень, висування гіпотез, розв’язання завдань дослідницького характеру, перевірки правильності узагальнень.

Аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури дозволяє виділити наступні напрямки розробки теорії проблемного навчання: сутність та завдання (М. Махмутов [6], О. Топузов [8] і т.д.); специфіка характеру розумової діяльності в процесі реалізації (М. Левіна [3], А. Фурман [10] і т.д.); умови побудови (Н. Герун [2], А. Фурман [10] і т.д.); сутність, види та етапи вирішення проблемних ситуацій (Н. Герун [2], М. Махмутов [6] і т.д.); класифікація, характеристика, умови вибору проблемних методів навчання (І. Лернер [4], С. Галкін [1] і т.д.); методика використання проблемного навчання при вивченні окремих предметів або їх циклів (І. Лернер [4], І. Сущенко [7] і т.д.).

Незважаючи на значний період наукових пошуків, практичної реалізації й досі актуальним лишається питання сутності та основних завдань проблемного навчання. Більшість дослідників висловлюють точку зору, згідно з якою проблемне навчання – це певний специфічний тип навчання, що покликаний багатогранно розвивати творчі здібності, пізнавальну самостійність учнів. У процесі реалізації проблемного навчання відбувається засвоєння передбачених програмою знань, навичок, умінь та формування нестереотипних прийомів розумової діяльності.

Вирішення питання сутності, завдань проблемного навчання логічно пов’язане зі з’ясуванням специфіки характеру розумової діяльності учнів у процесі його реалізації. Можна впевнено констатувати, що сучасні дослідники розглядають проблемне навчання як цілісну дидактичну систему, що включає в себе діяльність педагога та поєднання репродуктивної і творчої діяльності учнів у засвоєнні системи наукових понять, способів і прийомів логічного мислення. Це значить, що практичне застосування проблемного навчання неможливе без методичної системи, яка об’єднує

різноманітні методи навчання, що забезпечують поступове ускладнення характеру розумової діяльності, вирішення проблем різних видів, цілеспрямоване формування широкого кола прийомів розумової діяльності.

Характер розумової діяльності учнів у процесі реалізації проблемного навчання перш за все визначає умови його побудови. Умови побудови проблемного навчання науково обґрунтовано та докладно сформульовані М. Левіною [3, с. 34–56]. Автор зазначає, що першою умовою є наявність в навчальній інформації структурних компонентів, що поєднуються в системи та визначають напрямки навчальної діяльності. Навчальна інформація здобуває статус задачі, яку учень повинен розв'язати під керівництвом учителя. Друга умова проблемного навчання передбачає можливість вибору способів її вирішення. Причому необхідно пам'ятати про сполучення інтелектуальних дій і емоційної сторони пізнання. І, нарешті, організація проблемного навчання неможлива без формування відповідної суб'єктивної позиції учня, що передбачає усвідомлення і прийняття ним мети навчальної діяльності, самооцінку наявних засобів для отримання очікуваних результатів [3, с. 34–56].

Побудова проблемного навчання вимагає створення різних видів проблемних ситуацій та проходження всіх етапів їх вирішення. Проблема ситуація – центральна ланка проблемного навчання, за допомогою якої активізується мислення, пізнавальні потреби, створюються умови для формулювання правильних узагальнень. Проблема ситуація – це особливий вид інтелектуальних труднощів, що виникають, коли учень усвідомлює завдання, але знань для його виконання в нього бракує.

Узагальнюючи широке коло досліджень О. Топузов зазначає, що в цілому технологія проблемного навчання включає наступні дії: зіткнення з проблемою; створення проблемної ситуації і формування гіпотези; збір і аналіз даних; висунення гіпотез; встановлення причинно-наслідкових зв'язків; перевірка припущень; побудова пояснення; аналіз процесу дослідження [8, с. 45–60].

Реалізація вказаної технології потребує застосування широкого кола проблемно-пошукових методів навчання. Питання сутності, класифікації, характеристики проблемних методів навчання знайшло достатньо широке висвітлення в психолого-педагогічній, методичній літературі.

Аналіз та узагальнення даних літературних джерел дозволяє сформулювати певні висновки. Проблема методи – це компонент групи продуктивних методів навчання. Проблема методами навчання можна назвати такі методи, що побудовані на основі логіки діяльності, спрямованої на висування та розв'язання проблем.

Система методів проблемно-розвиваючого навчання ґрунтується на наступних принципах: цілеспрямованості, бінарності та проблемності [9, с. 43].

Активне дослідження питання класифікації, характеристики, шляхів застосування проблемних методів навчання розпочалося в другій половині ХХ століття. Теоретичне і практичне визнання отримали класифікації проблемних методів навчання, розроблені М. Махмутовим [6], І. Лернером [4].

М. Махмутов за основу класифікації методів навчання взяв рівень проблемності завдань та ефективності учіння і відповідно виділив наступні групи методів навчання: виконавчі, репродуктивні, продуктивно-практичні, частково-пошукові, пошукові [6].

І. Лернер розробив і науково обґрунтував систему методів навчання, яка обумовлена характером пізнавальної діяльності учнів, що залежить від виду змісту освіти. У відповідності з цією концепцією були виділені наступні групи методів навчання: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний, частково-пошуковий, дослідницький [4].

В останні роки не були розроблені загальнодидактичні класифікації проблемних методів навчання. Мова йде про подальшу розробку окремих проблемних методів, їх груп, що входять до складу проблемно-повідомляючих, частково-пошукових, дослідницьких. Аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури дозволив виділити наступні напрямки розробки проблемно-пошукових методів навчання: це компонент проблемного, програмованого, інтерактивного, проектного навчання; різновид нетрадиційних методів навчання.

На сучасному етапі розробки теорії проблемного навчання відбувається розробка таких проблемних методів як показовий, діалогічний, диспут, дискусія, евристична бесіда, діалектичний аналіз інформації і т.д., як структурного компоненту теорії проблемного навчання.

Доведено, що в процесі побудови програмованого навчання доцільно інформацію в кроках подавати на основі логіки проблемних методів навчання та перевіряти її програмованими дозами.

Аналіз робіт С. Галкіна [1] та інших дослідників дозволяє сформулювати висновок про те, що ідентичні компоненти інтелектуальної, діяльнісної, мотиваційної сфер учня задіяні як в процесі використання проблемного навчання, так і нетрадиційних методів навчання. Значна кількість нетрадиційних методів навчання фіксує в собі елементи проблемності: різні види дидактичних ігор, КВК, екскурсії, мозковий штурм і т.д.

Л. Мартинець, аналізуючи сутність, завдання, історію виникнення та шляхи реалізації проектної діяльності зазначає, що проектна діяльність – це система навчання та життєвої практики учня, в основі якої лежить цілеспрямована практична діяльність школяра, що здійснюється завдяки його самостійному вибору. Проектну діяльність можна вважати проблемною і розвивальною, оскільки вона формує мотивацію до творення і перетворення себе [5, с. 41–45]. У роботах вчених, що розкривають теоретичні і методичні аспекти проектної діяльності, вивчається і питання проблемно-пошукових методів навчання.

Повноцінне вирішення питання проблемно-пошукових методів навчання неможливе без з'ясування умов, що забезпечують їх доцільне та ефективне застосування як на дидактичному, так і методичному рівнях. Вивчення стану розробки питання в психолого-педагогічній, методичній літературі свідчить про те, що з'ясовані дидактичні умови вибору окремих проблемних методів навчання, їх груп, загальнодидактичні умови вибору методів навчання переносяться на процес вибору проблемних методів навчання, дослідженні умови ефективності застосування проблемних методів навчання на матеріалі предметів біологічного і гуманітарного циклів. Проблема визначення дидактичних умов вибору всього комплексу проблемних методів навчання на матеріалі предметів гуманітарного циклу, взагалі, та історії, зокрема, досліджена недостатньо.

Отже, проблемно-пошукові методи навчання – це компонент теорії проблемного навчання, що забезпечують різні рівні активності та самостійності учнів у процесі розв'язання проблем та формулювання висновків, узагальнень. Повноцінне використання проблемних методів навчання вимагає комплексного дослідження дидактичних умов їх застосування як на загальнодидактичному, так і на методичному рівнях, що потребує свого подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. Галкін С. Організація ігрової діяльності на уроці / С. Галкін // Завуч. – 2004. – № 30 (жовтень). – С. 9–12.
2. Герун Н. Проблеми навчання як засіб формування пізнавальних і творчих здібностей учнів // Н. Герун / Директор школи. – 2006. – №27–27. – С. 6-11.

3. Левина М. К вопросу о теории методов обучения / М. Левина // Новые исследования в педагогических науках. – 1990. – №1. – С. 34–56.
4. Лернер И. Дидактические основы методов обучения / И. Лернер. – М. : Педагогика, 1981. – 186 с.
5. Мартинець Л. Методика формування ділових якостей старшокласників засобами проектної діяльності / Л. Мартинець // Рідна школа. – 2010. – №3. – С. 53–57.
6. Махмутов М. Организация проблемного обучения в школе / М. Махмутов. – М. : Просвещение, 1977. – 235 с.
7. Сущенко І. Методи навчання, які використовує вчитель в навчальному процесі / І. Сущенко // Все для вчителя. – 2004. – №13–14. – С. 111–115.
8. Топузов О. Інтелектуальний розвиток учнів у проблемному навчанні / О. Топузов // Рідна школа. – 2006. – №11. – С. 6–8.
9. Фридман Л., Кулагина И. Проблемное обучение / Л. Фридман, И. Кулагина И. // Психологический справочник учителя. – М. : Просвещение, 2001. – С. 224–247.
10. Фурман А. Проблемні ситуації в навчанні / А. Фурман. – К. : Рад. шк., 1991. – 191 с.

Катерина Крот

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ КООПЕРАТИВНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

У даній статті охарактеризовано інтерактивні технології навчання, розглянуто особливості впровадження методів кооперативного навчання в навчальний процес в загальноосвітніх школах.

Ключові слова: інтерактивні технології навчання, технології кооперативного навчання.

Актуальність теми полягає в тому, що на сучасному етапі розвитку суспільства школа має відігравати важливу роль, допомагаючи молоді стати поінформованими, активними, всебічно розвиненими, відповідальними громадянами, творцями демократичного суспільства. Звичайно, важко навчати демократії, коли учні бачать, що її немає в суспільстві, в якому вони живуть. Зважаючи на те, що демократію не встановлюють декретним порядком, і, враховуючи, що не в кожній сім'ї в Україні панують демократичні відносини, першою моделлю демократії повинна стати школа. І одним із способів розв'язання цього завдання є впровадження інтерактивних технологій у сучасний освітній простір.

Реформування сучасної освіти передбачає цілеспрямований управлінський вплив на систему підготовки педагогічних кадрів, суттєві корективи змісту, стилю діяльності педагогічних установ, педагогів.

Сучасний етап відродження самостійної України, інтеграція її в світове товариство потребують створення нової системи освіти, спрямованої на формування освіченої, творчої особистості, а також забезпечення умов для найповнішого розкриття її здібностей, задоволення освітніх потреб. Сучасна освіта визначається як «стратегічна основа розвитку особистості, суспільства, нації й держави, запорука майбутнього» [7, с. 40].

За останні роки в підходах до викладання предметів суспільствознавчого циклу відбулись значні зміни. У першу чергу це стосується теоретико-методологічних підходів щодо навчання історії

в школі. На сучасному етапі обґрунтовується погляд на педагогічний процес, як активну взаємодію вчителя й учня, коли творчий підхід та мотиваційний аспект стають потребою і потенціалом уроку.

На сучасному етапі все очевиднішим стає те, що традиційна школа, орієнтована на передавання предметних знань, формування умінь і навичок, не встигає за темпами їх нарощування. Сучасна школа недостатньо розвиває природні здібності дитини, необхідні випускникам для того, щоб самостійно самовизначитися у світі, приймати обґрунтовані рішення щодо свого майбутнього, бути активними і мобільними суб'єктами суспільного життя.

Усе зазначене вище зумовлює посилення наукового інтересу до питання підготовки майбутніх вчителів до використання інтерактивних технологій навчання у загальноосвітній школі. Ця проблема досліджується у працях таких науковців як А. Кузьмінський, О. Січкарук, В. Шарко, О. Пометун, Л. Пироженко, К. Баханов, О. Комар та інші.

А. Кузьмінський дав характеристику інтерактивним технологіям навчання в школі. О. Січкарук охарактеризував застосування інтерактивних методів навчання у вищій школі. В. Шарко визначив дидактичні умови щодо проведення інтерактивних уроків. О. Пометун, Л. Пироженко розкрили структурні компоненти інтерактивного уроку, розробили класифікацію інтерактивних технологій навчання. К. Баханов розкрив мотиваційні аспекти інтерактивних технологій навчання. О. Комар обґрунтував значення використання інтерактивних технологій навчання на уроках в сучасній школі.

Мета статті – визначити роль та значення використання інтерактивних технологій кооперативного навчання в сучасній школі.

Проблема інтерактивного навчання активно розробляється в теоретичному та методологічному аспектах. Слово «інтерактив» походить від англійського слова «interact», де «inter» – взаємний, «act» – діяти [2, с. 2–3].

Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну передбачувану мету – створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність. Інтерактивне навчання – це навчання, яке побудоване на взаємодії того, хто навчається, з навчальним середовищем, яке є сферою досвіду, що засвоюється [1, с. 14–15].

Згідно О. Пометун, суть інтерактивного навчання полягає у тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної активної взаємодії всіх учнів. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці) де і учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами педагогічного процесу [6, с. 165–170].

Таким чином, суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної, взаємодії всіх учнів. Головна риса інтерактивного навчання – активна взаємодія між вчителем і учнями. Організація інтерактивного навчання передбачає використання дидактичних і рольових ігор, моделювання життєвих ситуацій, створення проблемної ситуації.

Вирішення навчальних проблем відбувається переважно в груповій формі, що передбачає навчання однією людиною групи учнів. Всі учні групи працюють над одним завданням разом, мають змогу взаємодіяти між собою [9, с. 3].

Інтерактивне навчання дозволяє розв'язати одразу кілька завдань: розвиває комунікативні вміння й навички, допомагає встановленню емоційних контактів між учасниками навчального процесу, забезпечує виховну функцію, оскільки змушує працювати в команді, прислухатися до думки кожного. Використання інтерактивних методик знімає нервову напруженість, дає можливість змінювати форми діяльності, переключати увагу на основні питання [3, с. 15–18].

Формування в учнів цілісного світогляду про навколишній світ, активізація їх пізнавальної

діяльності, підвищення якості засвоєння сприйнятого матеріалу, створення творчої атмосфери в колективі учнів, організація роботи школярів з додатковою літературою, таблицями, опорними схемами, все це забезпечується застосуванням інтерактивних технологій.

Таким чином, суттєвими ознаками інтерактивного навчання є:

- роль вчителя (організатор активної пізнавальної діяльності учнів);
- роль учнів (самостійний пошук, активність та оволодіння новими знаннями кожного учня);
- мотивація (наявність глибокої внутрішньої мотивації кожного учня та мотивації спільної діяльності);
- пізнавальна діяльність (не репродуктивна, а продуктивна, творча діяльність) [4, с. 60].

Застосування інтерактивних технологій навчання сприяє розвитку навичок критичного мислення та активізації пізнавального інтересу учнів. На уроках, де використовуються технології інтерактивного навчання, учні почувають себе впевнено, вільно висловлюють свої думки і спокійно сприймають зауваження, адже вони є активними учасниками навчального процесу. В атмосфері довіри та взаємодопомоги легко робити відкриття, усвідомлювати важливість здобутих знань. За таких умов можливе виховання особистості, підготовленої до майбутньої педагогічної діяльності.

О. Пометун, Л. Пироженко запропонували класифікацію за формами навчання, в яких реалізуються інтерактивні технології. Згідно із запропонованою класифікацією, відповідно до мети та організації навчальної діяльності, виділяють наступні чотири групи:

- Інтерактивні технології кооперативного навчання.
- Інтерактивні технології колективно-групового навчання.
- Технології ситуативного моделювання.
- Технології опрацювання дискусійних питань [8, с. 33–35].

На мою думку, дана робоча класифікація запропонована О. Пометун та Л. Пироженко характеризує розподіл інтерактивних вправ саме на основі співвідношення їх до мети. Згідно технологій кооперативного навчання виділяються такі види інтерактивних вправ:

- робота в парах (сприяє розвитку навичок спілкування, вміння висловлюватись, критично мислити, вміння переконувати й вести дискусію);
- ротаційні (змінювані) трійки (сприяють активному, ґрунтовному аналізу та обговорюванню нового матеріалу з метою його осмислення, закріплення та засвоєння) ;
- два – чотири – всі разом (ефективні для розвитку навичок спілкування в групі) ;
- карусель (включення всіх учасників в активну роботу з різними партнерами зі спілкування для обговорення дискусійних питань);
- робота в малих групах (використовуються для вирішення складних проблем, що потребують колективного розуму) ;
- акваріум (ефективний для розвитку навичок спілкування в малій групі, вдосконалення вміння дискутувати та аргументувати свою думку).

Інтерактивне навчання – це насамперед діалогове спілкування між вчителем і учнем. Тому вчитель організує навчальний процес таким чином, що практично всі учні виявляються залученими в процес пізнання. Спільна діяльність учнів у процесі освоєння навчального матеріалу означає, що кожний вносить свій внесок, йде обмін знаннями, ідеями, способами діяльності [5, с. 45–47].

Таким чином, інтерактивні технології відіграють важливу роль у сучасній освіті. Сучасна освітня ситуація потребує пошуку і засвоєння нових форм взаємодії між учасниками навчального процесу. Сучасному вчителю необхідно зрозуміти, що майбутнє за технологіями колективної діяльності, які активізують процес навчання і дозволяють підвищувати конкурентну спроможність учня в

умовах високої вимогливості суспільства. Перспективи цього дослідження ми бачимо в розробці питання підготовки майбутніх учителів до впровадження інтерактивних технологій навчання в загальноосвітній школі.

Джерела та література:

1. Бабанов К. Використання інтерактивних форм навчання : Рекомендації викладачам, керівникам методичних об'єднань / К. Баханов // Завуч. – 2002. – № 35. – С. 11–16.
2. Бабанов К. Впровадження інтерактивних технологій у навчально-виховний процес / К. Баханов // Початкове навчання і виховання. – 2006. – № 13 (травень). – С. 2–5.
3. Вахрушева Т. Ю. Теоретичні основи інтерактивної технології навчання // Нові технології навчання: науково-методичний збірник / [Гол. ред. В. О. Зайчук.] – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2006. – Вип. 44. – С. 19–23.
4. Іванишина С. Форми та методи інтерактивного навчання / С. Іванишина // Початкова школа. – 2006. – №3. – С. 9–1.
5. Каленюк Л. В. Інтерактивні технології-перспектива розвитку / Л. В. Каленюк // Розкажіть онуку. – 2010. – № 5. – С. 8–30.
6. Комар О. Навчання школярів за інтерактивними методами / О. Комар // Рідна школа. – 2006. – № 5. – С. 60.
7. Лівандовська Л. Використання інтерактивних освітніх технологій у навчально-виховному процесі / Л. Лівандовська // Директор школи. – 2004. – № 33–34 (вересень). – С. 43–47.
8. Пометун О. Пироженко Л. Сучасний урок: Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко. – К., 2004. – 189 с.
9. Старшинська О. Розвиток інтерактивної ініціативи засобами інтерактивного навчання / О. Старинська // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С. 39–41.
10. Форостова В. Традиційний урок-інтерактивний / В. Форостова // Директор школи. – 2010. – № 10 (березень). – С. 16–17.
11. Шарко В. Д. Прийоми інтерактивного навчання. Сучасний урок : технологічний аспект : Посібник для вчителів та студентів / В. Д. Шарко – К., 2007. – С. 176–179.
12. Шелестова Л. Інтерактивні технології: «за» і «проти» / Л. Шелестова // Шкільний світ. – 2003. – № 12 (березень). – С. 3.

Наталія Сечевія

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ В ШКОЛІ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА У МІЖСОБИСТІСНИХ СТОСУНКАХ ДІТЕЙ

В статті розглядається роль школи у профілактиці насильства і жорстокості у міжособистісних стосунках дітей

Ключові слова: виховна робота, конфлікт, міжособистісні стосунки, насильство, профілактика, школа

Кожна людина намагається встигнути за шаленим темпом життя, при цьому забуває найголовніше – своїх дітей. Прагнучи забезпечити найкраще матеріальне становище своїм дітям, батьки забувають

про їх душу, намагаються матеріальними благами компенсувати брак уваги до дітей, так би мовити, «відкуповуються» від виховання своїх чад. Часто батьки воліють не помічати дитячих проблем, наприклад, таких як розірваний рукав піджака чи черговий синець під оком, мотивуючи свої дії браком часу і передаючи їх вирішення школі чи самим дітям. А коли дитина відмовляється іти до школи, навіть не здогадуються, що вона могла стати жертвою знущань та цькування. Сьогодні проблема насильства між дітьми стоїть досить гостро, а заходи що до її усунення потрібно проводити якомога швидше. За підрахунками опитувань, в Україні кожна третя дитина страждає від насильства у школі [1]. Натомість, в Європейських країнах лише 15% дітей зазнають знущань від однолітків [2, с. 11]. Така статистика не може не насторожувати батьків і педагогів і спонукає до активної і рішучої діяльності в напрямку недопущення проявів жорстокості у стосунках між дітьми.

До проблеми насильства між дітьми необхідно серйозно підходити ще з молодших класів. Соціологи відзначають, що цькування дітьми своїх однолітків у «м'яких» його проявах починається з 5 – 6 років, а загострення стосунків у більш жорстоких формах відбувається в підлітковому віці. І от ці «м'які» прояви вчителю важливо вчасно помітити і адекватно відреагувати, а не пускати на самоплив. Інакше це може стати для дітей дороговказом, що так можна безкарно чинити [3]. Вчитель повинен ще змалку налаштовувати дітей на дружні стосунки, розвивати колектив, де кожному учню буде відведена його неповторна роль.

Важливо пам'ятати, що насильство не завжди носить фізичний характер, у більшості випадків це психічне знущання: дитину дразнять, постійно кепкують, або просто ігнорують – не беруть до своїх ігор, не залучають до позакласного життя. Такі види поведінки завдають великої шкоди психічному стану дитини: гальмують розвиток особистості та комунікативних здібностей школяра. Конфлікти між дітьми у школі залишають свій глибокий відбиток на здоров'ї школярів. Здебільшого жертвами насильства у школах стають діти слабкі фізично і морально, які й привертають до себе увагу тих школярів, які намагаються самоствердитися за рахунок інших. За словами психологів, багато з постраждалих учнів мають безліч психоемоційних розладів – вони скаржаться на біль у животі, на запаморочення голови, головний біль, хронічні ангіни та бронхіти. Зазнавши насильства, дитина, як правило, засвоює агресивну модель поведінки. Однак, якщо вона навчилася пригнічувати і заперечувати свої почуття, це може призвести і до глибокої депресії. Унаслідок психоемоційних розладів виникають порушення у роботі органів травлення, імунної, серцево-судинної системи і, навіть, щитовидної залози. Знущання з боку однолітків, поєднане з байдужістю дорослих – головна причина суїцидальної поведінки в дитячому середовищі. Дитині, постраждалій від емоційного і фізичного насильства, може знадобитися як медична допомога, так і часом тривалий психотерапевтичний вплив: дитині необхідно допомогти позбавитися тривалої напруги та почуття страху і повернути віру в себе [4].

Розвиток наукових технологій ще більш загострив проблему насильства між підлітками. Телебачення навперебій транслює фільми зі сценами жорстокості і насильства. Подібні сюжети легко знайти на сайтах мережі Інтернет. Сьогодні процес знущання перетворився на театральну виставу, яка записується на камеру мобільного телефону, а потім викладається в соціальну мережу, чи просто розповсюджується через блютус. Це робиться навмисно: група кривдників таким чином хоче похизуватися своїми «перемогами» перед іншими, маючи при собі наочне підтвердження «подвигів». А для більшості школярів споглядання процесу езекуції є новим видом розваги. Що ж до самого потерпілого, то таке явище ще більш поглиблює моральну травму: по-перше про подробиці його приниження дізнаються майже всі школярі і, як наслідок, він потрапляє в ізоляцію не тільки на рівні свого класу але і на рівні всієї школи, а, по-друге, запис примушує жертву постійно повертатися до моменту знущань і не дає змогу забути їх. Проте, якщо розглядати запис на телефоні

з юридичної точки зору, то це, без сумніву, речовий доказ, що полегшує притягнення кривдника до відповідальності. Відповідно до закону «Про охорону дитинства», кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини [5]. Найчастіше вчителі також дізнаються про насильство в їхній школі з фото- чи відеоносіїв. Директор однієї із шкіл пригадала випадок, коли учениці її школи не поділили хлопця. «Обоє були закохані в одного учня і влаштували бійку на стадіоні біля школи. Зібралось багато учнів, усі дивились», – розповідає вона. «Я про цей інцидент не знала, і уявіть моє здивування, коли наступного дня у себе на телефоні побачила фотографії з бійки. Вони потрапили до мене через блютус» [1]. Можливо таким чином школярі хотіли показати те, про що бояться говорити? Однією з причин поширеності насильства серед школярів є страх учнів. Про знущання бояться говорити не тільки жертви, але й свідки через страх, що над ними вчинять те ж саме. Адже влада кривдника тримається не на його авторитеті, а на тотальному страхові його оточення.

Сучасна школа зустрічається ще з одним новим аспектом насильства між дітьми – це коли очільником знущань стають дівчата. Проблема полягає в тому, що в минулому столітті перед педагогами стояла проблема конфліктів між хлопцями, сьогодні ситуація змінюється в протилежний бік. Відтепер постала проблема бійок між дівчатами і навіть побиття дівчиною хлопця. Така ситуація деморалізує суспільство та призводить до втрачання образу «дівчини». При цьому психологи зазначають, що бійки між дівчатами більш жорстокіші, і навіть можуть привести до неочікуваних наслідків. Таке побоювання продиктоване тим, що психологічно дівчата емоційніші за хлопців, і тому під час емоційного вибуху можуть не контролювати свої вчинки.

Результати досліджень психологів підтверджують численні випадки побоїв в українських школах. Телеканал «1+1» під час трансляції вечірніх новин показав ряд сюжетів із життя сучасних учнів в школі. Так, наприклад, у донецькій школі однокласниці жорстоко побили дівчину просто на шкільному подвір'ї через те, що вона не хотіла вставати навколішки. Потерпіла отримала струс мозку та загострення хронічної хвороби серця. А на Полтавщині серед білого дня підлітки влаштували «розбірки». Дівчину 13-ти років повалили на коліна і в такому положенні їй завдавала численних ударів її 14-річна подружка, учениця 9-го класу. Поряд над жертвою стояла 16-річна учениця професійно-технічного училища, яка змушувала бідолашну жертву витирати їй взуття. Весь цей жах тривав близько 15-ти хвилин та супроводжувався нецензурною лайкою та образами з боку дівчат, а також сміхом та гучними коментарями з боку так званих глядачів, яких на «шоу» зібралось тоді чимало.

Спостерігаючи тенденцію до посилення жорстокості у дитячому середовищі, школа не повинна стояти осторонь, а зобов'язана всіляко протидіяти злу, залучаючи до цієї діяльності батьків та спеціальні служби. Сучасному українському суспільству необхідно подолати стереотип замовчування цієї важливої проблеми. Частина педагогів воліє не помічати загострень стосунків між дітьми, начебто нічого значного не відбувається, мовляв «поб'ються – помиряться», а коли конфлікти набувають загострених форм, роблять здивований вигляд, а всю провину намагаються перекласти на батьків. Мовляв, ті не виховують своїх дітей і байдужі до їхнього життя. Статистика ж свідчить, що більшість конфліктів між ровесниками виникає саме на території школи. Тому школа повинна виступати як організатор розв'язання проблеми насильства у міжособистісних стосунках дітей. Вчителі повинні проводити виховні бесіди з учнями, організовувати спільну колективну діяльність, влаштовувати вечори, ігри, конкурси та вікторини, які б згуртовували колектив. В разі виявлення

проблемної ситуації, відразу ж негайно без зволікань переходити до її вирішення, залучаючи батьків та психолога. У будь-якому випадку ключовою фігурою у вирішенні конфліктних ситуацій спеціалісти вважають саме вчителя, який при проявах агресії з боку учнів не повинен залишатися осторонь, не бути байдужим, а, застосовуючи свої педагогічні знання і досвід, повинен докласти всіх зусиль для встановлення в класі стосунків взаємоповаги, розуміння, чуйності, в разі необхідності прийти на допомогу скривдженим і разом з усім класом проаналізувати той чи той випадок.

Звісно, це в жодному разі не означає, що батьки повинні знаходитись осторонь проблеми, а навпаки, вони повинні активно співпрацювати як з школою, класним керівником, так і із спеціальними службами. Тому фахівці радять батькам більше часу приділяти своїм дітям, частіше спілкуватися з ними, розпитувати про шкільне життя, взаємини з друзями, однокласниками, цікавитись, чим займається син чи донька після уроків, де вона проводить свій вільний час, перебуваючи за межами школи і власного помешкання. Незайвим буде також звернути увагу на поведінку та зовнішній вигляд свого чада. Якщо ваша дитина повертається додому в пригніченому настрої, потім не хоче взагалі йти до школи, по дорозі до неї обирає нелогічно довгий шлях – це може свідчити про те, що вона зазнає в стінах навчального закладу психологічного насильства. Якщо ж дитина приходить зі школи в порваному одязі та ще й з синцями чи подряпинами, то вочевидь вона потерпає вже від фізичної розправи однокласників чи старшокласників. У такому випадку батьки повинні, в першу чергу, звернутися до директора школи, а в разі необхідності і до правоохоронних органів, підходячи до вирішення проблеми комплексно [6]. Якщо ж знущання продовжується тривалий час і ні дитина, ні вчителі, ні батьки не можуть вплинути на ситуацію, краще перевести доньку чи сина до іншої школи. Втім, дорослим треба добре розібратися в проблемі, адже трапляються випадки, коли для дитини характерна поведінка жертви – відтак вона й на новому місці провокуватиме подібну ситуацію [2, с. 11].

Проблема конфліктів між школярами все більше загострюється, тому при її вирішенні батькам та вчителям необхідно співпрацювати, а не перекладати провину один на одного. При цьому необхідно твердо засвоїти, що, як і батьки, так і вчителі несуть відповідальність за дітей впродовж конфлікту. Насильство щодо власної дитини, його прояви у міжособистісних стосунках дітей, нехай навіть у «м'яких» проявах, – не безвинні жарти. За сам факт застосування фізичного насильства щодо дитини чинним законодавством передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Джерела та література:

1. Городиська Я. Небезпека в українських школах або коли замість навчання діти вдаються до кулаків [Електронний ресурс] / Я. Городиська // Українська правда. Життя. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2011/09/21/85983/view_print/
2. Кушнір Л. Вони мене дістали / Л. Кушнір // Україна молода. – 2011. – 15 вересня. – С. 11.
3. Блохтур А. Дідівщина в школі [Електронний ресурс] / Блохтур А. // Главком. – 2011. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/4755.html>
4. Ковалів І. Дідівщина дедалі більше захоплює школи [Електронний ресурс] / І. Ковалів // Урядовий кур'єр. – 2011. – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/didivshina-dedali-bilshe-zahoplyuye-shkoli/>
5. Закон України «Про охорону дитинства» [Електронний ресурс] // Освіта.ua. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/law/3197>
6. Москаленко О. Проблема насильства в школі можна вирішити, якщо підійти до неї комплексно [Електронний ресурс] / О. Москаленко // Мережа. – Режим доступу: <http://merezha.ua/article/110>

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Світлана Василенко

НОМІНАЦІЯ ОБРЯДОВИХ ДІЙ ВЕСІЛЬНОЇ ДРАМИ С. РОЇЩЕ

У статті розкрито основні етапи весільної обрядовості с. Роїще Чернігівського району, наголошується на локальних відмінностях обрядових дій, їхній номінації. Досліджено фраземи, пов'язані з весільними звичаями та ритуалами.

Ключові слова: «веселля», «переводи», «вельце», «вікуп», «закасянне», «чепец».

Важливим компонентом культури українців є весільна обрядовість. Весільний обряд в Україні являє собою систему обрядових дій, пов'язаних з певними дійовими особами (весільні чини) і предметами (символи і атрибути). Кожна з обрядових дій у загальному комплексі мала свій сакральний характер і несла певне функціонально-сміслову навантаження [1, с. 85].

Дослідженню традиційного українського весільного обряду присвячені праці В. Борисенко [1], Н. Здоровеги [3], А. Пономарьова [6]. Записи весільних обрядів на Чернігівщині здійснювали П. Литвинов-Бартош (с. Землянка Глухівського повіту), Н. Малеч (с. Пакуль Чернігівського району), В. Зайченко [2] (с. Масани Чернігівського району), О. Ляшев (с. Роїще Чернігівського району) та ін.

Темою даної статті є весільний обряд с. Роїще, зокрема його локальні особливості та номінація обрядових дій.

Записи весільної драми, здійснені О. Ляшевим [4; 5] та автором цієї статті, свідчать про те, що умовно в її структурі можна виділити передвесільний, підготовчий, власне весільний і післявесільний етапи [1, с.84].

Передвесільний цикл («веселля», «свадьба») починався зі сватання. Коли хлопець збирався одружуватися, батьки підшукували для нього дівчину, а коли вибір було зроблено, починалася підготовка до сватання. Родичі хлопця намагалися всіляко дізнатися про рід майбутньої нареченої (особливо актуальним це було у випадку, коли збиралися засилати сватів до іншого села) [3, с. 70].

Після того, як кандидатура нареченої була затверджена, на сімейній раді вирішували, кого обирати у свати. Як правило, обирали двох сватів з одружених родичів (найчастіше це були кум, дядько чи одружений старший брат). Це повинні були бути поважні, розумні та красномовні люди [2, с.53].

Свати з пирогом (пекли пшеничний, довгуватої форми хлібець), сіллю та горілкою у супроводі молодого йшли до батьків дівчини. Зайшовши до хати, свати промовляли:

*Кажуть, що у вас є дівка, яка не умеє хату мести,
А у нас є такий хлопець, що не умеє пасталуов плести
Давайте їх ізведуюм, нехай йени живуть вмести [9].*

Коли сватів запрошували до столу, віддаючи принесений пиріг, вони говорили: «*Прийняли нас, прийметь і хлібец наш*». Якщо дівчина розрізала пиріг – це означало згоду на шлюб, якщо ні –

старости його забирали і йшли геть. У разі згоди сватів частували, а пиріг дорізав батько і роздавав присутнім.

Одразу ж після сватання наречена збиралась із друзками. Вони розрізали тканину і робили нареченим, друзкам та боярам хустки. По краях хустки вишивали квіти (інколи писали слова: наприклад, «кого люблю, тому дарю» та ін.). У наречених, старшого боярина та друзки вони були більшими та яскравішими.

Згодом після сватання відбувалися змовини. Вони проводилися майже так само, як сватання, з тією лише різницею, що до хати молодої приходили її подружки, а молодий не тільки зі сватами, а й з усією ріднею. На змовинах відбувалося благословення молодих, а також вирішувалось, коли будуть «*грати свадьбу*», скільки буде бояр, дружок, як будуть йти «*переводи*» [5, с. 120].

Оскільки весілля завжди призначалося на неділю, то основні приготування відбувались у суботу. Важливим етапом підготовки до святкування було випікання короваю. Для цього запрошували каравайницю («*закасянку*» – молоду заміжню сестру чи тітку). Коровай прикрашали колосками, пташками та шишками (шишки також пекли окремо і роздавали дітям). Після того, як перегорало в печі, попіл розгрібав молодий хлопець, якого запрошували з вулиці. Йому давали рушник, яким він брав кочергу і становив до печі коровай. Хлопця частували і давали цей рушник у подарунок.

У той самий вечір у молодої збирались дівчата і «*вілі вельце*»: у коровай вставляли 7 гілочок (найвищу з них посередині), їх прикрашали кольоровим папером, а на ту, що посередині, робили «*голуба*». Для цього клаптик паперу згортали гармошкою і прив'язували. Усі дії супроводжувалися співом:

1) *Шо хателі, то зрабілі –
З теста – паляніцу, з дєвкі – маладіцу* [9].

2) *Вілі, вілі вілєчко в трі голі,
Да й поставілі на столе.
Вілі, вілі вілєчко з берози,*

Стоять девочки тверози (натяк на те, щоб дівчатам наливали по чарці) [5, с. 122].

Власне весільний цикл обрядових дій починався у неділю вранці, коли друзки і родичі сходилися вбирати молоду, а бояри і родичі молодого йшли з ним по наречену. У молодої вдома ставили «накритий» стіл, до столу сідав молодий з боярами, а тим часом молодший брат чи сусід «*заводів маладую*», садовив її, а сам сідав між нареченим і нареченою і вимагав з молодого «*магарич*» («*вікуп*»). Якщо молодий давав достатньо грошей, то хлопець вставав із-за столу і наречені вже сиділи разом.

Після «*вікуну*» батьки благословляли молодих і вони з родичами йшли до церкви. Після вінчання всі йшли до молодої додому, де батьки зустрічали наречених і гостей (батько з хлібом, а мати з іконою) та запрошували до столу: «*Просім пакуорна в хату*» [9].

За весільним столом молодих садовили на покуті на кожуха (щоб були не голі, а багаті). По боках у молодих сиділи старші друзка і боярин, а далі – інша молодь. «*Светілка*» сиділа біля нареченого, між ним та боярином. Батьки ж нареченого, так само, як і його «*хросние*» (хрещені), на весілля до молодої не приходили.

Люди, які прийшли подивитись на весілля, співали старшому боярину:
*Старший баярин ласий,
Да вкрав кусок м'яса,
Да схавав у кішеню
Матці на вечерю. Узуууууу!*

Співали «світільці»:

*Світілька – шпілька, сидить при стене,
На йой сарочка не єє. Угуууууу!*

Молодій співали:

*Давай, мамка, павечеряєм,
Давай, мамка, павечеряєм,
Павечерявши – паделімся:
Табе будуть ніти, бердечки,
Міне будуть палатєнєчки,
Табе будуть борщ да галушкі,
А міне перини да падушкі. Угуууууу! [7].*

Після обіду починалися «переводи» – молодь йде гуляти до старшої дружки додому, а потім гуляли у всіх дружок по черзі, згідно з домовленістю, укладеною на змовинах.

Під вечір молоді з друзками та боярами поверталися знову додому до молодої на вечерю. Перед тим, як від'їздити до молодого, мати молодої набирала в рукав жита і за столом пересипала його в рукав доньки. Наречена не повинна розсипати його, а коли приїздила до молодого, мала засіяти житом у дворі та хаті.

Також перед від'їздом молодій готували хустку, в яку ув'язували 3 хлібини, 2 миски та 2 ложки, перевозили подушки, скриню нареченої. Разом із молодятами до нареченого додому їхали свахи – вони стелили постіль молодим. Також свахи везли «гастінчик» - вино та хліб, якими частували батьків та «хросних» хлопця.

Інколи сусіди чи далекі родичі могли «перенімать маладих». Вони перепинали перед весільним поїздом мотузку і вимагали за наречну магарич [8].

На наступний день (у понеділок) відбувалось «закасянне», коли йшли за косою молодої. Під час закасяння молодій розплітали косу і одягали «чепець» (тому в селі і кажуть «чепець дає венєць»). Також у цей день «закасянки» (заміжні сестри, молоді тітки) розвішували по хаті «набожнікі», «утіранікі» молодої господині і всіляко вихваляли її перед гостями. Після обіду родичі дарували молодій подарунки, а ввечері гості розходилися, ділили коровай: родичі молодого - у батьків молодого, а родичі молодої - у батьків молодої. Коровай різали батько або сват, потім всім присутнім роздавали по шматку і подарунку (це найчастіше була хустка чи шматок матерії), наливали по чарці, а кожен гість за це дарував гроші [9].

На третій день весілля (у вівторок) як у молодого, так і в молодої «водили циган» (інша назва – «кури»): всі переодягалися та розмальовувалися, ходили по родичах, ловили курей, варили юшку та вечеряли [4, с. 175].

На наступний день наречена вже топила піч чи носила воду, що вважалося початком буденного сімейного життя.

Наведена інформація щодо весільного обряду с. Роїще свідчить про те, що хоча структурно він не відрізняється від весільних обрядів інших населених пунктів, проте має свої специфічні риси, зокрема локальні обрядові дії («гастінчик», «переводи»), відмінності у проведенні та номінації весільних обрядів. На нашу думку, перспективним є дослідження весільних обрядів в інших населених пунктах Чернігівщини, фіксація вербальних і невербальних компонентів весілля, розробка словника весільної лексики Лівобережного Полісся.

Джерела та література:

1. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні : Історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко. – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
2. Зайченко В. Весілля на Чернігівщині / В. Зайченко // Родовід. – 1994. – № 9. – С. 50–56.
3. Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні / Н. Здоровега. – К. : Наукова думка, 1974. – 158 с.
4. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів [б.в.], 2002. – 218 с.
5. Ляшев О. Роїщанські звичаї та обряди / Ляшев О. // Сіверянський літопис. – 1997. – №7. – С.116–128.
6. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / За редакцією А. Пономарьова. – К. : Либідь, 1993. – 298 с.

Список респондентів:

7. Люшко Валентина Василівна, 1937 р. н., родом із с. Роїще Чернігівської обл.
8. Льодовий Олексій Михайлович, 1937 р. н., родом із с. Роїще Чернігівської обл.
9. Льодова Марія Гаврилівна, 1935 р. н., родом із с. Роїще Чернігівської обл.

Юлія Івашко

УЯВЛЕННЯ ПРО ВІДЬМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕМОНОЛОГІЇ

Стаття присвячена демонологічним уявленням українців про відьму. Зокрема розглядаються питання різновидів відьом, їх ознак, надприродних здібностей, способ життя та уявлення про їх смерть (за народними уявленнями).

Ключові слова: демонологія, відьма, повір'я, надприродні здібності.

Світ української культури утворений шляхом поєднання язичницьких і християнських уявлень, вірувань, цінностей. Значний пласт вітчизняної етнографії та фольклористики них становить демонологія.

Під демонологією розуміють уявлення про злих духів, нечисту силу. Першими в Україні зацікавились демонологічними уявленнями М. Костомаров (слов'янська міфологія) [6], П. Іванов (народні уявлення про домовиків, лісовиків, водяників та русалок) [5], В. Гнатюк (українські демонологічні істоти) [3]. На Чернігівщині записи інформації про народні демонологічні уявлення зробили Б. Грінченко [4], О. Бріцина, І. Головаха [1].

Одним із найяскравіших персонажів української демонології є відьма, описана в багатьох українських творах художньої літератури (наприклад, повість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»). Слово «відьма» має давньоруський корінь «вѣдъ» – відати, знати, провидіти [6, с. 34].

На думку Н. Хобзей, слово відьма в гуцульських говірках зафіксовано зі значенням «людина, яка, маючи надприродні здібності, може завдавати людям шкоди» [9, с. 57].

П. Іванов наводить популярні приклади назв відьми: волоцюга, нечисть, погань, лиха личина, яритниця [4, с. 438]. Так її називали через уміння приймати різні образи і робити лихі справи.

Умовно відьом поділяють на два види: 1) відьми вроджені, які здобувають силу відьмацтва від природи; 2) навчені, які отримують надзвичайні можливості у процесі навчання від чортів або в обмін на свої душі.

Перша категорія відьом за, повір'ям з'являється, якщо в сім'ї народжується сім дочок поспіль. Одна з них обов'язково має стати відьмою. У випадку, якщо на матір дівчини наслали прокляття, вона теж стає відьмою. Також вважають, якщо вагітна жінка з'їсть шматочок вуглика, який потрапив до горщика під час приготування Різдвяної вечері, то народиться відьма або опир. Таку відьму легко впізнати за хвостом, схожим на чортячий. У дитини хвіст голий, у старшої відьми – оброслий: «хвостик такий, як оце, у ... ото ж індюки, знаєте?» [1, с. 135].

У народних оповіданнях найчастіше мова йде про лихі справи відьом. Проте деякі записи свідчать, що вроджені відьми у відносинах зі звичайними людьми виявляли доброзичливість. Такі відьми допомагають у лікуванні хворих та захищають інших від злих нападів навчених відьом, бо не за своєю волею стали такими [5, с. 431, 451].

Вроджені відьми мали велику силу, могли перетворюватися на різні предмети, тварин: колесо («...дак оце ж дід мій розказував, що колесо котилося, ... ми давай ізбивать, а воно покотилось, а ми його б'ємо, воно й нечого» [1, с. 210]), теля («розказували люди, як теля іде за тобою, іде то відьма» [1, с. 210]); затримувати дощі; насилати на людей хворобу; омолоджуватися вночі.

Друга категорія – навчені відьми – здобувають сили за допомогою іншої навченої відьми або їх навчав чорт. За повір'ями, навченою відьмою можна було стати, якщо в ніч на свято Юрія піти на коров'ячий брід, набрати в рот води зі сліду корівки, покропити цією водою хреста, зняти з себе одяг і, розіславши його на хресті, вилізти на нього. Після цих дій жінка ставала відьмою, але не мала значних надприродних здібностей. У народі говорили і про інші способи стати відьмою. «Жінка, яка хоче стати відьмою, повинна взяти ікону Божої Матері, якою вона була благословлена батьками на весіллі, піти з нею в темну ніч під водяний млин і там, поклавши ікону на землю, потоптати її ногами. При цьому потрібно було прочитати тричі «Отче наш» навпаки. Коли все це буде зроблене, баба за допомогою нечистої сили стає відьмою» [5, с. 442].

Відьмацькі знання можна було отримати у старій відьми, яка повинна була вмити жінку спеціальним настоєм. Після обряду жінка вилітала у димар і поверталася відьмою. Навчання такої відьми закінчувалася в Києві на Лисій горі. Різниця між вродженою і навченою відьмою полягала ще й у тому, що вроджена могла накликати хворобу і відвести, а навчена була здатна лише накликати.

Науковці зазначали, що, за народними віруваннями, відьму можна пізнати і за незвичайним поглядом: почервонілі очі, похмурий погляд, звичка не дивитися прямо у вічі, бо в її зіницях можна побачити перевернуте відображення людини.

В. Милорадович наводить характерний опис зовнішності відьми: «Гидка, зловісна баба із гарячкуватим носом, червоними очима, що дивляться вниз» [7, с. 43].

Впізнати відьму можна також на Великдень під час обходу довкола церкви з процесією. Відьма ніколи не йде з нею, бо боїться святої води, яка може потрапити на неї. Коли процесія йде з церкви, то відьма вирушає остання і цілує замок.

Відьмою вважали і ту жінку, яка на Івана Купайла піде до вогнища просити вогню, або ту, яка боїться дулі.

В. Гнатюк наводить ще один спосіб, як можна визначити відьму. «Коли хто хоче побачити відьму, то повинен узяти поліно, в якому випав сук, і дивитися крізь нього. Так само коли тешуть труну, а з дошки відпадає тріска з суком і сук вилетить, то хто подивиться крізь ту дірку, побачить відьму» [3, с. 405].

Багато способів викриття відьми описує П. Іванов. «Так, слід було проходячи по вулиці, де живе відьма, плюнути назад, щоб вона негайно вискочила зі свого двору на вулицю» [5, с. 439].

Способами захисту від відьом були спеціальні обереги. Ними могли бути мальовані крейдою

хрести на дверях будівель, кропива, яку клали на підвіконня, часник, свята вода. Вважалося, що для захисту подвір'я від відьом добре тримати собак – ярчуків, яких дуже складно дістати.

У народі використовували і спеціальні способи. Так, наприклад, на Чернігівщині оповідали, що «одна відьма унадилася до корови молоко забирати. Чоловік став питати людей, що зробити, щоб відьма не ходила до корови. Йому люди порадили, щоб він пішов у гай, зробив борону з осики і вночі поставив над дверима. Він так і зробив, і тільки відьма зайшла, він її піймав» [1, с. 284].

За народними уявленнями, якщо в четвер на молодик опівночі у сні обернути відьму головою туди, де лежали ноги, вона не зможе прокинутися, доки її не повернути назад, бо душа, яка тоді виходить із неї, не може повернутися до тіла.

Особливо важливим для кожної відьми вважалося свято Івана Купайла. Саме в цей день відьми зліталися на шабаші, найчастіше на Лису гору до Києва. Для польоту використовували кочергу, мітлу або ступу. Відьми натиралися спеціальною маззю, яка виготовлялася з магічними замовляннями з різного зілля, глини, викопаної під порогом, жаб'ячих лапок, зміїних голів та інших інгредієнтів. Шабаш проводив відьмак, який міг приймати будь-яку подобу, він проводив ігрища. Тривало таке зібрання до перших півнів. Якщо відьма не встигала повернутися додому, то вона залишалася там до наступної ночі.

Цікавий погляд людей на шабаш навів П. Іванов: «Польоти відьм на шабаш розглядаються народом як акт обов'язків, покладених на відьом з народження, а тому не заважають простому люду звертатися до них за потреби» [5, с. 434].

Відьму, на думку українців, можна було зустріти і в інші дні. Так, В. Гнатюк зафіксував народні уявлення про те, що «відьми мають свої сойми, на які злітаються у визначені числа, звичайно на перший тиждень нового місяця або на великі свята (Юрія, Дмитра), і там вони розповідають чортам про свою діяльність й навчаються нового» [3, с. 405-406].

Ставлення людей до відьом було неоднозначним: дехто їх боявся, а дехто не бачив нічого поганого в їхніх силах, оскільки вони допомагали людям, лікували, пророкували, рятували від інших бід.

В. Милорадович пояснював поблажливість українців до відьом так: «Причина порівняно поблажливого ставлення малоруського народу до відьом полягає, між іншим, в уявленнях про вроджені здібності відьми, які виключають злу волю; у слабкому розвитку в народній свідомості уявлень про змову з дияволом; у відсутності в українському минулому усіякої ересі – а отже, і ересі чаклунства, і звідси – у повному невтручанні духівництва в питання про відьом» [7, с. 61].

Науковці наголошували на тому, що за народними віруваннями, відьми перед смертю повинні довго та сильно страждати. В. Милорадович узагальнив віру у тривалий процес вмирання відьми такими словами: «Природна смерть відьми важка, і щоб полегшити муку, вона повинна передати комусь свою силу, наприклад, дочці: ця остання відразу мала стати відьмою. Для того, щоб полегшити передсмертні страждання відьми, потрібно було зірвати крайній сволок (стовбур дуба чи липи, на якому держиться стеля)» [7, с. 60].

У В. Гнатюка є такий опис страждань відьми перед смертю: «Відьма реве бичим голосом, а очі набігають, як яйця. Відьма при смерті реве, вивалює язика, блює кров'ю і то різаною. Як змучиться, просить зірвати стелину, щоб швидше вмерти» [3, с. 406].

Дослідники (П. Іванов, В. Милорадович) зазначають, що донька відьми має силу з народження, але коли її мати помирає, то здібності дівчини підсилюються.

Отже, як свідчать народні уявлення, український народ вірив у надприродні здібності інших людей, у нечисту силу, зокрема відьом. Спосіб життя і особливості смерті відьом відрізнялись від

звичайних людей. Слід також відрізнити вроджену відьму від навченої, оскільки вони мали різну силу.

Також перспективним, на нашу думку, є дослідження особливостей демонологічних уявлень українців у різних регіонах України і їх порівняння.

Джерела та література:

1. Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині / О. Бріцина, І. Головаха. – К. : Ін-т. мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2004. – 575 с.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк – К. : Український громадський видавничий фонд, 1995. – 404 с.
3. Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / В. М. Гнатюк // Українці : народні вірування повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 383–406.
4. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов : Типография губернского земства, 1895. – 329 с.
5. Иванов П. В. Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці: народні вірування повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 430–498.
6. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : І. Вальнера, 1994. – 119 с.
7. Милорадович В. Українська відьма / В. Милорадович // Нариси з української демонології. – К. : Веселка, 1993. – 72 с.
8. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу / І. Нечуй-Левицький // Ескіз української міфології. – К. : АТ «Обереги», 2003. – 88 с.
9. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : Етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – Львів : Ін-т. українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 216 с.

Тетяна Луговик

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ОСЕРЕДКІВ, СИМВОЛІКИ ФОРМ ТА ОРНАМЕНТІВ ГОНЧАРСТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ

В даній роботі розглянуто особливості виникнення гончарства на Чернігівщині, схарактеризовано основні осередки гончарної справи нашого краю, визначено їх характерні особливості.

Ключові слова: гончарство, солярна орнаментика, димлений посуд, зооморфні мотиви, курушка.

Чернігівщина віддавна вважається визначним гончарним осередком Лівобережної України. Цьому сприяли великі поклади глини та багатство лісів. Виникнення гончарства в цьому краї датується близько IV тис. до н. е. Найдавніші археологічні пам'ятки кераміки, знайдені на території Чернігівщини, що дають змогу розкрити глибокі архаїчні явища народного гончарства, датовані також цим часом, про що свідчать експозиції багатьох музеїв – Національного музею історії України, Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського, Ніжинського краєзнавчого музею, Кролевецького краєзнавчого музею. У формах керамічних виробів того часу помітні прототипи форм і елементів декору гончарних виробів наступних віків (горщик, макітра, миска).

Глекоподібні форми виникли дещо пізніше і до певної міри під впливом античної кераміки. Саме в античній кераміці слід шукати витоків художньої виразності, багатства і пластичної довершеності кераміки Чернігівщини, яка розвивалася в загальнонаціональному руслі. Але є і певна специфіка такого розвитку, зумовлена досить ізольованим географічним положенням цієї території в порівнянні зі степовими й лісостеповими регіонами.

Здавна на території Чернігівщини виготовляли димлений посуд з лискованим орнаментом. У багатьох музейних колекціях є зразки димленої кераміки неоліту, енеоліту, бронзового віку, часів Київської Русі, XV–XVII ст., XIX–XX ст. Вироби мають багато спільних ознак з аналогами з Волині, Полісся, інших регіонів України. Лоціння – основний спосіб декорування димленого посуду, ефектне в художньому плані, особливо коли смуги суцільно покривають виріб і контрастують із чорною або сірою поверхнею. Його наносили вздовж тулуба під різними кутами у вигляді прямих ліній, утворюючи сітку ромбів, сосонку, а також у вигляді хвилястих ліній, що перетинаються.

Символіка орнаменту димленої кераміки бере початок у віруваннях та уявленнях людей, пов'язаних із землеробством. Найпростіші мотиви утворюють вибагливі композиції, що надають посудині художньої виразності. Орнамент підкреслює конструктивні особливості форми, йому притаманна як статичність, урівноваженість, так і певна динаміка, ритмічна імпульсивність малюнку. Поступово цей вид декорування спростився, але не зник. Виробництво димленого посуду має багатовікову історію та було переважно зосереджене на півночі регіону – у Олешні, Грибовій Рудні, Шатрищі, Новгород-Сіверському, як зазначала у своїх працях Є. Спаська, тут його виготовляли до 1920-х років. Існувало виробництво і в Ніжині, Кролевіці, про що свідчать музейні збірки. Димлений посуд декорували також гравіруванням та штампуванням. Зразки такого посуду є в колекціях Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, Ніжинського краєзнавчого музею.

На теракотових гончарних виробках, які впродовж тривалого часу виробляли паралельно з димленими, розміщений аналогічний геометричний орнамент, виконаний гравіруванням. Його застосування зумовлене технологією, адже рельєфні лінії зміцнюють черепок так само, як і лисковані. Ці лінії розміщували або по всій посудині, або тільки на плечках і горловині. Орнамент робили у вигляді прямих і хвилястих ліній, цятко, гачкоподібних елементів, та їх різних комбінацій утворювався ритуванням за допомогою гострого предмету чи надавлюванням пальцями по сирому черепку. Про обрядовий характер орнаментики свідчить той факт, що святковий посуд для ритуальних потреб іноді суцільно вкривали декором, на відміну від предметів повсякденного вжитку, які могли бути зовсім без орнаменту або майже не мали його. У X–XII ст. Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський були великими центрами керамічного виробництва. Тут виготовляли архітектурну кераміку, посуд, що мав світлий, майже білий черепок, вперше почали застосовувати зелену поливу. Археологічні знахідки в Любечі академіка Б. Рибаківа є свідченням культурних зв'язків з Візантією (під час розкопок знайдено зразки візантійського посуду IX–XIII ст.). Досягнення гончарства Київської Русі успішно використовували майстри наступних епох.

Розпис ангобами в оздобленні глиняних виробів набув широкого розповсюдження в XVI–XVII ст., хоча виник набагато раніше. Порівнюючи геометричний орнамент, виконаний різними техніками, можна дійти висновку про його спорідненість – він розміщений на чітко визначеному місці посудини, виконаний за спільною композиційною схемою. У виробках XIX – початку XX ст. спостерігаємо ті самі концентричні кола й смуги, хвилясті лінії, смуги гачкоподібних елементів, які «нагадують» рельєфні фестоновані краї давніших виробів та становлять динамічну композицію.

Солярна орнаментика як найпоширеніший вид декорування, присутня і на гончарних виробках,

починаючи з виникнення на території України землеробства і до ХХ ст. Сонце в народів землеробських культур у системі уявлень про світобудову посідало важливе місце. Поклоніння йому «вилилося» в численні відтворення у вигляді солярних знаків – кола, круги, хрести у колі, розетки, зірки, свастика. Цей знак був оберегом, втіленням побажань щастя і добробуту.

Хрест є одним з найперших символів сонця і вогню, єднання землі й неба, чотирьох сторін світу, перехрестя, вибору шляху, долі, про що свідчить велика кількість орнаментованих зразків археологічної кераміки. Його часто зображали в колі. В оздобленні керамічних виробів цей символ послужив основою для розвитку одного з найпоширеніших декоративних елементів – розетки. Мотив розетки якнайкраще годиться для оздоблення посуду, вписуючись та підкреслюючи конструктивні особливості його форми. Прикладом можуть слугувати різноманітні миски ХІХ – початку ХХ ст., прикрашені розетками різноманітних конфігурацій. Як основний декоративний елемент, розетку найчастіше розміщують на дзеркалі дна виробів. У цьому посуді народні майстри неусвідомлено поєднали християнську і язичницьку символіку.

З культом сонця тісно пов'язана символіка зображення тварин (кінь, олень, півень, лев, баран, козел). Символіка цих тварин пов'язана з культом сонця, сонячної енергії, сили, мужності, відродження. Баран, як перший зодіакальний знак, символізує циклічну плодючість природи, сонячне тепло, багатство. Півень – давній символ ранкового пробудження, він сповіщає людей про схід сонця; оберіг майна, відлякує нечисту силу, провісник, символ вогню (червоний півень). У християнській символіці півень є символом зречення Петром Ісуса Христа.

Частина з них знайшла втілення в зооморфному посуді Чернігівщини. Його виготовляли практично в усіх осередках – Глухові, Ічні, Ніжині, Олешні, Кролевці). Дослідники вважають, що в історії людства першими творами з глини були фігурки диких тварин епохи палеоліту, які мали культове призначення. Такі фігурки виготовляли перші мисливці, до глиняної маси вони часто додавали кістки тварин. У наступні епохи виник зооморфний посуд у вигляді диких, а пізніше – свійських тварин, що, вірогідно, слугував для жертвовної крові. Отже, ця традиція, яка зародилася на межі епох – мисливства й землеробства, була втіленням давніх вірувань і поклонінням тваринам. Вплив культур Греції, Візантії, середньовічної Європи, де виробництво посуду досягло високого художнього рівня, також відіграв свою роль. Стилiстика зооморфного посуду Чернігівщини подібна до аналогічної з Полтавщини, Київщини, Слобожанщини, що свідчить про загальнонаціональний характер цього явища, проте яке має й низку локальних особливостей.

Найпоширеніші види глиняного зооморфного посуду, більшість зразків якого з музейних колекцій датована ХІХ – початком ХХ ст., – це посуд у вигляді лева та барана [додаток 3]. Такий посуд був обов'язковим атрибутом святкового столу, його розміщували на полицях, мисниках. Він також відіграв роль декоративної скульптури в оздобленні житла. У посудинах, виготовлених у вигляді лева роботи глухівських майстрів відображено пластичне трактування цього образу народними гончарями, як втілення краси й грізної сили. Присутність психологічної характеристики вказує на зв'язок з духовною сферою життя. У музейних колекціях зберігаються посудини з Броварів у вигляді барана. Як обрядовий посуд, баранців виготовляли гончарі Олешні, Ічні, Кролевця, Глухова.

На Чернігівщині, як і по всій Лівобережній Україні, існувала традиція виготовлення посуду у вигляді півня. Іноді за допомогою пластичного декору у вигляді півня виготовляли й чайники. Цей птах є одним з найулюбленіших образів українського фольклору і народного мистецтва. У кераміці його відтворювали як пластичними, так і графічними засобами. Прикладами цього є ічнянські кахлі, миски з Ічні й Ніжина. Під час подорожей по Чернігівщині Є. Спаська знайшла й описала кахлю,

на якій півень зображений з граблями та косою, і вважає, що цей образ пов'язаний з геральдичною символікою [17, с. 16, 23, 24].

З XVII–XVIII ст. в оздобленні керамічних виробів на Чернігівщині, поряд з геометричним орнаментом, все частіше застосовували рослинний. Це можна пояснити як інноваційними впливами – проникнення художніх стилів з Європи, знайомство місцевих майстрів зі східною орнаментикою завдяки різноманітним творам декоративного мистецтва, зокрема текстильним виробам, так і подальшим розвитком місцевої традиції. Іноді ми можемо спостерігати дивовижне поєднання, злиття першого й другого в процесі переосмислення цих впливів місцевими гончарями, для яких були характерні свої усталені стереотипи мислення. Стилїзувавши орнамент, прилаштувавши його до місцевих матеріалів і технологій, майстри формували й розвивали художню культуру регіону.

Найрозповсюдженішим мотивом рослинного орнаменту є вазон, який походить від символіки Світового дерева, що існувала в міфології народів Передньої Азії, Індії, північні народи його зображали на шаманських бубонах. Відтворення квітучого дерева чи гілки спостерігаємо на посуді – тарілках, макітрах, глечиках, на ічнянських мисках, мисках з Олешні XIX – початку XX ст. «Відлунням» Світового дерева є один з найпоширеніших декоративних елементів «сосонка», що має величезну кількість варіантів.

Найкраще застосування орнаменту «сосонка» простежено в кахлях. Археологічні розкопки в Новгороді-Сіверському, Батурині, Чернігові, Мезині містять достатньо матеріалу для вивчення цього мотиву – рельєфні теракотові кахлі XVII–XVIII ст., що вражають різноманіттям й оригінальністю художнього трактування фітоморфних мотивів. Їхня стилістика пов'язана з тогочасними європейськими художніми стилями, однак у кожному разі присутнє своєрідне пластичне вирішення, наближене до місцевої фольклорної традиції (вазон, букет, дерево або виноградна лоза).

Для російсько-української ментальності рослина завжди була головним і наочним полісемантичним символом. Рослинна символіка близька і зрозуміла українцям-землеробам, які здавна життя природи ототожнюють з життям рослини, для яких квітка є ідеалом краси.

З символікою Світового дерева, Раю – ірію (вирію) тісно пов'язані зображення птахів, тварин, риб, небесних світил – сонця й місяця. Цими мотивами часто оздоблені вироби південної Чернігівщини (Ніжин, Ічня, Короп). Ічнянські гончарі полюбили зображати рибу на мисках, де мотив практично завжди вирішений дуже узагальнено. Іноді його розробляли й більш детально: кахля з печі Д. Панасенка кінця XIX ст., миска 1920-х рр. з авторським написом «Золотая рыбка. Полевик Ахванасий Антонович».

Яскравим прикладом втілення світогляду у творах народного мистецтва є художній образ селянської печі Чернігівщини, яка домінувала в оселі, була для землероба центром його Всесвіту, забезпечувала теплом і їжею. Для прикладу розглянемо піч з с. Гужівка Ічнянського району. В основі композиції – кахлі з зображенням птахів, дуже подібних до голуба й зозулі, виконаних з неабиякою майстерністю. У більшості випадків вони успадковані з язичницької міфології східних слов'ян, які органічно увійшли в давньоукраїнське мистецтво. У традиційному середовищі вони наділялися магічно – обереговими властивостями. У міфології стародавнього Сходу, Азії, Єгипту голуба вважали вісником смерті, у християнській символіці – це символ святого духу, в українському фольклорі пара голубів є символом вірного кохання, щирості й чистоти. Зозуля – ліричний меморіальний образ. Також на кожній кахлі присутні рослинні елементи. Нечасті зображення на окремих кахлях людей, рибок, восьмипелюсткової розетки-зірки лише підсилюють цю цілісну картину.

На кахлях південної Чернігівщини зображені фантастичні істоти –птахи з головою лева, або

людини. Наприклад, кахля В. Дроб'язка, зображення якої у своїй праці «Панські та селянські печі Чернігівщини» подала дослідниця Є. Спаська. Аналогічні кахлі дослідниця знайшла в Ніжині та Ічні. Такі фантастичні мотиви мають дуже давнє походження й сягають своїм корінням мистецтва Київської Русі та Сходу. Це сирени – крилаті діви, які, за міфологією, є посередниками між небом й землею. Вони «прийшли» в народну кераміку з виробів цехових ремісників, лубкових картин. Народні майстри їх зображали підкреслено декоративно, безпосередньо, іноді наївно, притаманними їм художньо-виразними засобами.

Дитячі іграшки – свищики у вигляді коників, баранців, козликів, півників, пташок – завжди були найпоширенішим видом народної пластики. Їх виготовляли полив'яними та без покриття поливою, прикрашали рельєфним орнаментом, розписом, ангобом. Фігурки тварин трактували узагальнено, лише за допомогою скупих пластичних деталей їм надавали ознак певної істоти. Свищик-птаха, роботи майстра Шутенка з Полошок, коник й курка майстра Козлової з Глухова, іграшка майстрів Упирьова-Птушки з Шатрищ та Попіва з Глухова позначені архаїчністю форми, яка чітко простежується при їхньому порівнянні з аналогічними витворами часів Київської Русі з Чернігова.

До коня в українців особливе ставлення – це символ сили, швидкості, краси, влади. Як ліричний образ він оспіваний у численних народних піснях – найперший помічник у роботі, вірний товариш у бою. Коня, або вершника на коні зображали на кахлях ічнянські гончарі другої половини ХІХ ст. Дмитро Панасенко, Юрій Огієнко. Ще раніше, у ХVІІІ ст., вершника (український козак, «москаль», шведський вояк) на кахлях змальовував Сидор Перепілка. Дослідники чернігівського кахлярства, зокрема Є. Спаська, вважають, що цей сюжет походить від живописних полотен козацької доби, з якими має багато спільних особливостей у плані побудови композиції, а іноді й напряду наслідусь.

У музейних колекціях зберігається чимало творів гончарства, на яких зображено християнську символіку. Це пояснюється тим, що все життя народу було унормоване за церковним календарем, що позначилося на предметах повсякденного вжитку. Іноді в народній свідомості постулати християнства вибагливо перепліталися з давніми язичницькими забобонами.

Певна група пам'яток кераміки Чернігівщини пов'язана з християнською традицією. Ними послуговувалися в різних християнських обрядах під час підготування і святкування Різдва, Водохреща, Великодня, інших свят. Є. Спаська у 1920-х рр. описала ці вироби та пов'язані з ними звичаї. Зокрема, архаїчній традиції зображати хрест на посуді, призначеному для освяченої води, ритуальних страв, молочних продуктів, дослідниця присвятила розвідку «Глечик з хрестиком».

Найпростіший хрест у вигляді двох перетнутих під прямим кутом ліній зображали на посуді багатьох стародавніх культур від Західної Європи до Сибіру. Присутній він і на трипільській кераміці, кераміці доби Київської Русі. Глечик роботи Харитона Піщенка з Ічні вражає своєю монументальністю: висота – 58 см, на його шийці зображений хрест, а на плічках – інший християнський символ – риба. Аналогічні пам'ятки в колекціях багатьох музеїв Чернігівщини. Глечики з хрестом, розміщеним на шийці посудини, виготовляли й на Полтавщині, Київщині, Поділлі.

Інша група керамічних виробів, тісно пов'язаних з обрядом, – це курильниці («курушки-чортогонки», за Є. Спаською) з Глухова, Ніжина, Кролевця, Ічні. У музейних колекціях подані авторські роботи – курушка майстра Козинця з Глухова, каганець білого кольору, також із Глухова, роботи майстра Орленка. Унікальною пам'яткою є світильник початку ХХ ст. з Глухова. Він має форму кулястої посудини з вузькою високою шийкою, на тубубі прорізаний напис: «Страсті Христові». Вироби декоровано ажурним різьбленням у вигляді зірок, хрестів, геометричних фігур. У народі курушки називали чортогонками, бо за їхньою допомогою напередодні свят, або під час поховання

окурювали хату – проганяли нечисту силу, хвороби. Курушки мали кулясту або грушоподібну форми, були декоровані прорізним орнаментом, більшість містила наверх у вигляді хреста.

Підсумовуючи все вищезгадане, можна зробити наступні висновки: Чернігівський край ще з сивої давнини був визначним осередком гончарства як в українському, так і європейському вимірі. Варто лише згадати виробники оleshнянських, опішнянських, шатрищенських майстрів, які були не лише високої якості, витончених форм, високо цінувалися не лише в Україні, а й за кордоном. Всі вони є вершиною народної майстерності, адже кожен гончар неодмінно вкладав в мертвий шматок глини частинку своєї душі, що робило його виробники неповторними. На жаль, сьогодні можна констатувати певний занепад гончарства як традиційного українського промислу. Якими будуть шляхи подальшого розвитку народної творчості, невідомо. Проте вже сьогодні багато етнографів, народознавців і просто поціновувачів народного мистецтва роблять значні зусилля заради відродження традицій народного життя й культури, організовуючи різноманітні виставки, фестивалі, майстер-класи з виробництва посуду, іграшок та інших побутових речей. Дуже хотілося б, аби збереглися такі одвічні народні промисли, як гончарство, що значною мірою залежить від того, чи знайдуться у майстрів, які залишились, учні та послідовники.

Джерела та література:

1. Бобринский А. А. К истории гончарного ремесла в Полесье / А. А. Бобринский // Советская археология. – 1966. – № 4. – 139 с.
2. Вовк Ф. К. Студії української етнографії та антропології / Вовк Ф. К. – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. Гатанська Наталія. Жива глина / Н. Гатанська // Народне мистецтво – 1999. – № 1–2 (5–6). – С. 18–21.
4. Готун Ігор, Шевцова Леся. Автуничі – селище гончарів в Х–ХІІ століттях / І. Готун, Л. Шевцова // Українське Гончарство: Націон. культурол. щорічник – 1994.
5. Довбенко Л. Чи наварим борщику в опішнянськiм горщику? / Л. Довбенко // Деснянська Правда. – 1991. – 7 листопада.
6. Іванов Т. Гіпноз імені Опішні / Т. Іванов // Урядовий кур'єр. – 2008. – 17 вересня (№172) – С. 20.
7. Куценко Т. 100 років гончарству в Олешні / Т. Куценко // Життя Полісся – 1995. – 15 листопада.
8. Лашук Ю. Кераміка [Облицювальна кераміка і посуд на Чернігівщині в ХХ ст.] / Ю. Лашук. – 1970. – Т. 4. – Кн. 2. – 297 с.
9. Мазур Л. Глина на пальцях / Л. Мазур // Чернігівські відомості – 2000. – 24 березня.
10. Муха Е. Гончарне коло : Про відродження гончарства на Чернігівщині / Е. Муха // Гарт. – 1993. – 15 січня
11. Ногін Є. Неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки Чернігово-Сіверського Полісся / Є. Ногін // Сіверянський літопис. – 2005 – № 6. – С. 3–9.
12. Потапчук Н. Село, в якого є майбутнє / Н. Потапчук // Гарт. – 2005. – 20 жовтня (№ 43). – С. 7.
13. Рисцов В. О. При гончарному крузі: З мистецької практики / В. О. Рисцов. – К. : Молодь, 1987. – 184 с.
14. Солонікова В. Сучасна кераміка Чернігівщини / В. Солонікова // Деснянська правда. – 1989. – 5 лютого.
15. Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XVII–XIX ст.) / Є. Спаська. – К. [б.в.], 1927. – С. 16, 23, 24.
16. Яблонський Н. Кераміка на Чернігівщині / Н. Яблонський // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1950. – № 6. – С. 37–39.

РИТУАЛЬНО-МАГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КОРОВАЮ У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті з'ясовано сакральне значення весільного короваю, розглянуто традиції його випікання на території України.

Ключові слова: коровай, весілля, обрядовість, родина.

Здавніх-давен коровай вважали головним хлібом будь-якої української хати, адже він символізував родючість, продовження роду, сімейну єдність, щастя, здоров'я та благополуччя. Процес випікання короваю був одним з найважливіших етапів українського весілля, з яким пов'язувались численні магичні вірування і застороги.

Традиція випічки («бгання») короваю висвітлювалась передусім у етнографічних працях, присвячених весільній обрядовості. У дослідженнях Х. Вовка розкривається магична складова обрядових дій при виготовленні весільного короваю [2]. В. Борисенко у своїх розвідках звернула увагу на оздоблення обрядового хліба [1]. Суттєвим внеском у дослідження передшлюбних ритуалів і, відповідно, бгання короваю стала праця Г. Пашкової [3].

Весільний коровай був обов'язковим лише для першого шлюбу, вдівцям та вдовицям його не випікали. Починали приготування короваю у п'ятницю або суботу в домі молодії (у східних районах України), у родичів (Поділля та Волинь) або ж в обох молодих. Нерідко у цьому ритуалі брали участь родичі з обох боків, що символізувало спорідненість сімей. Головними дійовими особами коровайного обряду були жінки-коровайниці, яких напередодні запрошували мати або сестра нареченої [3, с. 45].

Коровайницями були жінки репродуктивного віку, які перебували у першому шлюбі, жили у злагоді зі своїми чоловіками і, бажано, мали дітей. Таким чином, вони символічно передавали всі найкращі якості свого сімейного життя молодому подружжю. Існували численні заборони щодо вибору коровайниць. Ними не могли бути незаміжні дівчата, вдовиці, розлучені, «нечисті», жінки, які не мали злагоди у своїх родин, у яких помирали діти, які омивали покійників [2, с. 244]. Коровайницями були сім жінок, але вчиняла і місила тісто на коровай лише їх парна кількість. До числа коровайниць обов'язково входили мати, хрещена чи одружена старша сестра, які, зазвичай, бували старшими коровайницями. Коли з певних причин ніхто із родичок не міг бути старшою коровайницею, то нею ставала жінка із числа запрошених, яка найбільше розумілася на виготовленні короваю – краща господиня на селі або кутку.

Виготовлення короваю починалося з помолу борошна. Парубки та дівчата сходились в сінях, де звичайно стояли жорна, діставали певну кількість зерна і починали молоти його, співаючи. Цей процес мав виключно ритуальне значення, адже це борошно для короваю зовсім не використовували. Зазвичай, для короваю борошно високої якості давала господиня дому та молодий-коровайниці. Крім того, жінки приносили яйця, масло та інші продукти, потрібні для виготовлення цього священного хліба [2, с. 245]. Спільність дій під час приготування короваю мала символізувати єдність майбутньої сім'ї. Для цього коровайниць зв'язували рушником, і вони мусили все робити разом: місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки. Існувало повір'я, що вдало спечений коровай принесе молодим щастя, тому коровайниці «улещували» коровай приказками та піснями [4].

Святково вбрані молодичі завітчувались барвінком та мили руки. Потім, співаючи, просили старосту, щоб він благословив їх розпочати працю. Далі вони сипали муку в ночви, поставлені серед хати, додавали туди води, а часом і горілки, «щоб коровай був веселий», а після того перекладали тісто з ночов у діжу, де його й місили [2, с. 245].

Коровайниці повинні були вимісити тісто так, щоб воно було не занадто круте (бо життя у молодих нібито складається круто), щоб не було рідке (бо коровай може розрепатися і життя молодих начебто розіб'ється, розколеться) [5]. Коровайниць пригощали чаркою горілки, яку не можна було закусувати, «щоб молоді між собою не їлися».

Коли тісто добре вимішали, його виймали з діжі, на яку ставили п'ять свічок, звитих докупи, а одну велику свічку ставили на ножа, покинутого на дні діжі. Тісто продовжували місити на столі. На діжу ставили перевернуте віко, на яке клали навхрест дві маленькі в'язочки соломи, засипали їх борошном і накривали коржем, посипаючи його жменем вівса. Цей корж служив підставою для короваю. Також клали ще сім коржів з того самого тіста, що й коровай. Потім батько молодої кидав зверху кілька дрібних монет, а мати покривала коржі хустиною чи рушником, натискала на них ліктем і робила таким чином у тісті ямки, куди садили різні фігурки з тіста, які мали певну символіку [2, с. 246].

Магічне значення мало прикрашання короваю. Так, калина символізувала любов, квітка з безліччю пелюсток в центрі короваю – діти в родині, колоски – добробут і мир у домі, голуби символізували подружню вірність, а кільця і завитки по колу мали замикати всі символічні побажання магією сонця. Верхня частина короваю обкладалася стрічкою, зробленою також з тіста, щоб його «оперезати», потім зверху в коровай встромляли шишку, що вінчала коровай. Найкраще прикрашали середину короваю, адже цю частину віддавали молодцям. Навколо пояса та на верхівку шишки ставили п'ять свічок і запалювали їх. Потім всі присутні молили Бога, щоб священний коровай вдався «як день білий, як бог милий, як яснее сонечко» [2, с. 247].

Під час бгання короваю не дозволялось нікому сідати, «щоб не сів він у печі, а виріс високим» [5].

Коровай, готовий до випікання у печі, тричі благословляв староста, якому належала головна роль при виконанні всіх найбільш важливих обрядів, адже він вважався головним представником свого роду. Зазвичай це був дядько чи одружений брат, який прислужував коровайницям, тобто робив «погрібач» і «помело», приносив дрова і воду, вигрібав жар із печі. Староста мав бути присутнім впродовж усього процесу випікання короваю. Діставши благословення, коровайниці закликали парубка, і, називаючи його «кучерявим» (кучері були символом плодючості та багатства), просили символічно вимести піч, вдаряючи по ній тричі віником. Після цього коровай садили у піч, старанно вибравши для нього місце, «що приносить щастя», і оточували відповідно до слів пісні, «як зорі оточують сонце», малими хлібцями різноманітної форми: між ними були шишки, дивень, лежень [2, с. 247].

Існувала прикмета: після того, як посадили коровай у піч, стежили за тим, хто першим зайде до хати – чоловік чи жінка. У такий спосіб намагалися визначити, якої статі буде перша дитина у подружжя.

Після цього хлопці та дівчата змагалися за лопату, на якій садили коровай у піч. Переможці танцювали та співали. Потім «кучерявого» парубка виганяли з хати. Коровайниці, загасивши свічку, що весь час горіла в діжі, мили руки, вмивалися, вмивали старосту та цілувалися навхрест, а цю воду несли вилити на тік чи під вишню, яка була символом родючості [5]. Пізніше у хаті відбувалися ритуалізовані дії з діжею: жінки ставали навколо неї і разом з чоловіками, що лишилися у хаті,

підіймали діжу тричі вгору, стукали нею об сволок, цілувалися навхрест, носили діжу по хаті і танцювали з нею.

Потім ставили діжу на місце, а коровайниці, жартома, гризли край ночв, де вони спочатку замішували тісто [2, с. 248–249]. Після чого їх запрошували до столу, пригощали вечерею і горілкою. Прислужувала їм сама молода або її мати. Жінки сиділи за столом, аж поки не настане пора виймати коровай з печі.

Виймали коровай двома лопатами і клали на віко з діжі. За зовнішнім виглядом спеченого короваю намагалися вгадати майбутнє подружнє життя наречених. Коли коровай вдався – це означало згоду в сім'ї, щасливе сімейне життя, якщо ж він тріскався, западав, то це віщувало неприємності, біду, несподівані зміни [4].

Коли спечений коровай уже стояв на столі, коровайниць обдаровували шишками, які вироблялися і випікалися разом із ним.

Прикрашання короваю було кульмінаційним моментом обряду і відбувалося близько опівночі в присутності родичів [3, с. 54]. Оздоблювали коровай колоссям пшениці, вівса, жита, калиною. Зазвичай, стіни у приміщенні, де готувався коровай, прикрашали калиною та барвінком, що мало символічне значення і повинно сприяти зміцненню шлюбу й добробуту. Іноді в центр короваю вставляли верхівку ялинки чи зелену гілку, що мала назву «їлко», «їльце», «гілце», «хвойка», «вітка», «ялина» [3, с. 46].

Прикрашений коровай клали на віко діжі, застелене навхрест двома вишитими рушниками, яке ставили на голову молодиці, що мала нести його до комори [2, с. 250].

Таким чином, традиція весільного короваю, який був окрасою весіль у всіх регіонах України, сягає своїм корінням у далеке минуле. Високий і прикрашений коровай використовували як обрядовий хліб, який символізував прийняття та благословення громадою нової родини. Вважалося, що сам процес випікання мав чудодійну силу і саме через це він супроводжувався низкою пісень і обрядів.

Джерела та література:

1. Борисенко В. К. Форми побутування весільного короваю / В. К. Борисенко // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 5. – С. 37–44.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1916 – 354 с.
3. Пашкова Г. Т. Етнокультурні зв'язки українців та білорусів Полісся / Г. Т. Пашкова. – К. : Наукова думка, 1978. – 218 с.
4. Немира К. Ритуал випікання весільного короваю [Електронний ресурс] / К. Немира. – Режим доступу: <http://www.nashe-vesillya.com/index.php/vesilni-tradiciji/articles/ritual-vipikannja-vesilnogo-korovaju.html>
5. Медведчук Г. Весільний коровай [Електронний ресурс] / Г. Медведчук. – Режим доступу: <http://garbuz.org.ua/Narodni-zvichai/2009-02-19-16-19-44.html>

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕЛА ЖОВІДЬ

У статті розглянуто етнографічні особливості села Жовідь Шорського району Чернігівської області.

Ключові слова: село Жовідь, курган, рибальство, збиральництво.

Село Жовідь розташоване в мальовничій місцевості. Воно з усіх сторін оточене лісами. За селом протікає річка Снов, притока Десни, яка постійно міняє своє русло. Через село протікає річка Жовідь, яка в стародавньому письмі згадується як Бужовка.

У царській жалуванні грамоті за 1620 р. Жовідь згадується як пустош. Заснування села розпочалося пізніше, у XVII ст., мешканцями навколишніх сіл. У згаданий період польський уряд почав роздавати володіння на території Чернігово-Сіверщини представникам шляхти, за умов обов'язкового заселення земель. Темпи колонізації краю пришвидшилися у другій половині XVII ст., коли привілеї Богдана Хмельницького почали приваблювати селян, які шукали можливості позбутися кріпосної залежності. Переселялися великими групами з-за Дніпра, в основному з території Білорусії. У регіоні з'явилась велика кількість людей, які на вільних землях засновували слободи. На цей час припадає й поява села Здрягівка, розташованого на березі річки Бужовка.

Існують відомості, що містечко Гірськ вже за часів гетьманського правління було бідним, бо розташовувалось на піщаних землях. Можна припустити, що хтось з колишніх власників-поміщиків вирішив оселитися на жовідських землях, бо до Гірська прилягала й Жовідська пустош. Цим можна пояснити й досить швидке зростання села. В універсалі гетьмана Богдана Хмельницького за 1656 р. Жовідь згадується вже як село. Село відрізнялось від хутора тим, що у ньому була церква. У Жоведі на той час було достатньо дворів й мало церкву, приписану до церкви містечка Гірськ. Стосовно орних земель вказувалось, що у Гірську з Гасичівкою було 1222 десятини, а у Жоведі – 4360 десятин землі. Серед мешканців Гірська й Жоведі в тому році нараховувалось 755 чоловіків й 780 жінок.

Походження назви села поки що невідоме. Можна припустити, що на місці Жоведі росли великі діброви, які пізньої осені зафарбовували місцевість у жовто-червоний колір. Отже, назва «Жовідь» могла утворитись від слова «жовтіти». Вкрита таємницею історія походження кургану, розташованого на території села Жовідь. Важко співвіднести його походження до тих подій, які мали місце на території Городнянського району. Відомо, що біля села Хотивля є декілька сторожових курганів. Жовідський курган, розміщений у низовині серед лісів, що обмежують кругозір, мабуть не мав сторожового значення. Біля села Великий Листвен, є кургани на тому місці, де у 1024 р. Мстислав Тмутараканський розбив військо київського князя Ярослава Мудрого. Подібних відомостей про Жовідський курган історія не зберегла. У 1648 р. Радан розбив польсько-литовські війська під проводом князя Радзівіла й тим самим поклав початок звільненню Чернігівського воеводства від панування Речі Посполитої. Битва проходила в районі Гродні. Починаючи з XVII століття розгортається боротьба між поляками й загонами українських козаків. Мабуть, на цей час слід відносити й битву під Ляховом, на протилежному березі річки Снов (біля Жоведі), події якої збереглась у народній пам'яті. Отже Жовідський курган – це козацька братська могила, німий свідок війни українських козаків з польсько-литовськими військами. Біля кургану пізніше розташувалось сільське кладовище.

Війна між поляками й військом козаків завершилась приєднанням України до Росії на Переяславській раді 8 січня 1654 р. З цього часу починається поділ Чернігівщини на адміністративні одиниці – полки й сотні. Нові Боровичі і Гірськ згадувались у 1859 р., як козацькі поселення, а Жовідь – як сільське володіння. В даній місцевості побували й шведи. Легенди оповідають, що вони розорили церкву в Старих Боровичах. В царській жалуваній грамоті від 25 грудня 1708 р. згадувалось, що вільні землі Старих та Нових Боровичів належали чернігівському полковнику П. Л. Полуботку. Пізніше ці землі потрапили у володінням графів Милорадовичів. У Нових Боровичах ще з далеких часів проводились ярмарки – ознака бурхливого економічного життя. Сполученням була також річка Снов. У XVIII ст. в селі існували церква, школа, бібліотека й винокурний завод.

У праці О. О. Русова «Опис Чернігівської губернії» вказується, що на початку XVIII ст. у Жоведі було 33 двори; у кінці XVIII ст. – 52 двори, у 1892 р. – 115 дворів; у 1896 р. – 126 дворів, у 1897р. – 128 дворів (751 мешканець) [1, с. 252]. Була земська школа. За переписом 1917 року – 158 дворів й 1035 жителів. У праці «Список населених пунктів Чернігівської губернії» [1, с. 5; 9, с. 252–253] за 1924 р. вказувалось, що Жовідська сільрада, яка округи Городнянського району мала 199 господарств й 1062 особи населення.

В селі Жовідь переділу не було. Робота земської комісії зводилась виключно для наділу безземельних і малоземельних селян, за рахунок нетрудових володінь, що досталися жовідській громаді. Архівні відомості вказують, що у 1919 р. в Жоведі була однокласна школа з чотирма відділами. В 1920 р. Жовідська школа називається Єдиною Трудовою Школою. В 1919 – 1920 роках було чотири комплекси, п'ять груп (паралельних класів не було). Навчалось 43 хлопчики й 13 дівчаток. Через рік школа налічувала близько 84 учнів. Набирали в школу восени, а саме навчання розпочиналось 21 листопада. Навчання в школі велось російською мовою, українська мова лише читалась, як предмет. При школі працювала бібліотека. До 1918 р. навчання проводилось в приміщенні в центрі села. Зараз цього приміщення вже нема. Тепер школа розташована на південному заході села, недалеко від річки Жовідь серед розмаїття дерев та кущів. Основне приміщення – це колишній жилий панський будинок. Збудований він у 1854 р. дрібним землевласником Дмитром Ренчецьким. В ньому проживала донька Дмитра Ренчецького – Софія. У 1889 р. в село приїхав на мешкання Платон Сергійович Порецький – математик, логік, астроном. Він походив з Росії, написав багато праць з математики й першим у Росії розпочав читати лекції з цієї галузі науки. Тяжка хвороба змусила його переїхати на Україну. Приїхавши в село Жовідь, він одружився з Софією Ренчицькою й поселився у її будиночку.

Як згадують старожили села В. Г. Зуб та М. В. Кручко, біля будинку Порецьких була збудована десятиметрова башта, з якої вчений спостерігав за небесними світилами. На будинку встановлено меморіальну дошку. Біля цього будинку була збудована лікарня, але на превеликий жаль, в 1941 р. її спалили німецькі війська.

Під час Другої Світової війни у Жоведі активно діяла група, яка входила до складу винищувального батальйону. Підпільної партійної організації в селі не було. Частина мешканців встигла евакуюватись, незначна частина залишилась на тимчасово окупованій ворогом території. Актив села не мав загального керівництва, в зв'язку з тим, що підпільний партком ще на початку війни вийшов за межі району. У вересні 1943 р. Городнянський район був звільнений від німецько-фашистських загарбників військами Центрального фронту. На території села Жовідь велись жорстокі бої з окупантами, подібних яким не було на всій території Щорського та Городнянського районів. Відступаючи, німецько-фашистські загарбники використали для оборони болотисту заплаву річки Снов [2].

У вільний від роботи час мешканці села Жовідь займаються рибальством, а для деякого з них рибальство – це і є робота. Майже в кожній родині знайдеться людина, яка добре знає про цей промисел. Ловити рибу вміють, окрім чоловіків, так жінки й діти. Річки Жовідь та Снов дуже багаті на рибу. Зокрема, дуже розповсюдженими видами є карась, окунь, лин, в'юн, щука, сом. Виловлюють рибу за допомогою вудки, спінінга та інших допоміжних засобів, а готують рибу багатьма способами: смажать, варять юшку, запікають, солять, коптять, тощо. Також зловлену рибу продають за гроші.

Як ми вже знаємо з історії села, воно оточене лісами, що дає змогу займатись збиральництвом. Тамтешні ліси дуже багаті на гриби, ягоди та лікарські рослини. Десять в кінці червня мешканці починають ходити в ліс по гриби та ягоди. До цього часу вже проростають такі гриби як лисички та підберезовики. В селі кажуть, якщо «вовчі» ягоди червоніють, то в лісі починають достигати малина і суниця. Хоча населення в цей час зайняте заготівлею сіна, але піти в ліс за грибами та ягодами – це для них не остання справа. Коли господарські роботи на літо вже завершені, майже всі мешканці села йдуть до лісу, щоб назбирати грибів і ягід, та просто відпочити.

Отже, село Жовідь було відоме вже з середини XVII ст. На території села та неподалік відбувались визначні історичні події, які увійшли в історію самого села. Втім, походження назви села досі невідоме. Щодо мешканців села, то вони мають самобутні звичаї й традиції, яких дотримуються з віку у вік. Святкуючи храмові свята: 19 вересня – «Чудо», 21 листопада – «Михайла», жителі гостинно запрошують людей з сусідніх сіл.

Джерела та література:

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К. : Укр. радянська енциклопедія, 1990. –1007 с.
2. Сукалін І. Втеча партизана / І. Сукалін. – Щорс : Промінь, 2011. – 36 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1972. – 779 с.

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Ігор Агаєв

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В УКРАЇНІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

В статті розглядається процес формування азербайджанської нації в Україні. Особлива увага приділяється правовому аспекту життєдіяльності азербайджанців на теренах України.

Ключові слова: азербайджанська діаспора, Ходжалинська трагедія, Чорний січень.

Азербайджанці – тюркська нація, що становить основне населення республіки Азербайджан і Північно-Західної частини Ірану. Сповідують іслам шийтського напрямку. Загалом, зараз у світі нараховується до сорока мільйонів азербайджанців, що проживають у різних країнах, зокрема і в Україні.

Прикаспійське населення території сучасного Азербайджану було присутнє у Криму ще з часів середньовіччя, про що свідчать писемні джерела, адже Крим і Кавказ були історично пов'язаними регіонами з давніх часів. Так, сходознавець Бертольд В. В. наводить повідомлення шивинського хана та історика Абулгасі (1603–1662 рр.) про те, що приблизно в X ст. частина тюркських племен з 1000 кібітками пройшли через азербайджанське місто Шимаха у Крим. А сефевидський історик Іскандер Мюнші, що жив при дворі Шаха Аббаса I (1571–1629 рр.), написав відому роботу «Прикрашаюча світ історія Аббаса», в якій розповідає про походи Кримського ханства на територію Азербайджану. Результатом цих походів стало примусове переселення великої кількості азербайджанців у Крим, які швидко асимілювалися із кримськими татарами, тому що говорили на схожій мові і сповідували іслам [1].

З XIX ст. Крим відвідує багато відомих азербайджанців, зокрема азербайджанський письменник, генерал-майор російської царської армії Ісмаїл бек Кутгашинли (1806–1861 рр.), який брав участь у Російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. та Кримській війні 1853–1856 рр., великий азербайджанський мислитель, історик і просвітитель Аббас-Кулі-ага Бакіханов (1794–847), Гарджі Зейналбдін Марагаї (1837–1901) – азербайджанський письменник, який певний період свого життя жив у Криму, відомий азербайджанський письменник, дипломатичний представник Азербайджанської Демократичної Республіки в Криму Юсиф Везір Чемазменли деякий час проживав у Сімферополі. Багато азербайджанців залишалося жити у Криму після військової служби. У другій половині XIX ст. у Криму живе і працює відомий майже у всьому мусульманському світі кримськотатарський політик і просвітитель Ісмаїл Гаспарали (Гаспринський) (1851–1914 рр.). Гаспарали був одним із основоположників політичної течії, що набула поширення серед тюркських народів – пантюркізму. Саме Гаспринський встановив та підтримував культурні стосунки з провідними азербайджанськими

діячами, адже азербайджанський і кримськотатарський народи визначалися духовною близькістю.

В 1924 р. Крим відвідала Алфавітна комісія Азербайджану, яка займалася питанням переходу на латинський алфавіт азербайджанської мови. Комісія зустрілася з кримськотатарськими мовознавцями, з якими і обговорила цю проблему. Членами комісії були відомі азербайджанські політичні і культурні діячі – Самед Ага, Джаліл Гусейнкули та Вагіф Хулуфлу.

Тисячі азербайджанців переїхали в УРСР протягом 60–80-х років. Це були студенти, науковці, артисти, медики, робітники, військовослужбовці. Багато з них отримало вищу освіту в УРСР, і на сьогодні являються кваліфікованими працівниками України. Серед них такі відомі українські азербайджанці як Гюльмамеов Акіф – член управління ЗАТ Енергошляхбудмеханізація, Аббасов Гурбанали – народний артист України, Фарман Гюльмамедов – доктор медичних наук, професор, заступник кафедри загальної хірургії № 1 Донецького медичного університету ім. М. Горького, академік Академії наук вищої школи України, Сейфаддін Гурбанов – заслужений художник України, скульптор та інші. За даними перепису населення 1989 р., чисельність азербайджанців в Україні складала 36.961 людей.

Основне становлення азербайджанської діаспори в Україні відбулося після розпаду СРСР. Події Чорного січня (20 січня 1990 р.), Ходжалинська трагедія (ніч з 25 на 26 лютого 1992 р.), Нагорно-Карабаський конфлікт та економічна нестабільність молодій Азербайджанській республіки змусили емігрувати велику кількість населення країни до Росії та України. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. зафіксував 45,2 тис. азербайджанців. Отже, з 1989 по 2001 рр. чисельність азербайджанського населення зросла на 8239 людей.

Дипломатичні відносини між Україною і Азербайджаном були встановлені 6 лютого 1992 р. Міждержавний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою (АР) було підписано 9 грудня 1992 р. під час офіційного візиту в Україну президента Азербайджану А. Ельчибея [5]. Це позитивно вплинуло на життя азербайджанської діаспори у країні. На початку 90 рр. було утворено всеукраїнську суспільну організацію Конгрес Азербайджанців України, яка займається проблемами азербайджанської діаспори України. КАУ на даний момент діє у 27 містах України і активно співпрацює з комітетом Азербайджанської республіки у справах діаспори, Посольством Азербайджанської Республіки в Україні, та суспільними організаціями України та Азербайджану. На базі конгресу створено ансамбль «Азербайджан». Сьогодні КАУ бере активну участь у житті діаспори: проводить мусульманські та національні свята, акції, протести та організовує недільні школи для азербайджанських дітей. Молодь також має можливість активно себе задіяти, адже при КАУ працює Організація Азербайджанської Молоді [3].

Організації Конгресу в Криму, Київській, Дніпропетровській і Харківській областях видають власну газету. Публікуються періодичні видання «Міллет» (з 1991 р.), «Савалан» (з 1998 р.) «Голос Азербайджану» (з 1999 р.), «Вогні Азербайджану» (2002 р.), а також численні книги, монографії, брошури та матеріали різних двосторонніх міжнародних конференцій. Головним друкованим органом КАУ є газета «Голос Азербайджану», яка регулярно видається в Києві на українській мові [4].

За даними Конгресу Азербайджанців України, сьогодні в Україні проживає близько 500 тис. азербайджанців. Скоріше всього ця цифра є завищеною, але цю проблему вирішить майбутній перепис населення. Українські азербайджанці, громадяни України, являються повноправними членами суспільства і не зазнають утисків та дискримінації. Вони працюють майже у всіх сферах діяльності держави, починаючи від політики і, закінчуючи торгівлею на ринку. В Українських вузах

здобувають освіту багато азербайджанських студентів, які стануть майбутньою опорою України та Азербайджану. Азербайджанська діаспора України поважає і підтримує культуру держави, але поряд з цим свято шанує свої звичаї і традиції, святкує національні свята, відвідує мечеті та постійно підтримує зв'язок зі своєю етнічною батьківщиною.

Азербайджанці щиро вдячні Україні за те, що в скрутні часи війн, розрухи та безладу вона стала для них надійним притулком, захистом і другою батьківщиною.

Джерела та література:

1. Новрузова Г. Т. Азербайджанцы Украины : проблемы исторической демографии [Електронний ресурс] / Гюльзар Тофик Наврузова // INTERNATIONAL SCIENTIFIC ANALYTICAL PROJECT. – Режим доступу: <http://www.gisap.eu/node/936/>.

2. Гюльмамедов А. [Інтерв'ю] Все проблемы азербайджанцев Украины – из-за несоблюдения миграционного законодательства этой страны [Електронний ресурс] / Акиф Гюльмамедов // НОВОСТИ-АЗЕРБАЙДЖАН (агентство международной информации). 29/03/2008. – Режим доступу: <http://novosti.az/exclusive/20080329/42222456.html>

3. Союз азербайджанской молодежи Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.yu.org/az/content/pro_nas

4. Гусиев Ф. Азербайджанская пресса в Украине [Електронний ресурс] / Фаиг Гусиев // Віче. Журнал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2427/>.

5. Гюльмамедов А. Ч. [Інтерв'ю] : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/mostiaz/1/28.html>.

Альона Різник

СУЧАСНЕ ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У ТУРЕЧЧИНІ

В статті розглядається становище українських мігрантів у Республіці Туреччина, розкивається проблема культурно-суспільного та нормативно-правового життя в сучасних умовах. З'ясовуються особливості формування української діаспори Туреччині, зокрема, основ збереження української національної ідентичності. Автор аналізує складність законодавства, як причину домінування негативних проявів над позитивними, стосовно робітників-іноземців.

Ключові слова: Турецька Республіка, міграція, українці, закон.

Сучасні міждержавні процеси значною мірою визначаються специфікою територіальної мобільності населення. Міграції вагомо впливають на соціальні, демографічні та етнопонаціональні процеси у всіх країнах. Як у місцях виходу мігрантів, так і в регіонах їх переселення відбуваються помітні зміни у статеві-віковій, етнічній структурі населення, у специфіці його професійно-галузевої зайнятості тощо. Врахування дисбалансу у суспільних процесах, який стає наслідком інтенсивного механічного руху населення, стає можливим лише у випадку всебічного системного аналізу міграцій. При цьому важливого значення набувають ретроспективні характеристики, які дозволяють більш повно враховувати історичний досвід у вирішенні значних сучасних проблем.

Серед багатьох географічних напрямів української етнічної еміграції слід назвати й азійський.

Цікавою та особливою є історія формування української діаспори в Туреччині. Першочергову увагу науковців у контексті дослідження історії заселення українцями Туреччини повинні привертати сучасні тенденції розвитку цього процесу.

Метою статті є аналіз міграційних процесів етнічних українців до Туреччини. Дослідження проблематики, яка охоплює процес формування та розвитку української діаспори за кордоном має тривалу історичну традицію. Умовно історіографію проблеми можна поділити на декілька великих блоків: зарубіжні еміграційні наукові дослідження, створені вихідцями з українських територій; радянська історіографія, що охоплює хронологічний відрізок існування СРСР, та сучасна – від здобуття Україною незалежності та до сьогодні.

Першість у вивченні проблематики належить безпосередньо дослідникам-емігрантам: Дорошенку Д. І., Мельнику М. М. Одним з перших досліджень, яке стосувалося української діаспори за кордоном, можна назвати працю відомого політичного діяча та історика Дорошенка Д. І. «Дещо про закордону політику Української держави в 1918 р.», яка була видана після смерті автора в 1951 р. У праці висвітлювалися питання розселення українців за кордоном та політику України щодо них на етапі творення української державності періоду 1917–1920 рр. У ґрунтовній праці Мельника М. М. «Українська держава 1917–1920 рр. у світлі міжнародного права» також висвітлено становище українських емігрантів.

В радянській історіографії проблемами переселення українців займалися, зокрема відомі вчені Брук С. Й., Кабузан В. М., що знайшло своє відображення у їх спільних працях, зокрема: «Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.)», «Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX века». В цих дослідженнях розкривалась проблема розселення українців у найближчих сусідніх для України територіях.

Окрему увагу азійському регіону почали приділяти дослідники етнічної міграції вже після проголошення незалежності України. Ґрунтовними є праці Попка А. В. «Закордонне українство в сучасному світі», Конопатенка П. М. «Українство у світовому часописі», Юричка В. М. «Українці за межами України», Остапчука С. М. «Історико-географічні передумови розселення українців в світі»

Вивчення проблематики міграції населення України за її межі у радянський період, зокрема, створення українських діаспор в зарубіжних країнах тривалий час штучно стримувалось. Радянська влада уникала поширення такої інформації з метою збереження позитивного образу країни в очах громадян. Втім, географія розселення українців практично не обмежена, вони проживають майже в усіх країнах світу, різниця лише в їх кількості. Вчені умовно розділяють географію розселення на дві великі частини: Східну діаспору та Західну діаспору [1].

Особливо цікавим у такому контексті є дослідження Туреччини, з якою Україну поєднують тісні взаємини, що склалися історично. Турецька Республіка визнала незалежність України вже 16 грудня 1991 р. У лютому 1992 р. до України прибула перша офіційна делегація Турецької Республіки на чолі з міністром закордонних справ Хітметом Чітіном. Під час цього візиту було вирішено питання про відкриття у Києві посольства Турецької Республіки. Посольство України в Туреччині було відкрито у січні 1993 р. Перший Посол України в Туреччині, Турянський Ігор Мефодійович, представляв інтереси українців на території Турецької Республіки [5].

Загалом українська діаспора в Туреччині не є багаточисельною. Однак тривала історична взаємодія обох країн зумовлює необхідність її вивчення. Слід зазначити, що активна імміграція українців до Туреччини почалась після проголошення незалежності України. За неповними підрахунками з 1992 р. до Туреччини офіційно емігрувало більше ніж 10 тис. осіб [6]. Із загальної

кількості іммігрантів лише 4 845 українських громадян – одержали офіційний дозвіл на проживання або тимчасове перебування. Характерною особливістю стало домінування нелегальної трудової міграції. Однією з причин цього явища є особливості турецького законодавства, яке суттєво обмежує можливості працевлаштування іноземців на території держави.

Загалом, права іммігрантів на роботу закріплено в Конституції Турецької республіки [2]. Однак, у внутрішньому законодавстві Туреччини є положення, які обмежують права іноземців стосовно вільного працевлаштування на користь «суспільства, суспільної безпеки, суспільного здоров'я і суспільного порядку». Так, відповідно до п. 7 ст. 8 закону № 5682 від 15.07.1950 р. «Про паспорти», «може бути відмовлено у в'їзді до Туреччини іноземцям, які повідомили про свій намір залишитися на проживання в Туреччині, але не пред'явили документи, що підтверджують можливість працевлаштування за спеціальністю, займатися якою дозволено іноземцям, які проживають в Туреччині» [2].

Також це положення закріплено в ст. 7 закону № 5683 від 15.07.1950 р. «Про проживання та пересування іноземців в Туреччині», згідно якої «дозвіл на проживання в Туреччині не видається іноземним спеціалістам, які хочуть виконувати ті види робіт, що передбачені законом виключно для турецьких громадян» [2]. Відповідно до ст. 15 закону № 5683, «іноземці можуть виконувати тільки ті види робіт, які їм не заборонені законом». До того ж право іноземців на працевлаштування, майже повністю обмежено законом № 2007 від 11.06.1932 р. «Про ремесла та послуги, які на території Туреччини є прерогативою турецьких громадян», оскільки в ньому перераховані основні більш-менш прийнятні види робіт, на які можуть претендувати тільки громадяни Туреччини [2].

Виятковою є ситуація у сфері послуг. З метою залучення фахівців різних країн, було пом'якшено процедуру отримання дозволів на роботу для іноземців, які бажають працювати в зазначеній галузі. З цієї точки зору дуже важливим законодавчим актом є прийнята у 1983 р. «Інструкція щодо залучення іноземних працівників та представників мистецьких професій до роботи у ліцензійних туристичних підприємствах».

Іноземець, який бажає працювати в Туреччині, має подати заяву до консульського відділу посольства Туреччини або Генерального консульства, які, в свою чергу, каналами Міністерства закордонних справ Туреччини повідомляють про це Міністерству туризму та Міністерству внутрішніх справ. Якщо немає заперечень щодо роботи цього іноземця в Туреччині, то йому надається робоча віза. Після приїзду до Туреччини на підставі робочої візи, іноземець має протягом 1 місяця, з моменту в'їзду в країну до початку трудової діяльності, отримати дозвіл на проживання. Дозвіл на проживання (Ikamet Tezkeresi) оформлюється у відділах в справах іноземців управліннь служби безпеки Туреччини за місцем майбутнього тимчасового проживання. Термін дії таких дозволів – від 6 місяців до 1 року. Після закінчення строку дії дозволу на працевлаштування, при першому запиті він може подовжуватись на 1 рік, при другому і третьому – на 2 роки, далі – на 5 років.

Іноземці мають своєчасно, не пізніше 15 днів з моменту початку роботи, сповістити про це компетентні органи (відділи по справах іноземців служби безпеки Туреччини) за місцем проживання і отримати відповідну позначку в дозволі на проживання. Відповідні обов'язки реєстрації іноземців, яким було надано роботу, накладаються і на працедавців.

Законом № 5683 регламентовано, що іноземці можуть проживати тільки в місцях, які були передбачені оформленим дозволом на проживання. Відповідно до ст. 14 цього ж закону «якщо іноземці, які мають дозвіл на проживання в Туреччині, змінили місце проживання, вони мають протягом 48 годин особисто або через іншу особу повідомити про це компетентні органи, як за новою, так і за старою адресою» [2]. На

даний момент у посольстві та в Генконсульстві України в Стамбулі на консульському обліку перебуває 55 осіб, які легально працюють на території Туреччини [2].

Водночас за експертними оцінками, в країні перебування нараховується близько 15 тис. українців, які мешкають або тимчасово перебувають на її території нелегально. Більшість українців, які мешкають або тимчасово перебувають у Туреччині на законних підставах, знаходяться в Стамбулі й Анталії. Українські нелегали концентруються в приморських курортних зонах Туреччини, при цьому, їх кількість збільшується під час туристичного сезону (квітень – жовтень).

Українська діаспора в Туреччині намагається зберегти національну ідентичність. За сприяння Посольства України в Турецькій Республіці та Генерального консульства України в Стамбулі у травні 2008 р. було створено Українське культурне товариство [4].

Таким чином, проблема імміграції українців знайшла своє відображення у працях багатьох українських дослідників, у тому числі і науковців-сучасників. Помітна сторінка в історії української міграції – переселення українців до Турецької Республіки. Тривала співпраця двох держав сприяла становленню міцних культурних зв'язків, і, як наслідок, створенню українських громадських організацій, культурних центрів на території Туреччини. Тісний взаємозв'язок повсякчас необхідний для захисту та адаптації української етнічної спільноти в умовах проживання на іноземній території. Існує низка проблем, які ускладнюють ці процеси. Найбільш гострою з них лишається домінування нелегальної міграції українців до Туреччини над легальною, що зумовлене, серед іншого, особливостями законодавчої системи Турецької республіки, наявністю норм дискримінаційного характеру стосовно робітників-іноземців. Подальше вдосконалення співпраці України та Туреччини у правовому полі сприятиме розвитку більш збалансованого обміну демографічним потенціалом між двома країнами.

Джерела та література:

1. Західна діаспора : Стасика // Політика та час. – 1992. – № 11–12. – С. 32–35.
2. Огляд законодавства іноземних країн у сфері працевлаштування. Ч. 4 [Електронний ресурс] // Заграница. – №11 (64). : Режим доступу: <http://www.zagran.kiev.ua/article.php?new=64&idart=6417>
3. Попок А. Закордонне українство в сучасному світі / Попок А. // Історичний журнал. – 2003. – № 4–5. – С. 13–23.
4. «Українська Родина» допомагає українцям в Туреччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.turmalin-agency.com>.
5. Українсько-турецькі відносини: сучасний стан та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/260506/index.htm>.
6. Юричко В. Українці за межами України / Юричко В. // Старовина. – 1992. – № 4. – С. 66–71.

ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

В статті розглядаються питання освіти національних меншин в Україні. Основну увагу приділено правовому врегулюванню цих проблем.

Ключові слова: національні меншини, освіта, національні мови.

Поява нових держав та державних кордонів у Центральній та Східній Європі зумовила зростання національної самосвідомості, стимулювання відродження мов, культур, історичних традицій і звичаїв. Новоутвореним країнам притаманні як спільні риси етносуспільного розвитку, так і певні особливості в аспекті задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин.

Представники різних етносів практично в усіх без винятку посттоталітарних країнах стикаються із значними труднощами у використанні їх права на реалізацію власних етнокультурних та етносуспільних потреб. У першу чергу зазначені проблеми стосуються етнічних меншин. Незважаючи на те, що більшість країн вже виробили свої системи законодавства і визнали міжнародні норми по дотриманню прав етнонаціональних груп, багато питань, пов'язаних з етнічною самореалізацією незначних за кількістю представників етносів, залишаються відкритими. Зокрема, цей статус характеризує сферу національної освіти. Перспективи розвитку освіти національних меншин і народів залежать, насамперед, від тих умов розвитку їх мови та культури, які існують в тій чи іншій країні, а також від наявності та впливу різноманітних дискримінаційних факторів.

Україна в такому аспекті не є винятком. На сучасному етапі її існування як суверенної поліетнічної держави особливо важливим для національних меншин є реалізація права на освіту.

Про нагальність розв'язання проблем якісної освіти в багатоетнічному українському суспільстві йдеться у законі України «Про освіту» та Національній доктрині розвитку освіти, прийнятій II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти (2001 р.) [6, с. 60]. Їх метою є створення в Україні життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх стандартів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу, який має загальнонаціональну цінність. Серед стратегічних завдань програми є відродження і розбудова системи освіти національних меншин як важливої ланки виховання свідомих громадян України.

Аналіз проблеми освіти національних меншин передбачає вивчення ситуації на всій території України за період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Об'єктом такого дослідження є національні меншини України, а предметом вивчення слід вважати розкриття конкретних шляхів і форм становлення та розвитку національної системи освіти та її структурної ланки – школи національних меншин. Метою дослідження є виявлення особливостей формування правової бази у сфері вирішення проблем якісної освіти національних меншин в сучасній Україні.

Основні тенденції розвитку освіти національних меншин України визначені у працях, присвячених вивченню історії національних меншин в період незалежності України. Зокрема, проблема освіти національних меншин України в умовах реформування досліджується у працях Т.Пилипенко, Г. Удовенка, С. Вдовенка, О. Семьоркіної та інших дослідників [3, 9, 10, 13, 14]. У

статті Т. Пилипенко «Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи» здійснено аналіз статистичного матеріалу з освіти національних меншин України за період реформування, порушуються мовні проблеми у деяких регіонах України, але об'єктивний аналіз стану освіти національних меншин відсутній [13]. У публікаціях С. Вдовенка досліджуються наслідки державної політики в національній сфері на прикладі Чернігівської області. Порівняльний аналіз стану освіти національних меншин зроблено на основі вивчення матеріалу, який викладено в двох частинах довідника «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність», де подано статистичні показники освітніх закладів національних меншин України [14, с. 136].

Для об'єктивного розуміння сучасного стану освіти етнічних спільнот, необхідно згадати основні етапи правового забезпечення історичного розвитку національних меншин в Україні ХХ ст.

Вже Конституції УРСР 1919 та 1929 рр. визначили термін «національні меншини» та заборонили будь-які форми їх дискримінації або обмеження рівноправності. Натомість, характерною особливістю Конституції УРСР 1937 р. стало невизнання національних меншин, зневага до них та заборона були характерними також для 1930 – початку 1950-х рр. [1, с. 12].

Аналізуючи законодавство СРСР та УРСР кінця 1950-х рр. щодо правового статусу національних меншин, можна відзначити деякі позитивні зрушення в реалізації освітньо-культурних прав, але ці тенденції не стосувалися всіх національностей, а лише в місцях їх компактного проживання (головним чином у Чернівецькій, Закарпатській, Львівській областях) [12, с. 16]. Втім, на початку 1970-х рр. в Україні знову розгорнулася боротьба проти так званого космополітизму та антисемітизму. Національне питання до часів «перебудови» було знято шляхом оголошення його вирішеним назавжди. Нормативно-правовими актами цього етапу термін «національні меншини» не було визначено.

Тільки у другій половині 1980-х рр. були внесені зміни та доповнення до Конституції УРСР, прийняті законодавчі акти, спрямовані на демократизацію виборчої системи, рівноправність мов, свободу совісті і віросповідання, освіту, культуру та місцеве самоврядування. Серед них особливо потрібно відзначити «Закон про мови в УРСР» 1989 р., який є досі чинним. Він визначає вільний вибір мови освіти для громадян України, що забезпечується через мережу державних освітніх установ з навчанням українською мовою й іншими національними мовами [4].

З моменту набуття Україною державної незалежності відбулися зміни у сфері правового забезпечення розвитку національних меншин. У цілому виокремлюються такі етапи становлення та розвитку законодавства України про національні меншини:

– перший етап брав початок від моменту проголошення Декларації прав національностей України (1 листопада 1991 р.) і тривав до прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.);

– другий етап розпочався після прийняття Закону України «Про національні меншини в Україні» і завершився прийняттям Конституції України (28 червня 1996 р.);

– зрештою, після прийняття Конституції України розпочався третій етап розвитку та становлення законодавства про національні меншини України [8, с. 54].

З проголошенням державної незалежності України, був обраний курс на створення полікультурного суспільства, яке базується на принципах рівності перед законом усіх громадян, незалежно від расової та національної приналежності, держава створює належні умови та забезпечує вільний розвиток представникам усіх національностей, що проживають на її території.

Механізм реалізації прав і свобод національних меншин у нашій країні забезпечується дією системи, яка складається з таких компонентів:

- національне законодавство, яке закріплює конституційно-правовий статус національних меншин;
- міжнародно-правові документи, які підписала або ратифікувала Україна;
- правові акти Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення розвитку етнічної, мовної та культурної самобутності національних меншин [10, с. 161].

У державі створена розгалужена мережа загальноосвітніх навчальних закладів, яка відповідає не лише міжнародним, а й національно-культурним потребам кожного окремо взятого регіону, враховуючи склад його населення. У такий спосіб послідовно реалізується стратегія розвитку освіти, визначена відповідною національною доктриною. Зокрема, забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвитку етнічної культури та створюються умови для належного опанування державною мовою. Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Держкомнаціміграції, управління освіти і науки при облдержадміністраціях послідовно здійснюють відповідні заходи щодо забезпечення цих прав.

На підтвердження вищезазначеного функціонує мережа освітніх закладів з навчанням (вихованням) мовами національних меншин, до якої входять: дошкільні заклади, загальноосвітні навчальні заклади, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади.

Отже, освіта є одним із найважливіших чинників формування культури народу багатонаціональної держави, якою і є Україна. За роки незалежності нею укладено 72 міжурядових і 37 міжвідомчих угод про співпрацю в галузі освіти і науки із 53 країнами світу. Серед них 13 міжурядових угод про визнання та еквівалентність документів про освіту та вчені звання. Відповідно до чинних угод в Україні здобувають освіту понад 1 тис. іноземних громадян, водночас майже 1600 громадян України навчається за кордоном [2, с. 231].

Українською владою декларується, що забезпечення освітніх потреб національних меншин та народів є одним з пріоритетних завдань під час формування державної політики в галузі етнонаціональних відносин.

Згідно зі статтею 53, розділом 5 Конституції: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» [5].

Іншою гарантією прав представників національних меншин в Україні є Рамкова Конвенція про захист національних меншин (РКЗНМ) Ради Європи, ратифікована Україною 9 грудня 2009 р. На підставі Статті 9 Конституції України, вона стала частиною національного законодавства України. Зокрема, у статті 6 Рамкової конвенції про захист національних меншин зафіксовано: «Сторони заохочують атмосферу терпимості і міжкультурного діалогу й уживають заходів для поглиблення взаємоповаги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, що проживають у межах території Сторін, незалежно від етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності цих осіб, зокрема в галузях освіти, культури та засобів масової інформації» [11, с. 159].

При цьому слід згадати також ратифіковану Україною 19 вересня 2005 р. Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин (Мовну Хартію). Необхідно зазначити, що український документ з ратифікації не виділяє мови окремо, проте посилається на мови наступних етнічних меншин

України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської.

Закон України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 р. має велике значення для освітніх прав людей, які відносяться до національних меншин в Україні. У Статті 6 цього закону зазначено: «Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства...» [7].

Згідно із Законом про мови в Українській РСР, оскільки він не суперечить Конституції, ухваленій в 1996 р., Стаття 25 є особливо доречною. У ній визначено: «Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами» [4]. Інші чинні законодавчі акти, такі як: Закон про освіту (1991 р.), Закон про загальну середню освіту (1999 р.) і Закон про вищу освіту (2002 р.) містять посилання на Конституцію і на Закон про мови в Українській РСР.

На додаток до законодавчої бази, яка поширюється на всю територію України, Конституція Автономної Республіки Крим (АРК) гарантує право усіх громадян на освіту рідною мовою у дошкільних навчальних закладах, а також право вивчати рідну мову або навчатись рідною мовою у державних навчальних закладах (Стаття 10 розділ 3) [7].

Таким чином, за умов дотримання положень Конституції України, кінцева етнопатриотична політика відповідатиме усім міжнародним стандартам у цій сфері. Проте законодавство все ж таки потребує оновлення стосовно питань мови і освіти, яке б відображало положення Конституції України та її міжнародних зобов'язань. Існуюча законодавча база застаріла, їй бракує послідовності. Необхідно щоб вона відповідала сучасним міжнародним стандартам.

Враховуючи це, потрібно зробити висновок про необхідність оновленого законодавства, яке б забезпечило юридичну впевненість в офіційному праві на освіту, зокрема, в оновлених законах про мови, освіту і національні меншини. Крім того, подібна правова реформа не має звужувати вже існуючі стандарти освітніх прав. Тобто треба поважати конституційні права громадян на освіту рідною мовою або вивчення рідної мови громадянами, які належать до національних меншин.

Джерела та література:

1. Агафонов І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження / І. Агафонов // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 11–13.
2. Бугаєв С. Освіта національних меншин та народів: загальноукраїнський контекст / С. Бугаєв // Межэтнические отношения в Крыму: поиск путей раннего предупреждения конфликтных ситуаций : Сборник исследований, документов и материалов под общ. ред. М.А. Араджиони. – Симферополь, 2005. – С. 231–233.
3. Вдовенко С. Національні меншини в Чернігівському регіоні: статистичний, управлінський та культурологічний аспект / С. Вдовенко // Науково-інформаційний журнал – 2004. – № 3. – С. 26.
4. Закон «Про мови в Українській РСР» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11>
5. Конституція України. Закон України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – С. 141.
6. Мицик В. На захист національних меншин / В. Мицик // Політика і час. – 2001. – № 1. – С. 50–61.
7. Оцінка та рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проєк-

ту Закону «Про мови в Україні» (№ 1015-3) від 20 грудня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/ru/publish/article/news_left?art_id=236062&cat_id=153103

8. Палієнко В. Історичний досвід залучення національних меншин та розбудова Української держави / В. Палієнко // Державність. – 1994. – № 1–2. – С. 54–55.

9. Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Під загальною редакцією Ю. Тищенко. – К., 2004. – 312 с.

10. Пилипенко Т. Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України / Т. Пилипенко., Р. Чілачава // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан і перспективи. – К., 2004. – С. 161–162.

11. Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995р.) та пояснювальна доповідь до Рамкової конвенції про захист національних меншин // Права людини в Україні. Вип. 21. – К., 1998. – С. 159.

12. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000): Монографія. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 484 с.

13. Семьоркіна О. Дослідження чинного законодавства України у сфері забезпечення прав національних меншин та народів // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Під загальною редакцією Ю. Тищенко. – К., 2004. – 312 с.

14. Удовенко Г. Розвиток законодавства України у сфері забезпечення прав національних меншин / Г. Удовенко // Міжнаціональні відносини і національні меншини в Україні: стан, перспективи. – К., 2004. – С. 135 – 142.

ПРО АВТОРІВ

Агасв І. – студент 24 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Анцибор Є. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Бабинець І. – студентка 45 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кондратьєв І. В.

Божок В. – студент 52 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Бойко Н. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Бондаренко С. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Бойко М. К.

Василенко С. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Гавриліна М. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Гринь О. В.

Ганієнко А. – студентка 53 групи (з/в) Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Гарига М. – студентка 37 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Коваленко В. П.

Гончаренко О. – студентка 53 групи (з/в) Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – проф. Ячменіхін К. М.

Гребень А. – студент 20 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Щербина С. В.

Гунейко В. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Павленко Л. А.

Гужва Д. – студент 51 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Ясновська Л. В.

Давидко І. – студентка 51 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Коваленко В. П.

Івашко Ю. – студентка 20 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Притулик Н. В.

Казимір Ю. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Калиновська Я. – студентка 52 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Захарова О. О.

Ковеза С. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Черненко О. Є.

Косенко Д. – студент 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник. Завада Т. О.

Крот К. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кулик І. О.

Кузьменко Ю. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Куниця Д. – студентка 43 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кондратьєв І. В.

Ланько – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Ясновська Л. В.

Лось І. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Демченко Т. П.

Луговик Т. – студентка 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. *Дорохіна Т. Ф.*

Міден Е. – студент 22 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Коваленко О. Б.

Мідько А. – студентка 31 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Музика В. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Петреченко І. Є.

Осадча О. – студентка 20 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Щербина С. В.

Проскурняк Т. – студентка 34 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Різник А. – студентка 34 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

Рудой Р. – студент 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Ващенко А. В.

Сечевиця Н. – студентка 35 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – ас. Герасимчук О. М.

Сидоренко О. – студентка 53 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Рахно О. Я.

Симан Н. – студентка 40 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Петреченко І. Є.

Тіток А. – студент 50 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Еткіна І. І.

Фастовець Н. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Стрілюк О. Б.

Федоренко Є. студент 22 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – ас. Луценко Р. М.

Федосенко Н. – студентка 45 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Кеда М. К.

Червяк Є. – студентка 54 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Демченко Т. П.

Шеремет Т. – студентка 32 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Русанов Ю. А.

Шестак А. – студентка 35 групи Інституту історії, етнології та правознавства
ім. О.М. Лазаревського, науковий керівник – доц. Воронко О. Г.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Акатнов М. Православне військове духовенство російської армії у Першій світовій війні	3
Бабинець І. Громадянська війна у Лівії	8
Бондаренко С. Серпневий путч 1991 р. та причини його поразки	10
Гавриліна М. «Селянське питання» у першій половині XIX ст. та його вирішення у період реформ Олександра II	13
Гапіснко А. Еволюція політичної культури у свідомості громадян Росії кінця XIX – початку XX ст. в англомовній англійській історіографії	18
Гончаренко О. Інститут обер-прокуратури як чинник регулювання державно-церковних відносин в XIX – на початку XX століть	21
Гунейко В. Підготовка німецького солдата й офіцера за часів Другого Рейху.	26
Калиновська Я. Поширення уявлень про бога Амона у Стародавньому Єгипті.	31
Куниця Д. До питання про моральне виховання самураїв та рицарів	36
Рудой Р. Виховання німецьких дівчат у період Третього Рейху.	38
Фастовець Н. Конвенція Монтре: стратегія вирішення питання режиму Чорноморських проток	43
Федосенко Н. Пошук шляхів розвитку Росії: європейські громадянські цінності в спадщині В. К. Піскорського	47

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гарига М. Антропологічна характеристика населення гетьманської столиці Батурин.	51
Гребень А. Військова магія характерників	56
Давидко І. До питання про локальні варіанти черняхівської культури (за матеріалами поховального обряду).	58

Ковеза С.	
Шедеври елліно-скіфської торевтики з курганів скіфської знаті на території України	67
Ланько О.	
Інтер'єр трипільського житла (за матеріалами поселення Тальянки)	69
Проскурняк Т.	
Основні етапи формування української діаспори в Казахстані.	73
Федоренко Є.	
Вира як один з різновидів покарання за злочини в Київській Русі.	77
Червяк Є.	
Історія «Табору смерті» ВС-389/36	81

РОЗДІЛ 3. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Анцибор Є.	
Система нацистських таборів для військовополонених (на матеріалах Чернігівщини)	85
Божок В.	
З історії розвитку бджільництва на Чернігівщині	90
Бойко Н.	
Праці Ю. Виноградського, присвячені видатним сосниччанам	94
Гужва Д.	
Пізньюпалеолітичні житла Чернігівщини	97
Казимір Ю.	
Земська діяльність М. В. Красовського	100
Кузьменко Ю.	
Становлення бібліотечної справи у м. Чернігові	106
Лось І.	
Життєвий та творчий шлях Максима Гриви	111
Міден Е.	
Перший пам'ятник Т.Г. Шевченку на Чернігівщині.	114
Мідько А.	
Доброчинна діяльність родини Тарновських	116
Музика В.	
Топографія давньоруського Любеча.	120
Сидоренко О.	
Участь населення Чернігівської губернії у Кримській війні 1853 – 1856 рр.	124
Симан Н.	
Чернігово-Сіверщина у подіях Української національної визвольної революції середина XVII ст	130
Тіток А.	
Діяльність Чернігівського губернського революційного трибуналу в 1919 р	141

РОЗДІЛ 4. ПЕДАГОГІКА

Косенко Д.

Основні напрямки розробки теорії проблемного навчання 148

Крот К.

Використання інтерактивних технологій кооперативного навчання на уроках історії в школі . . 151

Сечевіця Н.

Організація та проведення в школі виховної роботи з профілактики насильства
у міжособистісних стосунках дітей 154

РОЗДІЛ 5. ЕТНОЛОГІЯ

Василенко С.

Номінація обрядових дій весільної драми с. Роїще 158

Івашко Ю.

Уявлення про відьму в українській демонології 161

Луговик Т.

Характеристика основних осередків, символіки форм та орнаментів
гончарства Чернігівщини 164

Осадча О.

Ритуально-магічне значення короваю у весільній обрядовості українців 170

Шеремет Т.

Історико-етнографічні особливості села Жовідь 173

РОЗДІЛ 6. ПРАВОЗНАВСТВО

Агаєв І.

Історія формування азербайджанської діаспори в Україні:
правовий аспект проблеми 176

Різник А.

Сучасне правове становище українських мігрантів у Туреччині 178

Шестак А.

Освіта національних меншин в Україні: правові аспекти проблеми 182

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 2

Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір і достовірність фактів, цитат, власних імен, економіко-статистичних даних та інших відомостей.

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського

Технічний редактор О.М. Єрмоленко
Дизайн обкладинки В.М.Лозовий
Комп'ютерна верстка О.П. Журко

Підписано до друку 23.05.2012 р.
Формат 70x108/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10,0. Ум. фарбо-відб. 10,0. Обл.-вид. арк. 14,0.
Наклад 100 прим. Зам. № 0094.

Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел.: (0462) 972-661, 972-664

Віддруковано «Видавництво «Десна Поліграф»
14001, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40